

Pannon Egyetem
Gazdálkodás és Szervezéstudományok Doktori Iskola

Lukács Gábor

A FESTETICS-BIRTOK
GAZDÁLKODÁSI ÉS VEZETÉSI REFORMJA
A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN

Doktori (PhD) értekezés

Témavezető:

Dr. habil. Kocsondi József CSc
egyetemi tanár, tanszékvezető

Keszthely, 2009

**A FESZTETICS-BIRTOK GAZDÁLKODÁSI ÉS VEZETÉSI REFORMJA
A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN**

Értekezés doktori (PhD) fokozat elnyerése érdekében

Írta:
Lukács Gábor

Készült a Pannon Egyetem Gazdálkodás-és szervezéstudományok Doktori Iskola iskolájában.

Témavezető: Dr. habil. Kocsondi József egyetemi tanár

Elfogadásra javaslom (igen / nem)

(aláírás)

A jelölt a doktori szigorlaton 91,5 % -ot ért el.

Az értekezést bírálóként elfogadásra javaslom:

Bíráló neve: igen /nem

.....
(aláírás)

Bíráló neve: igen /nem

.....
(aláírás)

*Bíráló neve: igen /nem

.....
(aláírás)

A jelölt az értekezés nyilvános vitáján% - ot ért el.

Veszprém/Keszthely,

.....
a Bíráló Bizottság elnöke

A doktori (PhD) oklevél minősítése.....

.....
Az EDT elnöke

Megjegyzés: * esetleges

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék	5
Kivonat.....	9
Abstract.....	10
Auszug.....	10
1. Bevezetés.....	11
2. A kutatás forrásai, célja, módszere, hipotézisei.....	12
3. Szakirodalmi összefoglaló.....	18
3. 1. Bevezető	18
3. 1. 1. A nagybirtok gazdálkodásával foglalkozó kutatások története.....	19
3. 1. 2. A birtokvezetés szerepének vizsgálata a szakirodalomban	24
3. 1. 3. Birtokreformok a XVIII. század végén	28
3. 1. 4. A nagybirtok termelésének társadalmi összefüggései.....	31
3. 2. Hazánk gazdaságának jellemzői a XVIII. század végén.....	36
3. 2. 1. A kereskedelem szabályozása, alakulása.....	38
3. 2. 2. A növénytermesztési ágazatok jellemzői	40
3. 2. 2. 1. Gabonafélék termesztésének jellemzői.....	44
3. 2. 2. 2. A kapásnövények termesztése	48
3. 2. 2. 3. Szántóföldi takarmánynövények termesztése.....	50
3. 2. 3. Az állattenyésztési ágazatok jellemzői	51
3. 2. 3. 1. Szarvasmarha-tenyésztés.....	53
3. 2. 3. 2. Juhtenyésztés.....	56
3. 2. 3. 3. Sertéstenyésztés.....	60
3. 2. 3. 4. Lótenyésztés.....	63
4. A kapott kutatási eredmények és azok értékelése	65
4. 1. Festetics-birtok modernizálása a XVIII. század végén	65
4. 2. A gazdálkodási rendszer megújítása.....	67
4. 2. 1. A „Közönséges Instructio”	67
4. 2. 2. Az állattenyésztés fejlesztése.....	69
4. 2. 3. A növénytermesztés fejlesztése.....	81
4. 2. 4. Gazdálkodás a termelési eszközökkel	89
4. 3. A birtokvezetés átalakítása, vezetési rendszer.....	91
4. 3. 1. A „Gazdálkodó tiszteknek kötelességei”.....	91
4. 3. 2. Az uradalmak vezetése, szervezeti egységei.....	93
4. 3. 2. 1. A tiszttartóság.....	93
4. 3. 2. 2. A számtartóság.....	95
4. 3. 2. 3. A „kasznárság”.....	97
4. 3. 2. 4. Az „ispányság”.....	98
4. 3. 3. A „Szombati Sessio”	99
4. 3. 4. Az „Oeconomica Directio”	102
4. 4. Az emberi erőforrás-gazdálkodás fejlesztése	106
4. 4. 1. A jobbágyok igazgatásával kapcsolatos utasítások.....	107
4. 4. 2. A „Conventios Tselédek”	112
4. 5. A számadási rendszer jellemzői	115
4. 6. A kereskedelmi tevékenység fejlesztése.....	124
4. 7. A birtokreform hatásai a gazdálkodási gyakorlatra.....	129
5. Összefoglalás.....	147
6. Mellékletek	156
7. A felhasznált szakirodalom jegyzéke	162
8. Az értekezés legfontosabb eredményeit összefoglaló, számozott tézispontok.....	173
9. Jegyzetek, hivatkozások	174

Köszönetnyilvánítás

Ezúton fejezem ki hálás köszönetemet Családomnak tanulmányaim és kutatásaim során nyújtott önzetlen támogatásukért.

Köszönet mondok témavezetőmnek, dr. Kocsondi József Professor Úrnak, doktori témám vezetésekor végzett önzetlen munkájáért, értekezésem elkészítésekor és kutatásaim során adott tanácsaiért.

Köszönet a Pannon Egyetem Georgikon Karának, a Gazdasági és Társadalomtudományi Tanszék kollektívájának, valamint a Gazdálkodás és Szervezéstudományok Doktori Iskolának kutatásaim során nyújtott segítségükért.

Köszönöm a Magyar Országos Levéltár, a Helikon Kastélymúzeum Könyvtára, a Fejér György Városi Könyvtár és a Georgikon Kari Könyvtár és Levéltár munkatársainak segítségét.

Ajánlás

Doktori értekezésemet tisztelettel és szeretettel ajánlom *dr. Gunst Péter (1934-2005)* Professor Úr, diplomadolgozat konzulensem emlékének, aki súlyos betegsége dacára fáradhatatlan munkájával haláláig önzetlenül támogatta, segítette kutatásaimat.

Kivonat

A FESTETICS-BIRTOK GAZDÁLKODÁSI ÉS VEZETÉSI REFORMJA A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN

A XVIII. század utolsó évtizedében kibontakozó gabonakonjunktúra és a javuló értékesítési lehetőségek miatt több magyar főúr modernizálta uradalmi gazdálkodását. Főként azok a korabeli birtokosok szánták rá magukat a modernizálásra, akik már nem az úrbéres föld használatáért kapott gabonát értékesítették, hanem jövedelmüket majorságból szerezték, így nyitottabbak voltak a kezdetben költségesebb, de a robotnál sokszorosan termelékenyebb bémunka alkalmazására. A „modernizált” nagybirtokok termelésében az uradalmi gazdálkodás színvonala rövid idő alatt a jobbágygazdaságok színvonala fölé emelkedett. Elsősorban a piaci szempontból kedvezőbb országrészen fekvő allódiomokkal, némi tőkével rendelkező, nagyműveltségű nyugat-magyarországi nagybirtokos főurak vállalták birtokuk gazdálkodásának korszerűsítésével járó kockázatot. Egy példa (a Festetics-birtok reformja) bemutatásán keresztül elemzem a gabonakonjunktúra korabeli feudális nagybirtokra, magyar mezőgazdaságra gyakorolt megújító hatását.

(Forrás: *Vasárnapi Újság*, 1899)

1. kép: Nagyváthy János és Festetics György arcképe

Abstract

THE FARMING AND MANAGERIAL REFORM OF THE FETETICS ESTATE AT THE END OF THE 18TH CENTURY

The corn boom that appeared in the last decade of the 18th century and the improving sales opportunities resulted in the modernization of large-scale farms owned by Hungarian aristocrats. Modernization was mainly carried out by the aristocrats who did not sell the corn that they got for the usage of the fee estates but they got their income from the manor and in this way they were more open to apply paid work, which was more expensive at the beginning but it was also more productive. In the production of the modernized large-scale farms the level of manorial farming soon exceeded the level of serfdoms. Most of all the educated West Hungarian aristocrats took the risk of the modernization because they had some capital and their allodiums were located in the part of the country where the market opportunities were more favorable. I show the influence of the corn boom on the feudal large-scale estates and the whole Hungarian agriculture through an example (the reform of the Festetics estate).

Auszug

WIRTSCHAFTS- UND LEITUNGSREFORM DES FETETICS-BESITZES AM ENDE DES 18. JAHRHUNDERTS

Die sich entwickelnde Getreidekonjunktur am Ende des 18. Jahrhunderts sowie die besser werdende Verwertungsmöglichkeiten führten dazu, dass viele ungarische Aristokraten ihre Herrschaftsgüter modernisierten. Hauptsächlich diejenige Besitzer haben es gemacht, die schon nicht mehr die Getreidemenge verkauft haben, die sie als Gegenleistung für Benutzung ihre Felder in Form von Frongeld bekommen hatten, sondern ihre Einkommen aus landwirtschaftliche Produktion geschaffen haben. Sie waren mehr offen zur Anwendung der anfangs kostspieliger, aber von der Fronarbeit viel produktiver Lohnarbeit. Das Niveau der Bewirtschaftung in dieser „modernisierten“ Großbetrieben stieg bald über das Niveau der Fronwirtschaften. In erster Linie solche hochgebildete westungarische Herrschaften riskierten die Modernisierung, deren Allodien näher zu den guten Marktverhältnisse waren. Es wird hier mit dem Beispiel der Reform des Festetics-Besitzes der erneuernde Effekt der Getreidekonjunktur auf dem damalige feudalen Großbesitz, sowie auf der ungarischen Landwirtschaft analysiert.

1. Bevezetés

A nagybirtok, mint hazánk történetének kiemelkedő jelentőségű gazdasági és társadalmi szervezete, évszázadokon át meghatározó szerepet töltött be köz - és gazdaságtörténetünk alakulásában. A nagybirtok történetében a XVIII. század végén átalakulás zajlott le: az adóztató típusú nagybirtok átalakult árutermelő gazdasággá, vagyis piacra termelő pénzjövedelemorientált szervezetté vált. A gyakorlati megvalósításra ismert a termelés bővítésén alapuló (extenzív), illetve a minőségi változást komoly tőkebefektetéssel megvalósító (intenzív) formája is. Értekezésemben egy speciális példát mutatok be: a keszthelyi köpontú Festetics-birtokét, melyen sem komoly tőkebefektetésre, sem allódium kiterjesztésére nem volt lehetőség. A birtok tulajdonosa, Festetics György korának legelismertebb magyar agrártudósát, Nagyváthy Jánost hívta meg jószágigazgatónak, aki a termelésben és a birtok vezetésében is reformokat vezetett be, melyeket dolgozatomban elemeztem.

A társadalmi és gazdasági rendszerek változásainak vizsgálata azok összetettsége miatt nehezebb, bonyolultabb, mint a természeti rendszereké, hatványozottan igaz ez a régmúltban bekövetkezett átalakulások elemzésére. A kutatási témát ezért interdiszciplináris szemléletmóddal, rendszerszemléletűen közelítettem meg. A Festetics-birtok XVIII. század végén folytatott gazdálkodási modelljének felépítésekor alkalmaztam az üzleti modellezés adta lehetőségeket is. A birtokra ható külső tényezők közül a fontosabb mezőgazdasági ágazatok makroszintű (országos) változásai mellett a külkereskedelem alakulását is bemutatom. Ismertetem az első magyar nyelvű, tudományos igényű mezőgazdasági üzemszervezési kézikönyvet: a jószágigazgató Nagyváthy „*Közönséges Instructio*” című művét, mely a birtok modernizálásának alapjául szolgált. A birtok gazdasági és vezetési rendszerének átalakítására vonatkozó részek mellett a számadási rendszert is bemutatom. Levéltári források alapján a gazdálkodás gyakorlatában bekövetkezett változásokat is áttekintem, új megközelítésben, nem az egyes uradalmak szintjén elemezve a változásokat, hanem a birtok egészére vetítve.

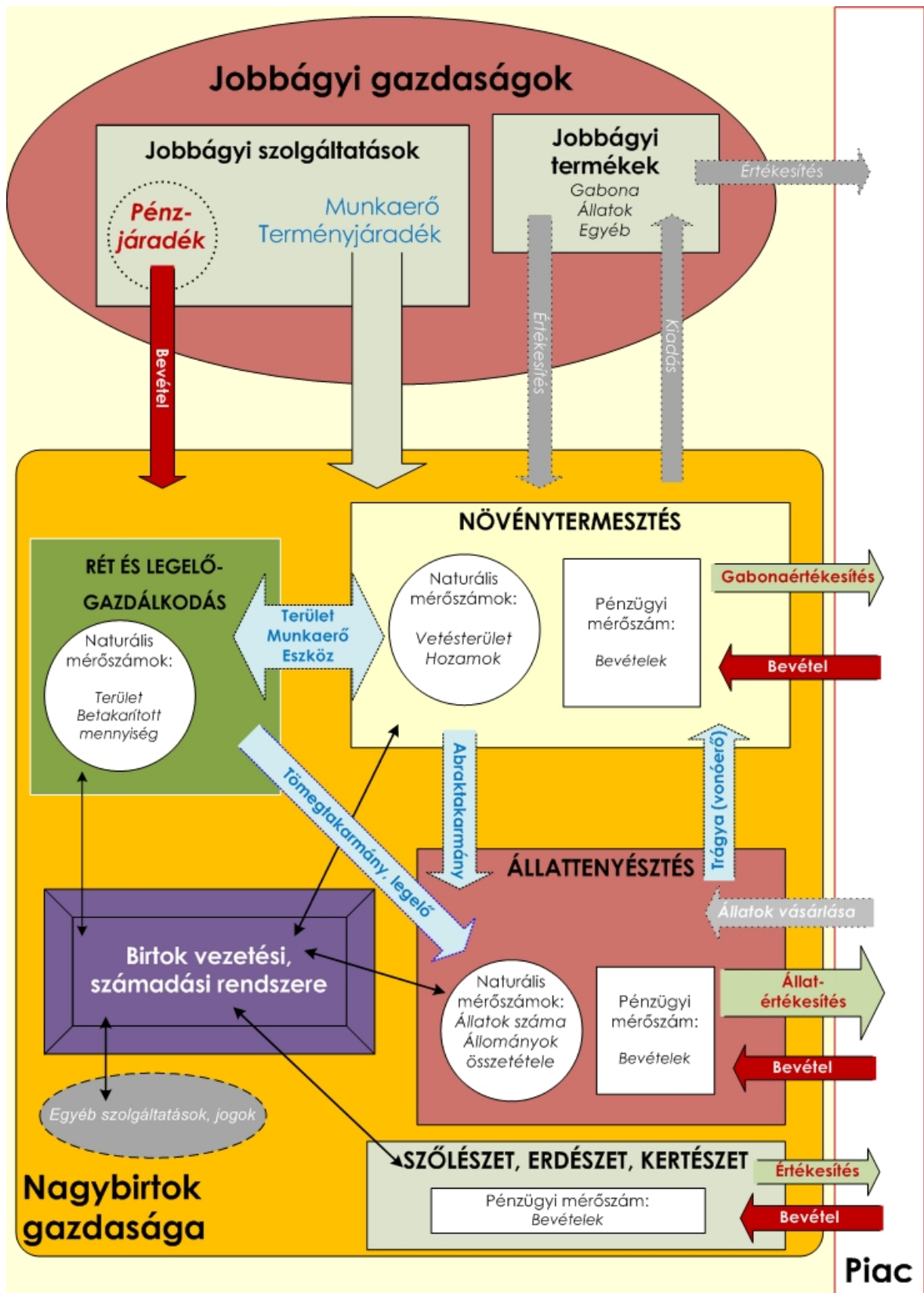
Dolgozatom eredményei azt is bemutatják, hogy a Festetics-birtok reformja miként vezetett el Európa első agrár-felsőoktatási intézménye, a Georgikon 1797. évi megalapításához, illetve a bevezetett reformok gyakorlati megvalósulásának bemutatása alapján Nagyváthy birtokigazgatói munkája is értékelhető, választ adván a kérdésre: ment-e „*elébb*” könyve, „*Instructio*”-ja által a gazdálkodás?

2. A kutatás forrásai, célja, módszere, hipotézisei

Disszertációm elkészítése során primer- és szekunder kutatásokat végeztem, a téma gazdaságtörténeti jellegéből adódóan a primer kutatásokat levéltárakban és könyvtárakban, szekunder kutatásaimat szintén könyvtárakban folytattam, majd a kutatásokból származó adatokat rendszereztem és elemeztem. A dolgozathoz forrásokat a Magyar Országos Levéltár Festetics Családi Levéltárában, a csurgói Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium könyv- és levéltárában, a Balatoni Múzeum Adattárában, a Helikon Kastélymúzeum Könyvtárában és a Deák Ferenc Megyei Könyvtárban gyűjtöttem.

A vizsgált korszak történeti háttéréről és általános gazdálkodási viszonyairól könyvtárnyi irodalom jelent meg, de a nagybirtok vezetési-szervezési problémáival foglalkozó tanulmányok száma viszonylag csekély, az uradalomtörténeti munkák jelentős része röviden, vagy egyáltalán nem foglalkozik ezzel a problémával. Nem vizsgálták a Festetics-család birtokán folytatott gazdálkodást sem, néhány rövidebb publikációtól, illetve Szabó Dezső családtörténeti monográfiájának¹ vonatkozó fejezeteitől eltekintve, a birtokgazdálkodással kapcsolatos levéltári anyag nagy részét nem kutatták. Ennek oka részben a történeti, és ezen belül az agrártörténeti kutatások speciális jellemzője lehetett, hogy ti. a források hozzáférhetősége, fennmaradása határozza meg a kutatások körét (ezzel kapcsolatban írta Für: a „*kutató választását inkább a puszta véletlen szabja meg: csak azt az uradalmat kutathatja, amelynek írásos anyaga valamelyik levéltárunkba kerülve ránk maradt*”).² A Festetics Levéltárban őrzött iratanyagot, ezen belül a birtokgazdálkodással kapcsolatos dokumentumokat sem kerülték el a történelem viharai, a XX. században többször áthelyezték, Keszthelyről Budapestre szállították, rendszerezték.³ Ennek ellenére megfelelő mennyiségű adat maradt fenn, így a birtokreform folyamatát, a Festetics-birtok XVIII. század végi gazdálkodási gyakorlatát, valamint a központi birtokigazgatás működését a Magyar Országos Levéltár kapcsolódó iratai alapján vizsgáltam. A bevezetett gazdasági újításokat a „*Közönséges Instructio*”, a reform végrehajtásában érintettek levelezése, feljegyzései alapján elemeztem

Az adatgyűjtés és a rendszerezés előtt felépítettem egy modellt, amely alapján a birtokreform sikeressége vizsgálható (1. ábra).

(Forrás: saját ábra)

1. ábra: A nagybirtok-rendszer belső és külső kapcsolati rendszerének sematikus modellje

Az 1. ábra az adatgyűjtés és a vizsgálatok során felhasznált, a nagybirtok fontosabb termelési és értékesítési kapcsolatainak sematikus modelljét szemlélteti.

A modell alapján a pénzügyi folyamatokat pénzügyi mérőszámokkal, a reálfolyamatokat naturális mérőszámokkal mutattam be a dolgozatban. Az egyes ágazatok fontosabb jövedelmezőségi változásai mellett a termelési volumenének alakulását is vizsgáltam. Néhány, minden bizonnyal fontos folyamatot pontosan vezetett, illetve fellelhető források hiányában nem tudtam elemezni (ezeket szürke nyíllal jelöltem az ábrán, főként a jobbágyi gazdaságokhoz kapcsolódó folyamatok).

A **birtok vezetési és számadási rendszere** a birtokreform folyamán a legfontosabb szerepet töltötte be, koordinálta, szervezte, ellenőrizte a termelést. A vizsgált időszak termelésében – ahogy napjainkban is – a termelő eszközök mellett a tudományos ismeretek gyakorlati alkalmazása, a termelésben résztvevők szaktudása is fontos szerepet töltött be, ez a birtok számadási és vezetési rendszerén mérhető leginkább. Működésének bemutatását deskriptív módon, a funkcionális elemzés mellett a kvalitatív változásokra összpontosítva tettem meg, részben Nagyváthy „*Közönséges Instructio*”-ja, részben levéltári források alapján.

A **jobbágyi gazdaságok** munkaerejükkel, eszközeikkel a robot során szolgálták a nagybirtokot, emellett pénz- és terményjáradékaik fontos bevételi forrást jelentettek, így ezek változását bemutatom. Jelentős lehetett, de egzakt források hiányában nem elemzem a jobbágyi gazdaságból a nagybirtoknak és/vagy a piacon eladott termények mennyisége. Mivel az ilyen gazdaságok általában önellátásra rendezkedtek be, a számukra felesleges, fel nem használt, ám piacépes termékeiket értékesíthették (akár a nagybirtoknak, amely így kereskedhetett velük), mellyel fő cél az adókötelezettség teljesítéséhez szükséges pénzjövedelem előteremtése volt. A mezőgazdasági szervezetek ilyen típusaiban a földesúri monopóliumok elosztási funkciót töltöttek be, a *„javak elosztása pedig feltételezi előzetes begyűjtésüket, a bőr- vagy gabonafoglalást, sóvásárlást stb. A földesurak a jobbágyok által előállított termékek bizonyos hányada és az allodiális üzem termelése felett rendelkeztek. Az elosztás folyamatába ezek és a birtok határain kívül eső területekről beszerzett termékek kerültek”*.⁴ Kaposi Zoltán szerint a magyar nagybirtok és a jobbágygazdaságok szocioökonómiai egységként is felfoghatóak, így indokolt együttes vizsgálatuk.⁵ Erre utalt Szabó István is, véleménye szerint az 1848 előtti időszakra vonatkozó uradalomtörténeti vizsgálatokban az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok egymástól mereven el nem választható.⁶

Az **uradalmak** belső termelési rendszerét ágazatonkénti bontásban vizsgáltam. Néhány kisebb területű uradalom kivételével mindenütt foglalkoztak növénytermesztéssel, emellett állattenyésztési ágazatokkal is, utóbbiak nagysága és belterjessége szabta meg a rét és legelőgazdálkodás volumenét és intenzivitását is. A növénytermesztéssel ugyanakkor az intenzív, szántó-

földi takarmánytermesztés több szempontból (a fontosabb erőforrások: terület, munkaerő és eszköz vonatkozásában) konkurrens ágazat volt, hiszen ezeket mindkettőben felhasználták. Főként lokális igényeket kielégítő ágazatok is megjelentek az uradalmakban, ide sorolom a keréstartó, szőlészeti és erdészeti ágazatokat is. Piaci szempontból speciális helyzetű uradalom esetén ezek jelentős jövedelmet hozhattak (árutermelési szempontból, a birtok egészét tekintve szerepük kevésbé jelentős volt).

Az „**egyéb szolgáltatások, jogok**” alatt a különféle, a feudalizmus alkonyán még fennálló, sokszor „*árendába*” adott földesúri jogokat (halászat, makkoltatás, legeltetés, malom, vendégfogadó üzemeltetés) értem. A szakirodalmi források alapján ezekből jelentős bevétele származott a nagybirtokon, de ezen tényezőket nem vizsgáltam, mert a ezeket meglévő adottságnak tekintem, melyek kihasználásán, jövedelmezőségén egy sikeres reform tudott ugyan változtatni, de nem tartoztak szorosan véve a „megreformálható gazdasághoz”.

A mezőgazdasági termények piacának átalakulása, bővülése a külső tényezők közül döntő tényező a birtokreform sikerességében, ezért a legfontosabb termékek iránti keresletet, valamint a legjelentősebb ágazatok jellemzőit is összefoglaltam – elsősorban a szakirodalomra támaszkodva. Értekezésemben a fenti rendszer alapján mutatom be a Festetics-birtok gazdálkodási és vezetési reformját, ehhez az alábbi témakörök áttekintését tartottam szükségesnek:

- 1) A magyar mezőgazdaság egyes ágazatainak főbb jellemzői:
 - a) növénytermesztési ágazatok jellemzői,
 - b) állattenyésztési ágazatok jellemzői,
 - c) a piac szabályozása, fontosabb jellemzői.
- 2) A Festetics-birtok vezetési gyakorlatának bemutatása:
 - a) szervezeti felépítés, gazdaságirányítási és egyéb funkcióik vizsgálata,
 - b) a birtok számadási rendszerének ismertetése,
 - c) az „Oeconomica Directio” létrehozása, működése.
- 3) A birtok gazdálkodásának bemutatása:
 - a) a reformot megelőző időszak termelési jellemzőinek bemutatása,
 - b) a gazdálkodás megújítása: „új” technológiák, eljárások bevezetése,
 - c) a jövedelmezőség bemutatása a levéltári források tükrében,
 - d) munkaerő-felhasználás (robotos gyalognapok száma) vizsgálata,
 - e) az úrbéri terhek nagyságának változása,
 - f) a birtok gazdasági utasításainak értékelő elemzése.

A kutatási probléma megfogalmazható így is: egy feudális nagybirtok szervezési-vezetési átalakításának hatása a gazdálkodásra, illetve tudományos módszerek, ismeretek gyakorlati al-

kalmazásának eredménye a XVIII. század végének uradalmi gazdálkodására.

A fenti célok megvalósításához a hazai, kétségtelenül kiemelkedő kutatási eredményeket bemutató uradalomtörténeti kutatásokban elterjedten alkalmazott leíró–statikus megközelítés korlátozottan lett volna alkalmazható, ezért rendszerszemléletű módon vizsgáltam a birtok gazdálkodását. A dolgozat elkészítésekor a klasszikus, leíró jellegű, „tradicionális” és a „kvantitatív” történetírás eszköztárát is alkalmaztam. A „tradicionális” történelemfelfogás térben és időben lokalizált események között keres kauzális összefüggéseket, legfontosabb eleme az elbeszélés, egy-egy kiragadott „hős” vagy időszak bemutatása, statisztikai eszközöket maximum a leírás alátámasztásaként használ. A kvantitatív történelemírás a mérést hangsúlyozza, amit egybe köt gazdasági – főként közgazdasági – teóriák alkalmazásával, az egyes események, személyek helyett struktúrák, folyamatok foglalkoztatják, a gazdasági események összességét statisztikai módszerekkel elemzi, mérhető hipotéziseket állít fel. Ennek a megközelítésnek előnye, hogy mélyebb, tényadatokra épített analízist tesz lehetővé, de a véletlen, gazdasági tényezők (történeti események) hatását elhanyagolja, nem veszi figyelembe a kivételes egyéniségek és a minőségi változások hatásait. Ránki (1977) idézi Kuznets felfogását, mely szerint a statisztikai módszerek alkalmazása nagybani eredményekhez vezethet, ami elfedi a különféle tényezők mögött meghúzódó cselekvő emberek, intézmények motivációját, a dinamikus, forradalmi, a fejlődést elősegítő elemeket, így a „*statisztika csupán segíthet feltárni a helyes kérdést*”.⁷

Két évtized gazdasági adatait gyűjtöttem össze, a birtokreform kezdete (1792) előtti és utáni éveket egyaránt vizsgáltam, az 1785 és 1807 közötti időszakokkal foglalkoztam. A kezdő év a Festetics-birtok adottságai miatt került meghatározásra: ekkorra alakult ki egy olyan számadási struktúra, ami lehetővé teszi az egyes ágazatok vizsgálatát. A záró évet a külső változások miatt határoztam meg: a napóleoni háborúk során a birodalomban a XIX. század első évtizedének végére hatalmasan megnőtt infláció a pénzügyi (bevételi és kiadási) adatokat nagyon torzítaná.⁸ A kvalitatív elemzéseket két „szinten” végeztem el: a birtokhoz a teljes időszakban tartozó hat uradalom, valamint a később vásárolt uradalmakkal a „teljes” birtok szintjén, így kiszűrhetőek az erőforrások bővítésének hatására bekövetkező változások. Kizárólag ateljes birtok vizsgálata félrevezető eredményeket hozott volna, mert két új uradalmat (Csáktornya és Szalkszentmárton) is vásároltak, továbbá a sági uradalom nem szerepelt rendszeresen az összeírásokban. Ennek megfelelően a végig a birtok kezelésében lévő, lényegében változatlan méretű uradalmak (a keszthelyi mellett a hahóti, a csurgói, a szentmiklósi, a balatonkeresztúri, a vasvári és a kemendi) és a teljes birtok adatait összegeztem, változásait bemutattam.

Az összegyűjtött adatokat lineáris trendszámítás módszerével is elemeztem. Trendszámítással a vizsgált idősorok fő komponensét és alapirányzatát számíthattam ki. Azért alkalmaztam a

lineáris trendszámítás módszerét, mert a vizsgált jelenségek időbeni változásában az időegységenként bekövetkezett változás közel állandó, a változás nagysága is egyenletes volt. Az adatsorokat tehát azért elemeztem lineáris trendszámítással, mert a korszak „bagyományos” mezőgazdaságában és prekapitalista piacán a gyors, nonlineáris változások bekövetkezése nem volt jellemző. A trendvonal illeszkedésének pontosságának jellemzésére a Pearson-féle korrelációs együttható négyzetét Microsoft Office Excel programmal számítottam ki. Az idősorok, amelyeket vizsgáltam, természetesen több hatás eredőjeként alakultak. Véleményem szerint ezek közül kiemelendő külső tényező a piac alakulása, az agrártermékek kereskedelmének szabályozása, mindkettő ismertetésére külön fejezetet szántam. A belső tényezők közül a termelés erőforrásainak bővülése, a technológiai újítások, a bővülő szervezési és vezetési ismeretek, a számadási rendszer megújítása, tehát a *birtokreform folyamata* volt meghatározó jelentőségű.

A hipotézis valamilyen dolog természetére, folyamataira, összefüggéseire vonatkozó, elméletből levezetett, pontosan meghatározott és ellenőrizhető feltételezés, ami Somogyi (2002) szerint a kutatott probléma megoldását képezi, egyben úgy is felfogható, mint a kutató véleménye a problémáról. A fentiekben leírt kutatási célok és módszerek alapján az alábbi hipotéziseket fogalmaztam meg:

- 1. A Festetics-birtok gazdasági és vezetési rendszerének átalakítása Nagyváthy János elképzelései alapján valósult meg, a gazdálkodási gyakorlatban, a számadás- és vezetés rendszerében is kimutatható változásokat hozott.*
- 2. A Festetics-birtok gazdálkodása a XVIII. század végén a birtokreform hatására ártermelővé és pénzjövedelem-orientálttá vált.*
- 3. A birtok gazdálkodásának átalakítását egyedi módon hajtották végre, mivel sem tőkebevonásra, sem a termelési alapok bővítésére nem volt lehetőség, ezért a korszak modern szakirodalmi ismeretei közül a hazai viszonyok közé adaptálhatók gyakorlati alkalmazásával növelték a jövedelmezőséget, hatékonyságot.*
- 4. Nagyváthy János életművében meghatározó jelentősége volt a birtokigazgatóként eltöltött időszaknak.*
- 5. Nagyváthy János kiemelkedő szerepet játszott a gazdálkodás- és szervezéstudományok hazai fejlődésében, az agrárökonómiai ismeretek hazai megalapozásában, gyakorlati alkalmazásában.*

3. Szakirodalmi összefoglaló

3. 1. Bevezető

A jelen megismeréséhez, a jövő tervezéséhez elengedhetetlen a múlt történéseinek, vívmányainak ismerete. A mezőgazdaság történetével foglalkozó tudomány az agrártörténet, a történettudomány olyan ága, amely közgazdasági szemlélettel vizsgálja a gazdaság és a termelés múltbéli változásait. A történeti források pontos felhasználásával, az általános fejlődési törvénnyek alapján elemezhetőek az egyes történelmi korszakok mezőgazdasági jellemzői, az egyes országok, országcsoportok és régiók fejlődési sajátosságai. Az általános, országos szintű agrártörténeti kutatások mellett elengedhetetlenül szükséges a kisebb régiók mezőgazdasági történetének kutatása, melynek célját Gunst így határozta meg: „széttörjük azt a képet, amelyet a magyar agrártörténeti-gazdaságtörténeti kutatások kialakítottak. Darabokra törjük azszal a szándékkal, hogy a cseppeket azután, a regionális kutatások eredményeiből adódó kiegészítésekkel ismét összeállítsuk, s így részletesebb, a valóságot jobban megközelítő mozaikképet alkothassunk a magyar agrárfejlődésről”.⁹ Ebben a megközelítésben vizsgáltam a Nyugat-Dunántúl egyik legjelentősebb birtokegyüttese, a Festetics-birtok XVIII. század végi gazdálkodását. A rendelkezésre álló szakirodalom használata, feldolgozása során a Babbie (2001) kutatási gyakorlatról szóló könyvében megfogalmazott alapelvek szerint jártam el: „Más szerző szó szerinti szövegét csak idézetként szabad felhasználni. Az idézetre való hivatkozásnak tartalmaznia kell az idézet forrását, oly módon, hogy az olvasó el tudja helyezni az idézetet az eredeti szövegkörnyezetben. Egy kb. nyolc vagy több szóból álló passzus átvétele idézőjel nélkül a szerzői jogok megsértésének számít. Elfogadhatatlan az is, ha más szavait átszerkesztve vagy átfogalmazva a saját munkájaként tálalja valaki. Végül az is megengedhetetlen, hogy más gondolatait sajátjaként adja elő a szerző, még ha egészen más szavakat használ is”.¹⁰

Majoros Pál (1997) szerint akkor célszerű idézni, ha „nélkülözhetetlen gondolat van bennük, alátámasztjuk vele állításunkat, kritizál egy szövegrészt, vagy vitatkozunk vele, aforizmaszerűen szellemes megállapítás”.¹¹ A szakirodalmi összefoglaló elkészítésekor alkalmaztam Eco (1996) idézési „tízszabályát” is.¹² Somogyi Sándor (2002) szerint a gyakorlatban az idézés elterjedt módszere, ha a „szöveg megfelelő helyét csillaggal, vagy sorszámmal jelölik”, a szerző nevét jegyzetben adják meg, a munka címét és a többi adatot. Ismételt hivatkozás esetén az adatok helyett az „Ibidem” (magyarul: ugyanott) megjegyzést tüntetik fel.¹³ A nem szó szerinti, tartalom-idézés („parafrazis”) a szerző szószerinti megfogalmazását helyettesíti, gondolatainak, közléseinek egyszerű átvétele esetén annak tartalmát szabadon kifejező szövegrész esetén a „gondolatsor elején vagy végén zárójelbe tesszük a szerző nevét és a kiadás évét”.¹⁴ A másodlagos irodalomból történő idézetátvétel

során a Tomcsányi (2000) által elfogadható módszert alkalmaztam: a „szövegben közvetlenül idézzünk, de az irodalomban megadjuk, honnan vettük: cit. in. jelzéssel”.¹⁵ Az eddig leírt eljárásokat, elveket alkalmaztam az irodalmi feldolgozás és az idézetjegyzék elkészítése során, az egyszerűbb követhetőség és jobb átláthatóság érdekében az idézett részeket *dólt betűkkel* szedtem.

3. 1. 1. A nagybirtok gazdálkodásával foglalkozó kutatások története

Az uradalom, illetve a több uradalomból kialakult gazdasági szervezet, a nagybirtok évszázadokon keresztül kiemelkedő szerepet játszott hazánk és Európa történetében; átalakulási és fejlődési fázisai szorosan kötődtek a köztörténeti eseményekhez, fázisokhoz. A nagybirtok a társadalmi – katonai és gazdasági élet legfontosabb tényezője, szervezője volt, kiemelkedő szerepe miatt a történettudomány különböző ágainak képviselői kutatták történetét. Az agrártörténet-írók a nagybirtok termelési eljárásait, az egyes időszakokban kifejtett hatását, átalakulásait vizsgálták, a gazdaságtörténet-írás pedig kialakulásától foglalkozott a nagybirtok nemzetgazdasági szerepével és gazdálkodásával.¹⁶

A történettudomány – ezen belül mind az agrártörténet, mind a gazdaságtörténet – a XX. században új utakat keresett, módszertani és történetírási szempontból is komoly változások következtek be. Erős Vilmos (1999) szerint a XIX. században elsősorban a történeti segédtudományok fejlődtek, a narratív, leíró típusú történetírás volt a jellemző, amelynek legfontosabb forrásai írottak voltak: elbeszélő, okleveles vagy aktajellegű dokumentumok. A vizsgálatok főként a politikai keretekre, az államra irányultak. A XX. század első felében az ún. „szcientista”, tudományos történetírás megteremtése vált céllá, melyben a meghatározó az általános tendenciák, törvényszerűségek, struktúrák felállítása, elméletek alkotása lett, és ebben az elemző, analitikus jellegben látták a történelem tudományosságának zálogát. A segédtudományok helyett már a rokontudományok (*antropológia, régészet, pszichológia, közgazdaságtan, földrajz, néprajz, szociológia*) fejlődésétől, a velük való kooperációtól vártak új teóriákat, módszereket. Az írott dokumentumok helyett az írásos, de nem okleveles (adóösszeírások, anyakönyvek, periratok, választói névjegyzékek, urbáriumok, személy- és földrajzi nevek, imakönyvek), valamint a nem írásos forrásoknak (térképek, városlaprajzok, használati tárgyak, bútorok, öltözködés, élelmiszerek) kerültek a vizsgálatok középpontjába.¹⁷ A fenti átalakulás az amerikai „*New History*”, a francia „*Annales*”, az angol „*Past and Present*”, a német „*Geschichte und Gesellschaft*”, továbbá az olasz történetírásban is megfigyelhető volt.

K. T. von Inama-Sternegg és Karl Lamprecht munkái alapozták meg a nagybirtok működésével, történetével kapcsolatos kutatásokat, műveikben a „nagybirtok” mint az „*egész középkori*

gazdaságnak termelést szervező középpontja” jelent meg. Alfons Dopsch a XIX. század végén úgy vélte, hogy az uradalmak életében egy folyamatszerűség figyelhető meg: a római kortól kezdve a germánoknál is meglévő uradalom a későbbiekben csak továbbfejlődött, szerinte az uradalom gazdasága nem természetes gazdaság volt, feltételezte a bérmunkát, a pénzforgalmat és a kereskedelmi kapcsolatokat.¹⁸ Günther D. Roth szerint a „*középkori világ gazdasági alapja a mezőgazdaság volt, s ez volt a gazdasági alapja a nemesi uraság társadalmi jelensége számára, ami a középkorban egyben politikainak is minősült*”. Felhívta a figyelmet a szolgáltatások és vizontszolgáltatások rendszerére, a meglévő jogi hierarchia mellett felfelé áramló, természetesen mérhető javak ellenszolgáltatásként is vehető politikai-katonai-személyi védelemre.¹⁹

Max Weber számára a nagybirtok egy agrárszervezetet, elsődlegesen földesúri birtokot jelentett, ahol egymás mellé rendelődtek különböző földtípusok, a földesúri és jobbágyi földek egymásmellettségének kimutatásával a rendszert komplexebben képzelte el, mint elődei.²⁰ Megállapítása szerint az uradalmak ott alakultak ki, ahol a megtermelt gabonamennyiséget nem a helyi piacon, hanem azt elszállítva lehetett csak értékesíteni; a piaci viszonyok különbségéből adódott az is, hogy a városok számának ritkulásával párhuzamosan fordultak elő nagyobb számban uradalmak. Az uradalom tehát „*piacra termelő nagygazdaság*”, ha elfogadjuk ezt, úgy a magyar uradalmak egy része jó ideig nem volt tekinthető uradalomnak, legalábbis nem a „*weberi*” értelemben.²¹ A rossz úthálózat, a megtermelt javak silány minősége, a fejletlen urbanizációból adódó korlátozott piac miatt hosszú évszázadokon keresztül csupán belső szükségletek kielégítésére használták fel az uradalmakban megtermelt javakat. Weber (1958) a magyar nagybirtok rendszerről megállapította, hogy abban a robotmunka és a bérlői viszony keveredett, és a jobbágyok személyes szabadságát erőteljesen korlátozták.

Henry Pirenne az 1930-as években egy olyan rendszernek írta le a nagybirtokot, amelynek a jellemzői a nagy terület, erős szervezet, a földek eltérő jogi sajátosságai, a birtok igazságszolgáltatási és vallási egysége, ugyanakkor patriarchális jellege, vagyis szemléletében egy gazdasági, társadalmi és politikai egységet, egy „*rendszert*” képvisel.²²

Hazánkban a XIX. század végén jelentek meg az első gazdaságtörténeti témájú művek, melyekben a nagybirtok történetével is foglalkoztak. Wenzel Gusztáv elsőként írt agrártörténeti művében foglalkozott a nagybirtok gazdálkodásával, történeti fejlődésével is.²³ Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület által alapított „*Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*” című folyóirat 1894-ben indult. Hernádi László (2005) tanulmányban gyűjtötte össze a folyóirat repertóriumát, ismertette Paikert Alajos szerkesztő célkitűzését: „*Magyarország, mint a múltban, jelenben és jövőben is agrár államnak története, társadalmi fejlődése nemcsak szoros összefüggésben állt földművelő népe, a birtokos nemesség és a régi jobbágyok fejlődésével, hanem egyenesen ezek története, ezek fejlődése a*

tulajdonképeni nemzet történelme. (...) a történetírás oknyomozás nélkül, kellő dokumentumok nélkül többékevésbé fikció, a kútforrások összegyűjtése azért feltétlenül szükséges. Éppen erre vállalkozik a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. (...) Tudunkkal oly folyóirat, amely csak egy nemzet gazdaságtörténetének felderítését tűzte ki céljául, nem létezik még sehol és így a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle az első és egyedüli folyóirat a maga nemében az egész világon".²⁴ Az egyedülálló, úttörő kezdeményezés kereteiben részletesen foglalkoztak az uradalmi gazdálkodással, leíró jellegű tanulmányokat, forrásismertetéseket közöltek a lap megszűnéséig, 1906-ig.

Ágoston Péter (1913) a magyar világi nagybirtok történetét feldolgozó művében a vezetés és gazdálkodás problémájával alig foglalkozik, céljának főként a nagybirtokosok ingatlanvagyon-változásának bemutatását tekintette.

A XX. század első felének kiemelkedő magyar kutatószemélyisége Domanovszky Sándor volt, aki iskolát teremtett tevékenységével, meghonosították a „*Gutsherrschaft*” és a „*Grundherrschaft*” fogalmát. Felvetették azt a problémát, hogy a kelet-európai agrárfejlődésben a kora újkortól kezdődően ismét a termeltető nagybirtok került előtérbe. Domanovszky vezetésével a nagybirtokkal foglalkozó hazai kutatások felzárkóztak az európai történetíráshoz. A levéltári kutatásokon alapuló, 1933-'39 között megjelent uradalomtörténeti sorozat kötetei megközelítésükben Pirenne szemléletéhez álltak közel.²⁵ A gazdaság és társadalom, a majorság és a jobbágyság egymás mellé rendelődött a nagybirtok keretén belül, azonban külön vizsgálták a majorságot és társadalmát.²⁶ Domanovszky és tanítványai a magyar fejlődés kelet-, illetve közép-európai, főként cseh és lengyel párhuzamait hangsúlyozták ki.²⁷ Kövér (1999) megállapítása szerint az „*uradalomtörténeti iskola mentora*” a harmincas évek végére kialakított koncepciójában nem arra a következtetésre jutott a felhalmozott levéltári anyagból, mint a későbbi értelmezők. Domanovszky ugyanis úgy látta, hogy a „*majorsági gazdasági szervezet keleten nem volt olyan általános, mint abogyan feltételezik (...) a majorsági gazdálkodás első nekifutása a fejlődés feltételeinek hiánya miatt már a XIII. században megbíúsult, és ezen az alapon a XV. és a XVI. századi átmeneti sikerek után a XVII. században ismét visszaszorult*”.²⁸

Szekfű Gyula is foglalkozott a nagybirtok fejlődésével, úgy vélte, hazánk történelmében a nagybirtoknak eltérő formái voltak. A XVI-XVII. században elsődleges feladata a hon védelme, a XVIII. században az ország felépítése, a XIX. században „*Széchenyi korszakának nagybirtoka (...) már csak egyszerű gazdasági üzem, mely gabonát, állatot, bőroket, gyapjút, bort termel és ad el*”.²⁹ Rámutatott tehát arra, hogy a XIX. század elején következett be az átmenet a „*Grundherrschaft*”-ból (adóztató nagybirtok) a „*Gutherrschaft*”-ra (árutermelő nagybirtok).

Szentiványi Béla 1943-ban megjelent, a piarista kusztodiátus gazdaságtörténetét tárgyaló kötetét nem titkoltan a „*vajúdó magyar gazdaságtörténet-írás számára*” példaként állította.³⁰ A műben a

piaristák uradalmainak gazdálkodását ismertette 1807-től kezdődően, mintegy másfél évszázad adatainak alapján, már foglalkozott a birtokvezetés, birtokigazgatás problematikájával is, ebben feltétlenül előremutató a könyve.

Szabad György a tatai és gesztesi Eszterházy uradalmat tárgyaló munkája (1956) már uradalomtörténet-írás új korszakát képviselte, melyben az 1848-as forradalom előtti, illetve a jobbágyfelszabadítást követő időszakot vizsgálta. A majorsági árutermelésre áttért feudális nagybirtok gazdálkodását vetette össze a jobbágyfelszabadítást követő időszak uradalmi gazdálkodásával, de nem tekintett ki a korábbi uradalomtörténeti tanulmányok eredményeire, önálló és új megközelítésű munkát írt, melyben alig foglalkozott a birtokigazgatás, birtokvezetés gazdálkodásra gyakorolt szerepével.

A második világháborút követő időszakban Lázár Vilmos főszerkesztésében indult az Agrártörténeti Szemle, a folyóiratban részletesen tárgyalják a mezőgazdaság történetének kérdéseit, így a nagybirtok gazdálkodásával kapcsolatosan is jelentek meg publikációk. A folyóirat vezető történészei Wellmann Imre, Niederhauser Emil, Gunst Péter, Varga János, Sinkovics István és Szabó István voltak.³¹ Utóbbi a második világháború utáni történetírásban iskolateremtő szerepet játszott, mivel egy politikai-ideológiai elemekkel is átszőtt tudományos időszakban – amely a politikatörténetet igényelte leginkább – képviselte és folytatta az alapvetően elemző, analitikus társadalomtörténeti irányzatot, emellett a rokon tudományokat (nyelvészet, néprajz, földrajz) is alkalmazta. A korszak kiemelkedő történészei közül Kosáry Domokos és Benda Kálmán is foglalkozott a nagybirtok történetének egyes szakaszaival, problémáival. Wellmann Imre és Bakács István a Domanovszky-iskola szemléletmódját követték munkáikban, valamint tovább élt több, a két világháború közötti időszak magyar történetírói tradíciója is. Wellmann a XVIII. századi magyar mezőgazdasági átalakulásának teljeskörű leírását adta meg monográfiájában, bemutatta a nagybirtok gazdálkodásának problémáit is.³²

Gaál László és Penyigey Dénes a magyar növénytermesztés és állattenyésztés történelmi fejlődésével foglalkoztak, utóbbiról Éber Ernő is írt monográfiát. Kállay István a magyar nagybirtok vezetési szervezetének fejlődését ismertette a két szabadságharc (*Rákóczi-féle és 1848*) között. Művében rendkívül alapos levéltári kutatásaira alapozva csaknem teljeskörű képet mutat be a nagybirtok vezetéséről, de a Festetics-birtok igazgatási rendszerével meglepően keveset foglalkozott, holott azt a XVIII. század végi gyakorlatból kiemelkedő színvonalúnak ítélte meg.³³ Gunst Péter a nagybirtok történetével kapcsolatban is felhívta a figyelmet a Kelet-Európa speciális fejlődéséből adódóan kialakult, a regionális és a piaci adottságok, a gazdasági fejlettség eltéréseiből következő problémák kutatására.

Új szemléletmódot honosítottak meg az 1970-es évektől a társadalom – és gazdaságtörténe-

ti kutatásokban Ránki György és Berend T. Iván, akik a „magyar fejlődést összehasonlító, közép-kelet-európai szemszögből is vizsgálták, s elsőként tették kísérletet annak a wallersteini „centrum-periféria” elmélet alapján történő elemzésére”.³⁴

Tóth Tibor a mernyei uradalom gazdálkodásának egy évszázadát vizsgálta, véleménye szerint a „nagybirtoküzem kialakulásával elinduló agrárfejlődés valamennyi társadalmi, gazdasági nyomorúságáért (...) a gazdaság immanens törvényeitől nagymértékben független, hatalmi döntések által meghatározott, majd befolyásolt késlekedő-késleltetett tőkés fejlődést tehetjük felelősé”.³⁵ Tóth a nagybirtok 1848 utáni fejlődésével kapcsolatosan is kiemelte a piac szerepét, szerinte a „biztos piac megléte feltétlenül nagy jelentőségű volt, de arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy a magyar mezőgazdasággal szemben támasztott egyoldalú piaci kereslet egyszerűen az adott külterjes termékszerkezet megrögződését is eredményezte”.³⁶ Kövér György szerint a „modern típusú távolsági kereskedelem” piaci szívó hatása meghatározó volt abban, hogy az „árkereskedő és ártermelő nagybirtok megmerevítse az Elbától keletre húzóó terület agrárviszonyait”.³⁷ Megállapítása szerint a „kora újkori kelet-európai agrárregió szőröstül-bőröstül a „modern világ gazdaság periferikus részévé minősült”.³⁸ A kapitalizmus Európa keleti felében – így hazánkban is – a „nagy nemesi gazdaságok égisze alatt fejlődött ki. Ezek sok szállal kötődtek a jobbagysághoz, és lassan alakultak át tőkés nagybirtokos gazdasággá”.³⁹

Ifj. Barta János műveiben XVIII. század hazai agrártörténetének legteljesebb áttekintését írta meg, a korabeli magyar agrárszakirodalom fejlődését, nemzetközi vonatkozásait tárgyaló műveiben bemutatta a nagybirtok gazdálkodásának elméleti hátterét is.⁴⁰ Orosz István levéltári kutatásokra alapozva a hazai város- és uradalomtörténeti kutatások alpműveit alkotta meg, a vizsgált időszak magyar agrártörténeti ismereteit teljesebbé téve.

Csoma Zsimond a magyar kertészet-szőlészet fejlődését tárgyalta munkáiban, a nagybirtok megkerülhetetlen szerepét hangsúlyozza. Műveiben kiemelt szerepet kap Nagyváthy János munkássága és a Festetics-birtok gazdálkodása. Utóbbiról Kurucz György és Csité András is írt tanulmányt, más-más megközelítésből tárgyalva a gazdálkodási rendszert. Kurucz György a birtokreform Festetics életében játszott szerepét hangsúlyozza. Csité András a keszthelyi uradalom gazdálkodásának elemzésén keresztül vezette be a „presztízorientált nagyüzem” fogalmát.⁴¹ Tanulmányának figyelemreméltó eredményei ellenére megemlítendő, hogy a Nagyváthy-féle birtokreformmal nem foglalkozott, a „Közönséges Instructio” című könyvet sem említette meg, véleménye szerint Csondor 1819-ben vezetett be számviteli rendszert.⁴²

A XX. század uradalomtörténettel kapcsolatos kutatásait Kövér György összegezte a legtalálóbban, aki arra a megállapításra jutott, hogy a magyar történetírást a nagybirtok „állandóan foglalkoztatta”, ismertette a legfontosabb kutatókat: „Szeksfű Gyula, a Domanovszky iskola tagjai Berlász Jenővel, Wellmann Imrével bezárólag, Szabad György, Szabó István tanítványai Für Lajostól Oláh

József, legújabbán pedig Tóth Tibor és a nyomában haladók”. Megállapította, hogy a kérdés állandóan politikai töltettel is bírt, a „*jelszavak szintjén a „feudális nagybirtokból” az idő múlásával „feudális maradvány”, majd utóbb „feudális eredetű nagybirtok” lett*”. Kiemelte ugyanakkor, hogy a felhalmozott kutatási eredmények elméleti rendszerbe illesztése szinte végig a „*század első felében kidolgozott „Grundherrschaft” – „Gutswirtschaft” gondolatkeretén belül maradt*”.⁴³

Kaposi Zoltán uradalmi gazdasággal és társadalommal foglalkozó kötetét, melyben a vrászlói uradalom gazdálkodása mellett a nyugati szakirodalmi források széleskörű áttekintését adja, művében levéltári forrásokra alapozva elemezte a nagybirtok gazdálkodásának minden ágát. Szirácsik Éva az „*uradalomtörténeti iskola*” legszebb hagyományait idézi a divényi uradalom száz évének gazdálkodását elemző munkája.

3. 1. 2. A birtokvezetés szerepének vizsgálata a szakirodalomban

A vezetéstudományt önálló diszciplínaként csak a XX. század első felében kezdték elismerni, azonban az emberi társadalom fejlődésének már korábbi időszakában is magas szintű, szervezett vezetési tevékenységet folytattak. A történelem során minden, nagyobb méretben végzett társadalmi vagy közösségi munka előfeltétele volt a gondos szervezés, igazgatás és a vezetés, amelyek fejlődése a társadalmi-történeti folyamatok törvényszerű velejárója. Hazánkban a hatalmas kiterjedésű mezőgazdasági birtokok központja a korábbi évszázadokban egy-egy vár volt, élükön a várnagy állt, neki volt alárendelve az udvarbíró, a fegyvereseket vezető tisz, a számvevő, a sáfár, a deák és a kulcsár. Az udvarbíró felügyelete alá tartoztak a bírák, a vámos, a majoros, az erdőőrök, a gulyások, a csikósok, a molnárok, kocsmárosok. Az ilyen felépítésű szervezetek csak a törökök által érintetlenül hagyott területeken maradhattak fenn, az ország nyugati részein fekvő birtokoknak kedvezett ez az időszak. Kállay István (1980) szerint a hazai uradalmak igazgatásának fejlődésében kiemelkedő szerepe volt a Batthyány-ak egyre gyarapodó birtokainak központjában, Németújváron kialakított rendszerének (*1576-ban 66 helységet fogott össze, négy tartományra (sáfárságra) osztva, 1634 és 1648 között 220 főből állt a németújvári udvartartás*). Az udvarbíró vezetésével négy sáfár és a falusi bírák igazgatták az uradalmat, a sáfárok feleltek a robotmunkáért, az úrbéri szolgáltatások begyűjtéséért, a jobbágyok szökéséért, a telepítésért, a rendért és békességért. A falusi bírák szombatoként jelentkeztek a következő hétre szóló parancsokért. A majorok személyzete a XVII. század derekán a majorosispánból, a majorosnéből, a szolgálólányból, juhászból, pásztorból és béresből állt. A hosszú évek alatt tovább finomodó, az igazgatási célnak megfelelő szervezeti felépítést a XVIII. század elején létrejövő uradalmak példaképüknek tekintették (Kállay, 1980).

A török kiűzése, a Rákóczi-szabadságharc után kezdődött meg a hazai mezőgazdaság újjászervezése. Az elnéptelenedett, elvadult hódoltsági területek a betelepítések, valamint a belső vándorlás révén néhány évtized alatt ismét mezőgazdaságilag művelt területté változott, az Európa-szerte domináló nyomásos gazdálkodás ekkoriban terjedt el a volt hódoltsági területeken. A XVIII. század elején bekövetkező birtokadományozások a nagybirtok súlyát és szerepét megnövelték, ekkor vált szükségessé a kormányzati-irányítási rendszerek létrehozása. Ekkor jelent meg a testületi vezetés, és egyes központi uradalmak kiemelkedése, Kállay István (1980) a folyamat kezdeteként 1711-et jelölte meg. Már korábban, a Mohács előtti időszakban is kialakult egy igazgatási-szervezési tevékenységet végző hierarchikus szervezet, melynek fő feladata az adók beszedése, az uradalmak irányítása, a munkák megszervezése, továbbá az igazságszolgáltatás volt. A török által érintetlenül hagyott területeken a birtokvezetés szervezetei fennmaradtak és továbbfejlődtek, a XVIII. század végére a korábban kialakult vezetési formák megszilárdultak. A magyarországi uradalmakat ekkor hármas funkció jellemezte: birtokgazdálkodási, közigazgatási és az igazságszolgáltatási. Az egyes birtokok vezetésének szervezetei területileg nagyon eltérő képet mutattak strukturálisan, az ország a törökök pusztításától megmenekült területén a nagybirtok vezetése jóval szakszerűbb volt, mint a század folyamán újraterelapított országrészekben fekvő allódiумoké, ebben szerepet játszott az is, hogy hazánk nyugati felén javultak a közlekedési feltételek, a Duna hosszabb távon vált hajózhatóvá, és az itt kiépített katonai utakon áruszállítás is lehetségessé vált.

Az ország sűrűbben lakott, nyugati-északnyugati részein (a korábbi „*Királyi Magyarországon*”) már a XVIII. század közepén elkezdődött a majorsági területek kibővítésének folyamata. A Habsburg-birodalom osztrák és cseh részének ipari fejlődése és a növekvő városi lélekszámai a magyar mezőgazdasági termékek bizonyos körének kedvező piacot teremtett. A szállítási körülmények javulása miatt a Balaton vonalától északra és nyugatra fekvő területek majorságai ekkor már kifizetődően tudtak gabonát és egyéb mezőgazdasági termékeket exportálni az osztrák és cseh piacokra. A napóleoni háborúk során állandósult nagy kereslet a termelés bővítésére ösztönözte a földbirtokosokat, ezért a majorsági szántókat kiszélesítették, erdőket irtottak és mocsarakat csapoltak le, majd alakítottak termőterületté. Az allódiумok növelése gyakran a közös legelőket is érintette, ami egyben az úrbéres földhasználatot is szűkítette. A megnövekedett majorsági termelésben a robotmunka mellett mind gyakrabban alkalmaztak cselédeket, béreseket, előtérbe került a fizetett munkaerő alkalmazása. A majorsági gazdálkodás kezdett racionálisan szervezett üzemi formát felvenni, ahol az eredményességben a szakértelemmel bíró vezetés fontos szerepet játszott. A XVIII. század folyamán alakultak ki tehát a magyar nagybirtokon a kormányzati-irányítási rendszerek, az irányításban megjelent a testületi

vezetés, mint a korszerű igazgatás formája. Az ily módon elkülönült igazgatási szervezet már szakértelmet, hozzáértést követelt, a vezetés-irányítás munkája mindinkább „szakmává” vált. A gazdálkodás eredményesebbé tételének érdekében a nagybirtok tulajdonosai olyan igazgatási szervezeteket hoztak létre, amelyek hierarchikus rendszert alkottak. A hatalmas kiterjedésű birtokok uradalmi szétszórtan helyezkedtek el, nem ritkán több száz kilométer választotta el a birtokrészeket egymástól (például az Eszterházy hercegi hitbizomány területe meghaladta a württembergi királyságét). A területi-földrajzi szempont alapvetően rányomta bélyegét az adminisztráció kiépítésének módjára, a feudális birtokok hatalmas kiterjedése, az egyes uradalmak közötti távolságok nélkülözhetetlenné tették a vezetési szervezet racionális kialakítását.

A birtok operatív irányítását az igazgatóság, a kormányzóság, egyéb szakigazgatási szervek látták el. A számvevőségek felügyelték, szabályozták a birtok számvitelét, működésüknek köszönhetően elegendő levéltári forrás áll a rendelkezésünkre a korabeli birtokok bevételekről, a működésről, jövedelmezőségükről, az igazgatási-gazdálkodási kiadásokról.

Mérei Gyula (1948) szerint a hagyományos majorgazdasági üzemvezetés nem ügyelt a befektetések és a várható haszon arányával, csupán a „nyers” jövedelem fokozása volt a cél. Az ilyen módon befektetett tőke sokszor nem javította a birtokos helyzetét, sőt, sokszor a kölcsöntőke kamatait sem hozta vissza. A „racionális gazdálkodás” bevezetése alapjai a következő szempontok szerint ment végbe:

1. A földből tartósan, a lehető legnagyobb tiszta hasznot hozták ki, a befektetett tőkét célszerűen kamatoztatták. Ennek előfeltétele volt a belterjes gazdálkodás, az istállózó állattartás, a fejlett takarmánynövény-termesztés, ezek megléte mellett indulhatott meg az intenzívebb gabonatermesztés és a juhtenyésztés.

2. Az uradalom kezelésében annyi földet tartottak meg, amennyit megfelelően meg tudtak munkálni, amennyihez „elegendő munkaskéz” rendelkeztek, a többi majorsági területet bérbe adták. A robotmunka – gyenge minősége miatt – az ilyen birtokon nem volt alkalmazásban, „pénzes” vagy „terményrészes” bérmunkások végezték el a munkákat, amely képzett tisztek korszerű, helyi viszonyokra szabott technológiája volt már. Az ilyen uradalmak saját eszközökkel rendelkeztek, az áttérés első éveit nagy beruházásokat igényeltek.

Wellmann Imre (1937) megállapítása szerint az újkor „termi meg” a „gazdasága és jövedelmei iránt érdeklődő nagybirtokost és a racionális szervezetet egyaránt. A földesúr tőle telhetőleg növeli a termény- és pénzadók összegét, ellenszolgáltatást kér a korábban közös erdő és legelő használatáért, fajzásért és makkoltatásért, bírságokat ró ki - s e többletköveteléseknek engedékenység nélkül eleget szerez az uradalmi hivatalnokság, mely most már rövid úton és keményen nyúl le a jobbágysáig s az úrbéres szolgáltatásokat egyenesen, zökkenők nélkül és - ideális esetben - teljes egészükben eljuttatja a nagybirtokoshoz”.⁴⁴

Mind a beruházások, mind a gazdálkodás szempontjából káros hatású volt a földesurak abszентizmusa, ami jellemző és gyakori vonásként jelent meg a korszakban. A keletkezett jövedelemből nem fejlesztettek, a gazdálkodásra sem fordítottak kellő figyelmet, ebből adódóan a technológiai-technikai színvonal rendkívül elmaradott volt. A majorsági területeket az ilyen birtokosok uradalmaiban a jobbágyok eszközeivel művelték meg. Sok helyütt nem állt rendelkezésre szakképzett munkaerő, öregbéresi bölcsességek és babonák szálltak apáról fiúra, a mezőgazdaságot nem tekintették tudománynak. Utóbbiban a XVIII. század végén következett be változás, Mitterpacher Lajos (1734-1814), Tessedik Sámuel (1742-1820), Pethe Ferenc (1763-1832) és Nagyváthy János (1755-1819) műveikkel megalapozták a hazai és magyar nyelvű mezőgazdasági szakirodalmat, ekkoriban hozták létre az első szakoktatási intézményeket.

Tóth Tibor megállapítása szerint a XIX. század elején a magyar nagybirtok egy része kezdte elhagyni a feudális termelés kereteit: „nagy területeken, kiszűzemi jelleggel folytatott árutermelés egységes arculatán egyre markánsabban kezdtek kialakulni a nagyüzem körvonalai”.⁴⁵ Immanuel Wallerstein szerint az ilyen „nagyüzemi” birtok már a „tőkés világgazdaság számára termelt. Kiszákmányoló erejének gazdasági határait a piac kereslet-kínálat függvénye szabta meg”.⁴⁶ Köbli József szerint a mezőgazdasági szervezetek ilyen típusaiban a termelés, forgalom, elosztás, fogyasztás egységét a „nagybirtok gazdasági berendezkedése magában foglalta. Az úri jogok, a nemesi kiváltságok a forgalom és az elosztás területén érvényesültek, 'helyettesítve' a hiányzó piaci mechanizmusokat”.⁴⁷ Kövér György megállapította, hogy a piaci kibocsátás, árutermelés növeléséhez változatlan technológiai színvonalon elegendő lehetett a „belső információs rendszer pontosabbá, az irányítás szakszerűbbé tétele, hatékonyabb munkaellenőrzés, a szerződéses munkaformák révén fokozott ösztönzés”.⁴⁸ Ezt a folyamatot a korábbi szakirodalom „racionalizálásként” emlegette, újabban „bürokratizálásként” definiálják, így „intézményes jelentőségének teljében bukkan fel újra”.⁴⁹ Kövér György kiemelte, hogy az „institucionális változás elmélete” megjelent az elemzésekben, a de a „nagybirtok átalakulását vizsgáló, példaként idézhető kvantitatív mikroelemzés kizárólag a termelési tényezők növekedésére összpontosít”.⁵⁰

Véleményem szerint nem jelent meg a vállalati szervezet, a vezetés és a gazdálkodás kölcsönhatásának vizsgálata kellő hangsúllyal eddig a nagybirtokkal kapcsolatos kutatásokban. Az ilyen „institucionalista” megközelítés „központi kérdése volt a vállalati szervezet és ezen belül különösen a nagyvállalatok („big bussiness”) témaköre, már csak abból a feltételezésből kiindulva is, hogy ezek a nagyvállalatok (...) hordozták mind a technológiai, mind a szervezeti innovációt, s adtak ezáltal döntő lökést a gazdasági növekedés számára”.⁵¹ A nagybirtok szerepe a mezőgazdasági termelés növekedésében elvitathatatlan, de természetesen a mai, „modern” vállalatértelmezés nem ültethető át a prekapitalista, feudális korszak alkonyának idejére, viszont rendszerszemléletű megközelítésben – ahogy a modellben is látható volt – alkalmazható a vizsgálatok során.

3. 1. 3. Birtokreformok a XVIII. század végén

A kor agrotechnikája, gazdálkodási technikája elmaradott volt, nehezen mondtak le az évszázados megszokásokról, a hagyományokhoz nagyon ragaszkodtak. Az önellátás, az egyoldalú termelés szerkezet, a technika alacsony szintje és az ezzel együtt járó alacsony hozamok jellemezték a kor mezőgazdaságát (Wellmann, 1979). A jobbágyok hagyományos gazdálkodást folytattak, az újítások átvételéhez sem elegendő szabad tőkéjük, sem szakértelmük nem volt. A XVIII. század utolsó évtizedében a gabonakonjunktúra, és a javuló értékesítési lehetőségek miatt több főúr modernizálta uradalmait, általában nagy tőkebefektetéssel. A gabonakonjunktúra hatására a szántóföldi növénytermesztés szerepe értékelődött fel, és ezzel egyidejűleg az állattenyésztés is a belterjes fejlődésnek indult. A gabonakonjunktúra lezárultát követően a cseh-osztrák ipar fejlődése által generált gyapjúkonjunktúra pedig az uradalmi állattenyésztés preferálását – a gabonatermesztéssel szemben – vonta maga után.

Gróf Csekonics a bérletében lévő Zsombolyt modernizálta. A leírások szerint a mocsarakat és tavakat részben lecsapoltatta, szántóföldre alakította át. Fákat ültetett, állatkerteket létesített, pálinkafőzőt, sörfőzőt hozott létre, az állatállományt annyira felfejlesztette, hogy a környék a csodájára járt. A lakatlan területeket a környező megyékből telepítette be jobbágyokkal, akik többsége dohánytermesztéssel foglalkozott, a hatalmas munkát mindössze öt év alatt hajtott végre, 1789-1794 között (Mérei, 1948).

Rákoskeresztúr Bujanovszky Sylvius báró vezetésével újult meg, a zsombolyi példához hasonlóan, csak a jelentősebb különbségeket emelem ki: a lecsapolt mocsarak helyére szil-, nyár- és hársfaerdőt, dús füvet adó réteket ültetett. Az uradalomban bevezetett javított technikájú földművelés hatására a jobbágyok is elhagyták a megszokásokat, és áttértek a kaszás aratásra, a trágyázásra, nyomtatás helyett a cséplésre. A jobbágyok lakóházainak viskótetejének helyére fonott szalmatető került, a kéményeket is felfalzták a tűzveszély elkerülése érdekében. A parasztok ingyen kaptak burgonyát, aminek termését fogyasztva a gabonájuk harmada megmaradt, így azt pénzzé teheték, a modernizálás a gazdaság fejlődése mellett a parasztok jólétét is emelte (Mérei, 1948).

A Bega partján fekvő Écska Lázár Ágoston tulajdonában volt. A faluval és urbaniális helységeinek jobbágyaival szerződést kötött, mely szerint a robotot és a dézsmát részben terménnyel, részben munkaszolgáltatással rótták le. Robot helyett az egész telkes jobbágy két holdat művelt meg teljesen (szántás, vetés, aratás), a nyomtató szérűn két napig négy lóval két emberrel nyomtatott, 12 mérföldes hosszú fuvart vagy három nap ígás robotot adott, ezenkívül 20

gyalognapszámot. A szerződés a robotterhek mellett az uraság és a telepesek viszonyát a legapróbb részletekig szabályozta. A jobbágyok belátták, hogy nekik is jobb, ha hamarabb túl vannak a munkán, így mindnyájan nekifogtak, és egy nap alatt learattak és keresztbe raktak 300 holdnyi őszi gabonavetést. Erdőültetés mellett a Bega folyót is szabályoztatta, hajózásra alkalmassá tette, azonban a legfontosabb újítása a robotterhek teljesítmény-alapú számonkérésében volt (Mérei, 1948).

A korra legjellemzőbb birtokmodernizálást Ercsiben Lilien báró hajtotta végre, 1795-1828 között. Bevezette Fejér megyében a festőbuzér-, repce-, lucerna-, lóhere-, baltácím-, és a burgonyatermesztést, gépekkel kezdte természetni a kukoricát. Napraforgót termelt olajmalmi számára, sört főzetett, pálinka és likörgyárat állított fel, 600-700 marhája, 16000-17000 darab birkája, 200-250 lova, 700-800 sertése volt. Kevés munkással műveltette meg földjeit, a kapásnövény-termesztésben gépeket használt fel. Termékeit Londonban (gyapjú), Prágában (festőbuzér), Bécsben (szesz), Pesten (olaj), Fehérváron adta el. Működésének első éveiben több millió forintot fektetett birtokaiba, később azzal büszkélkedett barátainak, hogy azt sem tudja, mennyi pénze van (Mérei, 1948).

A Hunyadi grófok ürményi birtokának rendezését 1797-ben kezdték el Appel Károly német gazda vezetésével. A birtokon háromnyomásos gazdálkodást folytattak, takarmánynövényeket nem termeltek, a termőterület alig huszadát trágyázták, a réteket csak egyszer lehetett kaszálni. Gazdasági épületek és megfelelő felszereltség nélkül gazdálkodtak, a majorsági terület tagosítatlanul, a határban az úrbéres földek között szanaszét feküdt. A reform során először a tagosítást végezték el, ami akkoriban nehéz feladat volt, mivel törvényi szabályozás híján voltak. A majorságokban jó anyagból készült, cseréppel fedett gazdasági épületeket, tisztai lakásokat, cselédházakat, istállókat és pálinkafőzőket építettek. A földeket vetésforgó szerint művelték, megfelelő mennyiségű és minőségű munkaeszköz állt a rendelkezésükre, így piacon jól értékesíthető és takarmányként felhasználható növényeket egyaránt termesztettek (Mérei, 1948).

A magyar nagybirtokon a XVIII. század végén jelent meg a pénzjövedelem-központú, piacra történő árutermelés. Mérei (1948) szerint elsősorban a főurakat jellemző barokk pompakedvelés miatt hódított tért a pénzjövedelem-központúság (erre vezette vissza a XVIII. század derekától kezdődő erőteljes allodizációs folyamatot is). Nem csupán a luxuskiadások miatt kellett azonban fokozni a nagybirtok pénzjövedelmeit. II. József véget kívánt vetni a robotmunkán alapuló naturális gazdálkodásnak, ezért 1789-ben állandó adókat akart bevezetni, amelyeket a földesuraknak is kötelezően kellett volna fizetni. Törekvései azonban nem jártak sikerrel, mivel nagyon fejletlen volt még a pénz használata, a cserekereskedelem még általánosan dívott- a paraszti-jobbágyi gazdaságok jobbjára még így kereskedtek, így a császár a halálos ágyán a „neve-

zetes tollvonással” visszavonta ezt a rendeletét is. Weber (1958) szerint az adófizetéssel kapcsolatos fenti intézkedés az „*uradalmak gazdálkodását teljesen megzavarta*” – vagyis hatással lehetett a nagybirtok gazdálkodására.⁵²

A jövedelem-központú szemlélet hazai elterjedésével nem csupán a „*weber-i*” alapdefiníció (ti. „*piacra termelő*” gazdaság) valósult meg, hanem (Weber uradalmakkal kapcsolatos csoportbesorolását figyelembe véve) megállapítható, hogy váltás következett be az uradalmak alapjelleget illetően is, lassan megszűntek az egyoldalú gabonatermesztő gazdaságok.⁵³

A pénzjövedelem fokozásával a költségigényesebb fejlesztések is elérhetővé váltak, a magasabb ráfordításokat igénylő állattenyésztési ágazatok is előtérbe kerülhettek. Gunst (1982) szerint a konjunktúrák hatása országosan is arra ösztönözte a nagybirtokosokat, hogy modernizálják uradalmaik termelését. Elterjedt az árutermelés, és a jövedelem-központú szemlélet is a nagybirtokon, váltás következett be az uradalmak alapjelleget illetően is, lassan megszűntek az egyoldalú gabonatermesztő gazdaságok. A XIX. század elején elvált a kis- és nagyüzemi termelés mind termeléstechológiájában, mind a termelés célját illetően. A kisbirtok továbbra is elsődlegesen belső, saját szükségletre termelt, a nagybirtok számára már a piacra történő árutermelés, a pénzjövedelem volt a meghatározó cél. Ez az elválni folyamat azonban teljes egészében nem zajlott le a XIX. század közepéig, aminek oka a jobbágyi robotmunka alkalmazásának lehetősége és a tőkehiány volt, nem véletlenül fejtett ki óriási hatást a reformkorban Széchenyi István Hitel című munkája.

A konjunkturális időszakokat – törvényszerűen – követő dekonjunktúra idején sok helyütt visszarendeződés állt be a termelés gyakorlatában és céljában egyaránt. A bekövetkezett kedvező változások azonban már kitörölhetetlen nyomot hagytak a gazdálkodás mindennapjaiban: a pénzjövedelem-központúság, a piacra történő árutermelés megjelenésében, továbbá a kis- és nagyüzemi termelés elkülönülésében.

A nagybirtok az ország jövedelmeinek jelentős részét realizálta, ennek ellenére általános jövedelmezőségének pontos megállapítása nehéz feladat, a rendelkezésre álló információk alapján csak a majorsági gazdálkodás jövedelmezőségére tudunk következtetni, mivel a paraszti gazdálkodásról szűkös források állnak rendelkezésünkre.

A nagy- és középbirtokok jövedelmeiben eleinte az úrbéres jövedelmek domináltak (adók, naturáliák, makkoltatás), az 1780-as évektől növekvő külső keresletre válaszolva azonban kialakult a majorsági gazdálkodás, amely nagy tömegű áru előállítását tette lehetővé, így növekedtek a termelésből- és értékesítésből származó jövedelmek. A korszak végén már voltak olyan uradalmak, melyek bevételeinek 70-80 százalékát a majorság adta. A bevételek összegszerű megnevezése nem nyújt elegendő információt, Kaposi Zoltán szerint a birtok nagyságához

mért jövedelem a mérvadó. Dél-dunántúli kutatásai szerint az egységnyi földterületre jutó legmagasabb bevételek szoros korrelációt mutatnak a „bene possessionati” réteggel, a 3000-20000 holdas birtokokkal, az egy tagban lévő, az uradalom központjában lévő mezővárosokkal, a „nemesek szolgái” (azaz a fizetett bérmunkások) jelenlétével. Közepes összefüggést talált az arisztokrácia hatalmas földjei és a jövedelmezőség között, mezőgazdasági szempontból a legrosszabb jövedelmi pozíciót a legelmaradottabb gazdálkodást folytató egyháznál mutatott ki, amiből arra következtetett, hogy a társadalom gazdaságilag legaktívabb csoportja a jómódú középirtokosság lehetett. A minőségi változást azonban a főurak kezén lévő mintauradalmak (például a Festeticsék keszthelyi) hozták, melyek létrehozása akkora költségtöbbletet okozott, hogy tulajdonosaik egységnyi területre vetített jövedelme nem haladta meg a többi arisztokrata birtoktól. Festetics György somogyi birtokainak jövedelmét Kaposi Zoltán (2000) egy forintra becsülte holdanként; a húszezer holdnál nagyobb somogyi területtel rendelkező birtokosok (Hunyady, Széchenyi, Esterházy) mind az 1-1,4 forint holdankénti jövedelmű csoportba tartoztak. Véleménye szerint az arisztokraták gazdagsága nem a birtok hatékonyságából, hanem a méretéből fakadt.

A nagybirtok működése, léte összességében pozitív hatással volt a magyar köz- és gazdaságtörténetre egyaránt, dacára annak is, hogy néhány szempontból visszavetette a gazdaság és a társadalom fejlődését: akadályozta a szabad föld-, munka-, és tőkepiac létrejöttét, érdeke gyakran ütközött a kisszámú polgárságéval és az államkincstáréval is. Ezzel szemben az új mezőgazdasági technológiák bevezetése, a pénzbeli jövedelmek fokozása miatt a kereskedelem fejlesztése és a piaci árutermelés meghonosításában fontos szerepet játszott. A feudális korszak utolsó időszakában is már olyan előremutató folyamatok zajlottak le a nagybirtok-rendszeren belül, amelyek – csírájában ugyan – magukban hordozták a kapitalista szemléletmódot is.

3. 1. 4. A nagybirtok termelésének társadalmi összefüggései

A nagybirtokkal az ország valamennyi társadalmi csoportja kapcsolatba került. A fő- és középnemesek birtokolták, a kispnemesek és a polgárság alkalmazottként dolgozhatott, a jobbágy-ság szolgált. A korabeli szerző megállapítása szerint a „*Nemesség mindenképpen sokat segíthet Falusi Lakos társain*”.⁵⁴ Erre azonban ritkán fordult elő példa, holott a jobbágy-ság alkotta hazánk népességének döntő hányadát, jogilag a nemesség alatt állt, vagyoni helyzetük meglehetősen inkonzisztenciát mutatott. A nemesség és parasztság vagyoni helyzete nem egy lépcső leszálló fokaira emlékeztető módon változott, akadtak, akik azonos szinten álltak. Nagyváthy szerint a „*Földművelő Mezei-nép egy rangot érdemel, a' Városi szorgalmatos Kézi-mester Emberekkel. Ezek mind*

*öszönök a' Gazdaságnak eg'y olyan Országban való Elölsegéllésére, a' melyben a' nagyobb rész Földmivelő".*⁵⁵ A kisenemesség és a telkes jobbágyság nagy részének életformája és vagyoni helyzete azonos volt, a társadalmi mozgások (pl.: házasságkötés) is elegyítették ezt a két réteget, a rendiség élesen megvont határai itt kezdtek először eltűnni (Szabó, 1976).

A parasztság legfelső szintjét a mezővárosi parasztpolgárok, a szabadosok (akiket „*seminobilisnek*”, „*félnemesnek*” neveztek) alkották, a legkevésbé ők függtek a nemességtől. A jobbágyság rétegződését a birtokukban lévő telek nagysága alapján állapíthatjuk meg, a telkes jobbágyok egy egész telket birtokoltak, tőlük kisebb súlya volt a fél-, negyed-, és nyolcadtelkesség. A földnélküli zsellérség és a majorsági cselédség nem rendelkezett jobbágytelekkel, a majorságok kiterjesztésével növekedett számuk, ők művelték meg az allódiumokat. Zsellérnek eredetileg azokat tekintették, akik nem birtokoltak annyi ígásállatot, amennyit eke elé kellett fogni; így nem teljesíthettek ígával robotot. Mária Terézia „Urbárium” a nyolcadteleknyi területnél kevesebbet birtokló jobbágyokat a zsellérek közé sorolta; a ház és telek nélküli megélni próbáló nincsteleneket pedig a házatlan zsellérek kategóriájába tartoztak.

A XVIII. század elején a parasztság alacsony létszáma miatt az ország munkaerő-hiánnyal küzdött, ezért a földbirtokosok kedvezményeket biztosítottak a földjeiket megművelőknek. A nemesség megszerezte magának a jogot, hogy a pusztákat az eredeti helység elnéptelenedését követő 32 éven túl ne kelljen újra betelepíteniük, így hatalmas, állami adótól és egyházi tizedtől mentes, kizárólag nemesi birtokokat alakítottak ki, ahol nyugati mintára saját kezelésben tartott, majorsági üzem létrehozására törekedtek. A nemesek a lakosság számának növekedésével a betelepülőknak adott kedvezményeket kezdték visszavenni. A jobbágyoktól mind több robotot követeltek, a jobb minőségű földeket elvették, és helyette a gyenge talajúakat adták a jobbágyoknak. Ezzel nemcsak a jobbágyok egzisztenciáját tették tönkre, hanem az államnak is kárt okoztak, hiszen a fent vázolt folyamattal csökkent az adóköteles földek nagysága, és az adóalanyok száma.

A növekvő földesúri- és állami terhek hatására a XVIII. század folyamán a jobbágyság életkörülményei egyre romlottak, a parasztok végső elkeseredésükben az ország több pontján felázadtak uraik ellen. 1765 - '66-ban a terhek növekedése mellett a katonatartást is sérelmező parasztok három dunántúli megyében (Vas, Zala, Somogy) is felkeltek, ennek hatására Mária Terézia elhatározta, hogy a jobbágy-földesúri viszonyt rendeleti úton szabályozza (Szántó, 1954). A Habsburgok cseh területein már a 17. század végétől, az osztrák tartományokban a 18. század folyamán egységesítették a parasztok terheit, így az állam számára megfelelő adóalapot biztosítottak, és humanitárius szempontokat is érvényesítettek. Hazánkban az úrbéri viszonyok rendezése a nemesség ellenállásába ütközött, az országgyűlés nem fogadta el az ural-

codó javaslatát, ezért az intézkedést rendeleti úton hajtották végre (Gunst, 1996). Az 1767. január 23-án kiadott úrbéri pátensben utaltak arra, hogy a földesúr–jobbágy viszonyának egységes szabályozása az ország javát kívánja szolgálni, a parasztmozgalmak lecsendesítése mellett az adózó parasztok védelme miatt is fontos; hiszen a hadsereg fenntartásának terhe is a parasztságot sújtotta; így az udvarnak érdekében állt a földesúri túlkapásokkal szemben az adózó jobbágyság védelme. A rendelet egy urbáriumot tartalmazott, amely részletesen szabályozta a jobbágy haszonvételi jogait és földesúrral szembeni kötelezettségeit (Gunst, 1996).

Az úrbéri telekhez azok a területek tartoztak, amelyeket egy jobbágy birtokolt, alapvetően két részből állt: a „*belsőség*” (házhely, udvar, kert) nagysága egy hold volt, a „*külsőség*” (szántó, rét) nagysága vármegyénként különbözött; 20-60 hold között változott a földek minőségétől függően. A jobbágyok jogait és szolgáltatásait az 1. táblázatban foglaltam össze.

1. táblázat: A jobbágyok jogai és szolgáltatásai

A jobbágyok			
jogai	termény szolgáltatásai	pénzbeli szolgáltatásai	munkaszolgáltatásai
Tűzi- és épületfa vágás földesúr erdejében.	Kilenced, tized.	Censusként 1 forint.	Heti egy robotnap.
Bérfizetésért legeltethet (makolás).	Kender- és lendézsma (helyette esetleg fonás).	Országgyűlési segély és vám (helyette esetleg út- vagy hídjavitás).	Kilenced behordása.
Közös legelő használata.			4 ígásállat után egy öl fa behordása (a zsellérnek fél öl).
Irtásföldet földesúri engedéllyel törhetett magának.	Konyhai ajándék.		Évi 2 nap hosszú fuvar.
Paraszt borkimérési joga: saját borát Mihály-naptól Györgynapig mérhette	Bordézsma (helyette lehetett hegyvám).		3 nap kézirobot ragadozó vadak irtására (Gunst, 1996).

(Forrás: Gunst, 1996 alapján)

A heti robotban 2 ígásállattal (esetleg 4 állattal) és saját eszközeivel, szerszámaival kellett az egész telkes jobbágyoknak dolgozni. A heti egy nap ígásrobot helyett a földesúr kérhetett 2 nap gyalogrobotot. Fontos munkák idején a földesúr megduplázhatta a robotot, a távol lakó jobbágyoktól az évi kötelezettség rovására heti 4 napot követelhetett (Gunst, 1996). A töredék telket bíró jobbágyoknak arányosan kevesebbet robotolt, a házas zsellérek robotkötelezettsége évi 18, a házatlan zselléréké 12 nap kézirobot volt.

A jobbágyközség szabadon választhatott jegyzőt, bírót pedig az uradalom 3 jelöltje közül a földesúri tiszt jelenléte mellett választották. A kocsmatartás, mézárszék működtetése, vadászat, halászat, vámszedés és a vásártartás földesúri jognak minősült (Gunst, 1996).

Az úrbéri rendelet hatására hazánk keleti régióban, ahol a majorsági gazdálkodás még nem alakult ki, átmenetileg nőttek a jobbágyság terhei, a nyugati régióban sem okozott könnyebbséget egyértelműen. Itt a jobbágytelkek kimérése (*dimensio*) idején a földesurak olyan irtásföldre

ket is hozzávették allódiiumuk területéhez, amelyek eredetileg nem tartoztak oda, a parasztság gyengébb termőképességű területekhez jutott, ami újabb elégedetlenséget szült (Szabó, 1976).

A XVIII. század második felétől kezdődően a szabad területek lecsökkenése miatt az erdők irtásával növelték tovább a mezőgazdasági területeket. Az irtásföldjét művelő gazda társadalmi helyzete nem határozható meg egyértelműen, mivel földjének használatáért meghatározott ideig nem kellett fizetnie, később bérelhette, így nem számított jobbágnak többé, a rendi társadalomból kiválni készülő, a polgári társadalom felé előremutató szabadparaszt volt (Szabó, 1976). A főurak nem nézték jó szemmel ezt a réteget, ezért legtöbbször ragaszkodtak jogukhoz: a területeket a szabad használat után visszaváltották, vagyis allódiiumukhoz csatolták. Az 1790-1830 évek között lezajlott folyamatot a jobbágyság általános ellenállása kísérte, gyakran katonai karhatalommal lehetett csak visszavenni a földeket, a parasztság azonban nem akadályozhatta meg a főúri önkény eme jellemző példáját. Ezzel a főbirtokosság (és az egyház) jó termőképességű területekhez jutott, a zsellérek nehezen szerzett földjüket elvesztették, a telkes jobbágyokat pedig az általuk művelhetővé tett földek után robot- és terményszolgáltatást terhelte (Szabó, 1976). Az irtások visszaszorulása után a jobbágyság által művelhető területek nagysága nem volt növelhető tovább, a jobbágyság lélekszáma viszont gyarapodott. Az országban ekkor vette kezdetét a zselléresedési és telekaprózóási folyamat *(1771-ben feleannyi zsellér sem volt, mint telkes gazda, 1828-ban viszont kétszer annyi zsellért találtak, mint a telkes gazdát)*. A telekaprózóadás miatt a falvak túlszűfoltakká váltak, ekkoriban kezdték el építeni a közös udvarokon álló több házat.

A fokozódó főúri és állami terhek mellett a gazdatisztek, és egyéb uradalmi tisztségviselők is sanyargatták a magyar parasztságot. Az egyre nehezebb helyzetbe kerülő jobbágyságból több bevételt és több robotot követeltek maguknak a nemesek, ennek érdekében tisztjeik mindenre képesek voltak. A korból származó forrásokban állandó a panasz a tisztek kegyetlenkedéseiről, a tiszteket „*vámpírként*” és „*rablómadár-csapatként*” említik. A törvényes rendelkezések ellenére gyakoriak voltak a verések, botozások. A leírások szerint fiatal, öreget egyaránt bántalmaztak. A gazdatisztek készpénzfizetése általában nagyon alacsony volt, ezért (a jog szerint nekik járó természetbeni juttatáson felül) meglopták a gazdát, jobbágyot egyaránt. A jobbágytól nemcsak pénzt, hanem rengeteg ingyenmunkát is kikényszerítettek, ezáltal is rontva helyzetükön. A papság sem volt kegyes a néphez, a zágrábi püspök például jó termés esetén az amúgy is kemény terheket tovább szigorította (Mérei, 1948).

A robotterhek növekedése miatt a jobbágyság saját földjét sem megfelelő mennyiségben, sem kellő időben megművelni, sem termését betakarítani nem tudta. Az urbáriumban meghatározott maximális robot többszörösét követelték, előfordult, hogy az egész család a gazda bir-

tokán robotolt. A jobbágyság helyzetének romlásának oka a megnövekedett állami terhek mellett az úri terhek szaporodása és a szolgáltatások kíméletlen behajtásában keresendő. 1802 júniusában több dunántúli megyében (Vas, Somogy, Zala) fellázadtak a parasztok, az urbáriumban meghatározott keretek túllépése miatt, a nemesség válaszként az urbáriumot az országgyűlésen erősítette meg.

A jobbágyságot sújtó állami terhek közül a katonatartás terhei voltak a legsúlyosabbak. Saját fiaikat adták katonának, eleinte életfogytig tartó szolgálatra, továbbá tartaniuk kellett a regrutákat, tűzhellyel, ágygal. Gondot okozott az állami elszámolási rendszer, hiszen nem a piaci áron számolták el a katonák ellátását, hanem 1751-es árakon (*2 font kenyér = 2 krajcár, 6 font zab = 4 krajcár, 8 font széna = 2 krajcár*). Az árak a napóleoni háborúk inflációjának idején is érvényben volt, a piaci árak és a térítés közötti veszteségeket is a jobbágyság viselte, akárcsak az úrbéres szolgáltatásokat is a régi, jóval magasabb (8-10-szeres) áron számolták el. A gabonakonjunktúra éveiben a mértéktelen robotoltatás miatt szenvedtek, a dekonjunktúra idején pedig az igazságtalan elszámoltatás miatt.

Az adózási rendszer ellentmondásosan működött, a dicalis elosztás elavulttá vált, a belőle származó aránytalan megterhelésből, az egyéni kivetések a jobbágyságra súlyos terheket róttak. A gazdagabb jobbágyok, a tehetősebb községek nem a valós vagyonukat vallották be, így a szegényebb községekre hárult a nagyobb teher, mivel ott nem tudták letagadni azt a keveset, amijük volt. Az ingatlant a valóságnak megfelelően írták össze, a tehetősebbek viszont az ingóeszközök, háziállatok, adóköteles személyek számának be nem vallásával a legszegényebbeket sújtották (Szabó, 1976). Az állami terhek közé tartoztak még az út-, csatorna-, töltésépítések, egyéb közmunkák, melyek gyakran napokon, heteken át lekötötték a jobbágyot; saját földjének megműveléséből elvéve az időt. Ennek a tevékenységnek azonban legalább volt pozitív hatása: megyei és járási utak lassan kiépültek. Az állami fuvarozás terhe a napóleoni háborúk alatt volt időt rabló és nehéz kötelesség. A Vas, Zala és Veszprém megyei, valamint a horvátországi állatállományt rendkívül megviselte ez a feladat, 14-16 mérföldet üresen mentek, majd az állami gabonát felrakták, majd a rossz utakon több mérföldet szállították, a fuvarpénz viszont legtöbbször elmaradt.

A megyei kiadások fedezésére szolgáló háziadó meghaladta a hadiadó összegét. A jobbágyi függést tovább fokozta, hogy a jobbágy csak az úriszékhez fordulhatott, ha ura vagy más nemesember részéről sérelem érte. A különböző források egybehangzóan állítják, hogy az úriszék részrehajló volt. A „*holló hollónak nem vájja ki a szemét*”-elv itt is tökéletesen bebizonyosodott (Szabó, 1976). A vizsgált korszakban tehát a parasztság terheinek növekedése, életkörülményeinek romlása, függő helyzetének fokozódása volt a jellemző hazánkban.

3. 2. Hazánk gazdaságának jellemzői a XVIII. század végén

Kovács János (2004) szerint a mezőgazdasági termelés csak úgy fejlődhet egy területen, ha megfelelő minőségű termőföld, a termeléshez szükséges tudás, munkaerő, tőke is rendelkezésre áll, továbbá a társadalmi viszonyok is rendezettek. Ezek alapján értékelhető a magyar mezőgazdaság és a nagybirtok korabeli fejlettségi szintje.

1. **A magyar társadalmi viszonyok** a XVIII. század végén, dacára annak, hogy Európa és világszerte jelentős átalakulások zajlottak le (a francia forradalom hatására), viszonylag nyugodtnak és rendezettnak tekinthetők. A korabeli mezőgazdaság legvitatottabb kérdését, a jobbágy-földesúr viszonyt az úrbérrendezés során szabályozták, tehát társadalmi szempontból létezett a mezőgazdaság fejlődéséhez szükséges keretrendszer.

2. **A termőföld minősége.** Jobbára még „hagyományos” (extenzív) gazdálkodást folytattak, a technológiai színvonal elavult volt (például tápanyag-visszapótlás helyett „pihentették” a szántóföldeket), a termőföld minősége ennek ellenére megfelelőnek ítéltető.

3. **A termeléshez szükséges tudás.** Gunst (1982) szerint a nyugati mezőgazdasági fejlődés hatásai a XVIII. század utolsó harmadában már jelentkeztek hazánkban is. Megjelentek az első, hazai viszonyokra adaptált, tudományos igényű szakkönyvek (Mitterpacher, Nagyváthy, Tessedik, Pethe tollából), elvileg ez a tényező is rendelkezésre állt tehát, de az elmélet gyakorlati alkalmazása lassan valósulhatott csak meg.

4. **A munkaerő** mennyisége a XVIII. század végén már országsszerte rendelkezésre állt. A majorsági gazdálkodás fejlesztése a hagyományos úton nem volt kivitelezhető, ezért Gunst (1982) szerint a jobbágyi munkaerőt és eszközöket ki kellett váltani. Elegendő mennyiségű munkaerő rendelkezésre állt ugyan, de az elvégzett munka minősége gyenge volt (az allódiu-mokon domináló robot esetében mindenképpen), ezért egyre inkább a pénzért dolgozó munkások alkalmazása terjedt el.

5. **A tőke** volt a magyar mezőgazdaság „Achilles-sarka” a vizsgált korszakban. A tőkével való ellátottság – néhány kivételtől eltekintve – gyenge volt, a helyzet javítása érdekében felvett hiteleket sokszor irracionálisan használták fel, a gazdasági fejlesztések helyett fényűző beruházásokra fordították. A XIX. század elejétől a konjunktúrák hatására sikerült némileg – ha nem is a kívánt mértékben – „feltőkésíteni” a nagybirtokot.

A mezőgazdaság fejlődésének előfeltételeként felsorolt öt tényező tehát hazánkban (természetesen vidékenként eltérő mértékben) többé-kevésbé rendelkezésre álltak. Elvileg tehát önmagában is fejlődést kezdődhetett volna, ám ezt csak a termékek iránti – Kaposi Zoltán (2000) szerint a XVIII. század második felétől jelentkező – tartós és nagy piaci kereslet váltotta ki.

A XVIII. század végén hazánk a Habsburgok közép-európai birodalmának része volt, társadalmi, politikai és gazdasági szempontból egyaránt. A birodalom mind kulturális, mind gazdasági szempontból sokszínű volt, Európa lakosságának egynolcadát integrálta, 11 különböző nemzetiség talált itt otthont magának, a fejlett és lassan iparosodó örökös tartományoktól a kezdetleges gazdálkodású balkáni és román területekig. A XVIII. század második felében a bécsi udvar hazánkban is törekedett a rendeleti úton végrehajtott modernizálásokra, ezzel azonban nem érték el a kívánt hatást. Akárcsak a birodalom, úgy hazánk gazdasága is vegyes képet mutatott, mintegy átmenetet képzett ilyen értelemben is a fejlettebb nyugati, és az elmaradottabb déli-keleti tartományok között. Csaknem kizárólag egyszektorú, mezőgazdasági orientált gazdaság volt a magyar. A mezőgazdaságot a „*tradicionális*” jelzővel illehetjük, a fejlett nyugat-európai (angol, holland) mezőgazdaságtól hatalmas színvonalbeli távolság választotta el a hazait. A fejlődés, a lassú átmenet az „*új*” mezőgazdaság felé a század utolsó évtizedeiben indult meg, de a legfejlettebb országok (Hollandia, Anglia) termelési-technológiai vívmányainak átvételét a szakértelem és a tőke hiánya akadályozta meg (Wellmann, 1979). Komoly eredménynek számított, hogy a török kiűzése és a Rákóczi-szabadságharc után a mezőgazdasági termelést a század folyamán újjászervezték az elnéptelenedett, elvadult hódoltsági területeken is. Az angol átalakuláshoz hasonló fejlődésnek nem voltak adottak azonban sem a társadalmi, sem a gazdasági, sem a politikai feltételei.⁵⁶ Hasonló vonásként az értékelhető csupán, hogy Angliában az 1740-es évektől kezdődően a „*termelés bővülése, és különösen a külkereskedelem fellendülése még jórészt a hagyományos technikai bázison ment végbe*”, vagyis a mezőgazdaság hagyományos bázisa, ha nem is váltotta ki, de lehetővé tette, megalapozta a gazdaság fellendülését.⁵⁷

Hazánk komoly hátrányban volt az urbanizáció tekintetében is, a fejletlen városok, a népesség túlnyomó részének (93-95 százalék) mezőgazdasági foglalkoztatottsága miatt az agrártermékek belső piaca még kis méretű, esetleges volt, holott ennek megléte rendkívül fontos és alapvető tényező a gazdasági fellendülésben.⁵⁸

A fejlődés lehetőségeit visszafogó társadalmi-politikai tényezők ellenére a század végétől a termelési rendszer lassú átalakulása megkezdődött, a gazdálkodás új fázisba lépett, megjelent az a piacra orientált, jövedelemközpontú árutermelés a mezőgazdaságban is.⁵⁹ Kossuth Lajos (1802-1894) Magyarország fellendülését, gazdasági életének megélénkülését 1790-től számította⁶⁰, ebben a korszakkal foglalkozó szerzők jelentős része egyetért.⁶¹ Fontos előfeltétel volt a piac kibővülése, de kétségtelenül szerepet játszott a felvilágosodás eszméinek elterjedése. A gazdálkodás nyugat-európai eszmerendszere, új tudományos ismeretek és szemléletmód meghonosodása, az átalakulás, modernizáció nem volt, nem lehetett teljes körű, azt csak a XIX. század második fele hozta el.

A XVIII. század utolsó évtizedében megkezdődő koalíciós háborúk korábban soha nem látott tartós növekedési lehetőséget adtak a magyar gazdaság számára. Az elhúzódó háborúskodás (1792-1815) felértékelte a magyar mezőgazdaság birodalmi pozícióját. Az állam kibővítette a keresletét, mivel óriási hadsereget kellett fenntartania. A folyamatosan növekedő kereslet felhajtotta az agrártermékek árát, ami növelte a termelők bevételeit, a konjunktúra fontos vonása volt, hogy a termelés növelése (a korabeli agrártermelés adottságai miatt) nem járt együtt a költségek növekedésével, ezért jelentős jövedelemnövekedést okozott. Hazánk adóterhei mindemellett fokozatosan növekedtek, ami a mezőgazdasági termeléssel foglalkozó, adófizetésre kötelezett parasztságot sújtotta, és nem a nagybirtokot.

3. 2. 1. A kereskedelem szabályozása, alakulása

A XVIII. század végén a magyar mezőgazdasági termékek piacra jutását, így a pénzjövedelemért történő árukereskedelmet gátló legfontosabb tényezők az alábbiak voltak:

- infrastruktúra (szárazföldi/vízi úton az áru-felvevőhelyek nehezen megközelíthetők),
- pénzkereskedelem fejletlensége,
- mezőgazdasági termékek iránti kereslet erős ingadozása,
- megtermelt javak váltakozó mennyisége és minősége,
- városi-polgári fejlődés elmaradottsága (meglévő „városok” = parasztvárosok, óriásfalvak),
- országszerte egyenlőtlenül fekvő városok,
- mértékegység-rendszer szétagozottsága, partikuláris mértékek,
- nagy különbség az egyes tájak, régiók mezőgazdasági árai között,
- a központi gazdaságpolitika törekvései.

A fenti korlátozó tényezők többségét a kortársak is ismerték, az 1790-es országgyűlés válaszmánája vizsgálata a kereskedelem fejlesztését. A „*termesztmények*” eladásának bővítését attól várták, ha a „*német örökös tartományokkal közlekedés egészen fölszabadíttatik, s azon intézetek eltörlesztetnek, melyek eddig egyedáruságot bitoroltak s a kereskedés szabad folyását meggátolták; (...) ha a közlekedés természeti akadályai elmozdítatnak, a folyamok szabályoztatnak, csatornák és száraz utak építtetnek, s a fuvarozás kellő állapotba helyeztetik*”.⁶²

A hazai piaci- és kereskedelmi viszonyokban a XVIII. század második felében következett be kedvező változás. Az állandósult háborúk gabona-keresletet és magas árakat idéztek elő, amit a nagybirtokosok igyekeztek is kihasználni. Hazánk nyugati felén ekkor sokat javultak a közlekedési feltételek, a Duna hosszabb távon vált hajózhatóvá, és az itt kiépített katonai utakon áruszállítás is lehetségessé vált. A gabonával megrakott szekerek már elérték Ausztria kele-

ti felét, sőt a morva területeket is. Az értékesítési lehetőségek kiaknázására ezeken a területeken a nagybirtokosok igyekeztek majorságaik területét növelni, és azt a jobbágyok munkaerejével, robotban – a jobbágyok igásállataival és munkaeszközeivel – megműveltetni (Gunst, 1996). Megjegyzendő, ez a hatás elsősorban a nagybirtok egy részénél volt erős, elsősorban az ország nyugati- északnyugati területén fekvő allódiúmiakat érte komoly konjunkturális hatás. Európa más részeihez hasonlóan, hazánkban is egyre jelentősebbé vált a mezőgazdasági termékek kereskedelme, azonban míg a kontinens nyugati felén a kisgazdaságok és a parasztság vette ki részét az árukereskedelemből, addig hazánkban megerősödött a nagybirtok, és képessé vált agrártermékek kibocsátására is.⁶³ A magyar agrártermékek a Habsburg Birodalmon keresztül kerültek a világpiacra, ezért hazánk korabeli állapotáról az a kép maradt fent, hogy fejletlen, elnyomott gyarmati sorsú ország volt. Az újabb kutatások ezt a nézetet cáfolni látszanak, Gyimesi (1999) szerint például a „*Habsburg Birodalom a világ gazdaság nem vezető, de nem is alárendelt része, Magyarország a Birodalmon (!) belül agrárjellegű, de nem gyarmat*” volt, tehát a világpiac viszonylag önálló alegységeként működő rendszer része volt a korabeli, egyoldalúan mezőgazdasági orientáltságú magyar gazdaság.⁶⁴ Ezzel kapcsolatosan Kaposi (2000) megállapította, hogy a XVI. századi európai munkamegosztás a XVIII. században „képződött le” ismét a Habsburg-birodalom keretén belül, melyben hazánk számára az agrárszállító szerep jutott.

A külkereskedelem szabályozása is rendkívül fontos szerepet játszott a magyar agrártermékek kereskedelmében. A XVIII. század első felében a szűklátókörű kereskedelempolitika miatt, nagyon komoly hátrányt szenvedett el a magyar külkereskedelem.⁶⁵ Az 1754-ben bevezetett kettős vámrendszer, amellyel a birodalom önellátását akarták elérni, hosszú időre visszavetette iparunk fejlődését. A magyar agrártermékekre a birodalmon belül alacsony kiviteli vámot szabtak, kivéve azon a cikkeket, amelyeket az örökös tartományokban is termeltek. Az Ausztriából és Csehországból származó iparcikkeket alacsony behozatali vám terhelte, míg a magyar kivitel e téren megnehezítették.⁶⁶

A XVIII. század első felében „*csekély, gyöngye lábbon állhatott a magyar kereskedés*”, a kivitt termékek közül a „*gabna, marha és kőszén, a behozottak közül tengeri só, és olaj érdemli valamennyire az említést*”.⁶⁷ Az agrártermékek külkereskedelme tekintetében a meg-megújuló háborúk okoztak fokozottabb keresletet a magyar termékeknek, azonban a század végéig a magyar agrárélexport és a „*kereskedés sem szabadult ki szűk korlátaiból*”.⁶⁸ A kivitelben két csoportra osztották a termékeket, egyikbe azok tartoztak, melyekre az örökös tartományok gyárainak is szüksége volt, és ezért „*korlátozottak és csak a fő állomásokon*” vihették ki, a másikba az örökös tartományokban nem keresett, bárhol kivihető termékek tartoztak.⁶⁹ Ez a felosztás a belső piac és a hazai ipar fejlődését is gátolta, mert az „*örökös tartományok gyáraiban szükséges magyar természetű termékek külföldre*

szállításának nehézsége a vevők csődületét meggátolván, nem csak az azokkalli kereskedést ingadozóvá tette, hanem a belipart is megcsökkentette".⁷⁰

Mária Terézia és II. József abszolutisztikus politikája, gazdasági törekvéseikkel a „*mezei gazdaságot célszerű szabályok, útmutatásul szolgáló hasznos könnyeseké (!) terjesztése, földmivelő társaságok alkotása, kitett jutalmak, a földmivelő osztály szaporítása s jobb állapotba helyezése stb. által virágzatra emelkedni törekvének, már termelt is némi gyümölcsöket*".⁷¹ A kereskedelem és a gazdaság fellendítése a hosszú idő után összehívott országgyűlésen, 1790-ben is központi kérdésként szerepelt.⁷² Választmányt hoztak létre, amely az „*ipar és kereskedés akadályait megvizsgálván s azoknak elhárítására módot*” keresett, és javaslatot terjesztettek az országgyűlés elé.⁷³ A választmány alapelve volt, hogy a „*földmivelés természetényeinek gyarapítására s azok eladhatásának könnyítésére kell ugyan figyelemmel lenni*”, de a többi ágazatnak, így a „*köziparnak más ágai, a kézművek és gyárak*” előmozdítását is céljuknak tekintették.⁷⁴ A mezőgazdaság gyarapításának alapfeltételeként a „*népesség szaporítását, új veteményi cikkelemek divatba hozását s általában a földmivelés módjának tökéletesítését*” határozták meg.⁷⁵ Harminchét törvényjavaslatukban összefoglalták a gazdaság fejlesztendő ágainak kialakulását, történetét és bemutatták az állapotát is, majd ebből kiindulva határozták meg a fejlesztést, de jelentős részük nem valósulhatott meg, mert a „*tárgy azonban olly szövevényes, annyira szerteágazó, s a közigazgatás legfínysabb pontjaival összekapcsolt, hogy előleges készületek s munkálatok nélkül gyökeres javításokat tenni nem lehetett*".⁷⁶

A magyar mezőgazdaság kivitelében a napóleoni háborúk végéig (1815) a fő exportcikk a gabona maradt. A napóleoni kontinentális zárlat idején fellendült a magyar külkereskedelem.⁷⁷ Az Európába korábban máshonnan behozott termékek helyébe a piacra tudtak lépni, a legfontosabbak a dohány, hamuzsír, gyapjú voltak, amelyek az „*angol concurrentiától megmentetvén, az azokat terhelő magas vámok s ezek miatt mód fölött felszökött ár mellett is igen nagy kelendőségre találtak egész Európában*".⁷⁸ A piaci ár átlaga határozott növekedést mutatott ugyan, de az egyes piacok árai között nagy különbségek voltak. A hirtelen piacbővülés a napóleoni háborúkat követően, a kontinentális zárlat feloldásával véget ért.⁷⁹ A kivitel volumene a háborúk vége után sem lett kisebb, mert a „*vámrendszer korlátinak tágulása (...) a természetben tett javítások s előhaladás*”, valamint az osztrák ipar fejlődése növelték a kivitelt, a piaci ár azonban jelentősen lecsökkent.⁸⁰

3. 2. 2. A növénytermesztési ágazatok jellemzői

A XVIII-XIX. század fordulóján a magyar növénytermesztés még a „hagyományos gazdálkodás” keretein belül folyt, azonban ismerveit tekintve mind technológiai, mind földrajzi, mind üzemi szempontból megosztott volt. Földrajzi értelemben is megfigyelhető volt a meg-

osztottság (részben még a török vész „örökségeként”), egyes régiókban már megindult az átmenet az „új mezőgazdaság” felé, ezért a korszak kutatói elkülönítik a Kárpát-medencében az „ázsiai” és az „európai” termelési eljárást.⁸¹ Az „ázsiai” eljárást követők ragaszkodtak a hagyományokhoz – ez tulajdonképpen a termelés nomád módját jelentette – a teljes termelési folyamat a szabad ég alatt zajlott, ezzel szemben az „európai” mód haladó, és intenzívebb. A két rendszert területileg is izolálták, „európai” módon a Dunántúl nyugati része, Erdély és a Felvidék gazdálkodott, a másik módon az Alföld és a Dunántúl keleti része.⁸²

Az Európa-szerte alkalmazott nyomásos gazdálkodás uralta a szántókat, mely ekkoriban terjedt el a volt hódoltsági területeken. A nyomásrendszerben a szántóföld bizonyos része vetetlen maradt, ezt ugarnak nevezték, a kikelő növényzetet állatokkal legeltették le, a terület ezáltal némi trágyához jutott. A másik rész felosztása az állatlétszámtól függött. Ha sok állat volt, akkor kétnyomásos rendszert alkalmaztak, azaz a tavaszi és őszi vetés egy táblába került, a terület másik felét nem vetették be, egész éven át állatok legeltek rajta (Szabó, 1976). Kis állatlétszám, magasabb népsűrűség esetén a háromnyomásos rendszert alkalmazták, az őszi és tavaszi vetések így külön kerültek. A részeket évenként váltották, az ugarolást a parasztok trágyázás-ként fogták fel. A parlagoló műveléstechnikát az Alföldön alkalmazták, a rét vagy legelő feltörése után legalább hét éven keresztül szántották, és gabonafélékkel vetették, majd ismét legalább ugyanennyi ideig kaszálónak vagy legelőnek hagyták.

A XVIII. században a kétnyomásos rendszer volt a legelterjedtebb, a területek felét művelték így, háromnyomásos és parlagoló műveléssel a területek negyedét-negyedét művelték. (2. táblázat).

2. táblázat: A határhasználat módjának változása (1715-1828)

Év	Háromnyomásos	Kétnyomásos	Parlagoló és egynyomásos
	volt az összes ismert helységek százaléká		
1715-1720	27%	45%	28%
1828	62,5%	26,5%	11%

(Forrás: Orosz (1996) In.: Magyarország agrártörténete, Mezőgazdasági Kiadó, 90. p.)

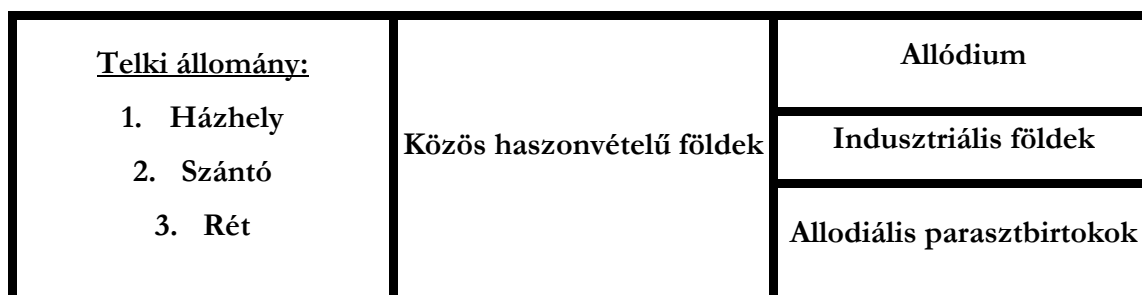
A XIX. század első felében már a fejlettebbnek, intenzívebbnek tekinthető és több termést biztosító háromnyomásos rendszert alkalmazták nagyobb területen.

Elsősorban az alföldi területeken alakult ki ismét az úraosztásos földközösség, amelyben a jobbágyság három-négy évente a közös területekből más-más területeket kaptak művelésre, ezért a jobbágyság nem szívesen fektetett munkát a termőföld megjavításába, hiszen a követ-

kező években más aratta le munkájuk gyümölcsét. A mezőkön nem voltak utak, a gazdák egymás földjein közlekedtek, a tagosítás hiánya miatt nem volt ritka 30-40 szanaszét fekvő földdarabon gazdálkodó paraszt sem (Szabó, 1976).

A nagy határral bíró, általában alföldi városok határában kialakult az ún. „szállásföldek rendszere”, itt nem szállások, állattartó centrumok voltak, hanem egy tagban hasznosítható területek, melyeket a közösségtől függetlenül művelhettek. Ahol nem volt tanyarendszer, ott a falvak határát dűlőkre osztották.

Ha azt vizsgáljuk, hogyan oszlott meg a jobbágyság és a földesúr kezelésében lévő földterület, akkor a XVIII. század végén minden település határa hasonlóan festett, amit Kaposi Zoltán (1996) az 2. ábrán látható sémával jellemezte.

2. ábra: A nagybirtok-típusú rendszer sémája

[Forrás: Kaposi (1996) Magyarország gazdaságtörténete, 192. p.]

A **telki állomány** az egy-egy jobbágytelekhez tartozó terület volt, Zalában átlagosan 20 hold szántó és 6 hold rét nagyságú volt, a házhelyek egy holdat tettek ki.

Az **indusztriális föld** elnevezés a földterület szorgalmi jellegére utal, alapformái az irtásföld és a szőlő voltak. Az irtásföld a legtöbbször csapatosan dolgozó irtók munkája nyomán allodiális területen jött létre, akik munkájuk fejében „*contractus*” kötése mellett három-hat évig ingyen használhatták a területet. A művelésbe vonható szántóterület csökkenésével új lendületet kapott az irtásföldek kialakulása. 1760-1790 között az irtás igen erős ütemben folyt. Irtáson akkoriban már nem csupán a fa, bokor, erdő kivágásával termővé tett területet értették, hanem a mocsár-lecsapolás útján keletkezett termőföldeket is (Szabó, 1976). Az urbárium szerint a jobbágy, ha el is költözött telkéről, irtásföldjét szabadon megtarthatta, gyermekei örökölték a jobbágy-apa irtásait. A majorság elcserélhette az irtásföldet, de cserébe megfelelő mennyiségű és minőségű földet kellett adni. Az irtvány után sem dézsma, sem robot nem járt, csupán irtásdíj terhelte (a tulajdonjog elismeréseként). A jobbágy az irtást elidegeníthette, elcserélhette, zálogba is adhatta, csak a változást be kellett jelentenie a földesúrnál vagy a gazdatisztnél, a változást a telekkönyvben (Gewöhr) keresztül kellett vezetni, erről „*gewöhralis, guerális*” levelet ad-

tak ki (Szabó, 1976). Az irtásföldek társadalmi jelentősége igen nagy volt, hiszen a zsellérek csak így válhattak telkes gazdákká, a módosabb gazdák számára pedig a felemelkedéshez vezető utat nyitotta meg. A legnagyobb dunántúli irtásfalvakba (Nagyecenk, Lövő, Csorna) rengeteg nincstelen zsellér, kevés földdel rendelkező paraszt költözött, így ezek egyben a legnagyobb zsellérfalvak is (Méri, 1948). A bérlet lejárta után a földesúrnak joga volt visszavenni földjét, de a bérlők kezén is hagyhatta (Kaposi, 1996). Az irtásföldekkel kapcsolatos jogok bizonytalansága miatt (alacsony visszaváltási ár, a jogértelmezések különbözősége) miatt a földbirtokosok szempontjából előnyösebbek voltak a szőlőtelepítések, mivel a szőlő már eleve urasági birtok volt, így az semmiképpen nem kerülhetett volna jobbágyi tulajdonba.

Az allodiális paraszt-birtok az ország alacsonyabb népességű területein alakultak ki ilyen típusú földek, ahol a majorsági üzemet a munkaerő-hiány miatt nem tudták növelni, illetve a piactól való nagy távolság miatt nem lett volna értelme. A földesúr a meg nem művelt területeit a parasztnak engedte át, cserébe járadékot kapott. Bármilyen művelési ágú terület lehetett, de legtöbbször szántó vagy legelő volt. A jómódú parasztság kialakulása ilyen térségekben ment végbe, gyakran elváltak a társadalmi és vagyoni pozíciók (Kaposi, 2002).

A közös haszonvételű területek közé az erdők, nádasok, legelők tartoztak ide. A földesúr és a parasztság közös használatában álló területek voltak, a gabona-konjunktúra hatására azonban gyakran korlátozták a parasztnak jogait, súlyos jogi-társadalmi problémákat előidézve ezzel.

Az allódiium a földesúr saját kezelésében lévő terület volt, melyet robotosokkal illetve napszámosokkal műveltetett meg. A nyomásos gazdálkodás kezdetleges rendszere „uralta” az allódiumokat, amit a szükség még hosszú ideig életben tartott a szántóföldeken. Barta János (1996) szerint a *„rosszul kezelt s ezáltal keveset termő szántókat szinte teljesen a kenyérgabonafélék foglalták el, ritkábban jutott hely rajtuk az abraktakarmányként is használatos árpának, zabnak, s a hagyományos nyomásokon egyáltalán nem jutott hely a pillangósoknak vagy a takarmányrépa-féléknek”*.⁸³ A növénytermesztés ezért nem juttathatott elegendő takarmányt az állatoknak, a szilaj tartásban sem elegendő mennyiségű, sem megfelelő minőségű trágya nem termelődött. A kis mennyiségű keletkező trágyát az ország egyes részein tüzelésre használták, esetleg a folyókba hányták, mivel a *„pibentetést”* tartották a talaj-termőképesség regenerálásáért felelősnek. Az uradalmakban a trágyázás – ha alkalmazták egyáltalán – főként a kertészeti és szőlészeti kultúrákra korlátozódott, néhol előfordult még a „kosarazás” illetve „fektetés” is: a legelő juhnyáját egy helyen hosszabb ideig megállították. A talajnak rendszeres tápanyagot csak az ugaron legelés közben elhullajtott ürülék jelentett (Wellman, 1979).

A technológiai gyakorlat is elmaradott volt többnyire, a robotmunka során a jobbágyok eszközeikkel, félig fából készült ekéket, tövisboronákat, és egyéb faeszközöket használtak. A

XVIII-XIX. század fordulóján jelentek meg a nagyobb uradalmakban a vasboronák és a félvasekék, amikkel a korábbi 5-10 centiméteres szántási mélységet 15-20-ra lehetett növelni. A munkamélység növelése mellett a napi teljesítményt is növelték, ha ökrök helyett lovat fogtak az eke elé. A gépesítés előhírnökeként megjelentek a kezdetleges vetőgépek is, amelyek azonban csak nagyon sokára tudták átvenni a hagyományos, jól megszokott szórva vetés helyét. Az aratóeszközök cseréjének kezdete is ekorra datálható, a sarló helyett az uradalmakban kaszával arattak, így a teljesítmény nagyobb volt, de a szemvesztés is. A paraszti üzemekben a sarló maradt a meghatározó aratóeszköz. A szemnyerés módszereként a nyomtatást, vagy a kézi cséplést alkalmazták, a nyomtatás főként a népességhiányos területeken maradt fontos (Wellmann, 1979).

Az eddig összefoglaltakból is látható, hazánkban még nem alakult át a szántóföldi művelés több évszázados rendszere.⁸⁴ A legfejlettebb uradalmakban a XIX. század első harmadában próbálkoztak már a vetésforgó bevezetésével, de Orosz István (1996) szerint azok a tipikus földesúri gazdaságok, amelyekben a „*paraszti gazdaságokhoz hasonlóan a nyomásos gazdaságokat még nem váltotta fel az új, legfeljebb a kapások és takarmányfélék termelése által okozott repedések utaltak a régi rendszer építményének ingatag voltára*”.⁸⁵

A lassú átalakulás során a legfontosabb lépés nem az ugar eltörlése – ami egyébként is ritkán történt meg – hanem a szántóföldön termesztett növények számának bővülése volt, így korábban nem, vagy kis területen és elkülönülten termesztett növények is megjelentek.⁸⁶ A piaci kereslet, a helyi adottságok és a kedvező hitelviszonyok előidézhatték a nyomásos gazdálkodás felszámolását, de jellemző a megnövekedett gabonakereslet miatti extenzív „fejlesztés” volt, általában gabonatermő szántóvá alakították a legelőt.⁸⁷ Orosz István szerint a nyomásos gazdálkodáshoz való „*hagyománybűsége a XIX. század első felében repedezések keletkeztek*”, így Magyarország is elindult azon az úton, amelyen Nyugat-Európa járt.⁸⁸

3. 2. 2. 1. Gabonafélék termesztésének jellemzői

A vizsgált időszakban a nyomásrendszer kényszere miatt a gabonafélék vetésének túlsúlya jellemezte az országot, erre következtethetünk a későbbi korok adataiból is. Nem állnak rendelkezésünkre megbízható és pontos adatok az egyes növények vetésterületét illetően.⁸⁹ Minden bizonnyal az őszi kenyérgabonák foglalták el a legjelentősebb területet, bár sok érv szólt a tavaszi gabonák vetése mellett.⁹⁰ Az éghajlati feltételektől és a talajadottságoktól függően a négy fő gabonaféle a búza, a rozs, az árpa és a zab volt, elterjedésük azonban „*nem volt egészen egyenletes, és vetésterületük aránya is vidékenként változott*”.⁹¹ Barta János közlése szerint az „1780-as

években az országos összeírásokban feltüntetett négy legfontosabb gabonaféle 31,3%-a búza, 24%-a rozs volt”.⁹²

A „kétszeres” (kétszer búza, abajdóc) a búza és rozs keveréke volt, e termény a vizsgált időszak elején lehetett a leginkább elterjedt.⁹³ A keverék terméshozottsága nagyobb volt, a talaj és az időjárási adottságok miatt a búza vagy a rozs hozott jobb termést (ennek hatására alakult ki a babonás nézet, hogy a két gabonaféle egymásba tud alakulni).⁹⁴ Az uradalmakban a „kétszeres” termesztése szinte teljesen visszaszorult, mivel a piac egyáltalán nem igényelte ezt a terményt, esetleg önellátásra, az uradalmi alkalmazottak „konvenciójára” termesztették, a parasztgazdaságokban a XIX. század első felében is előfordult.⁹⁵ A későbbiekben az uradalmak inkább a búza, a parasztgazdaságok a rozs termesztését preferálták.⁹⁶

A rozs a XVIII. században a legfontosabb növény volt, a század végétől szerepét kezdte átvenni a búza.⁹⁷ 1789-ben az összes megtermelt gabona egyharmada rozs volt, ez a XIX. század közepére visszaszorult 20 százalékos körüli értékre. A változás azért következett be, mert az európai piacokon a búza iránt volt nagyobb kereslet, magasabb árat fizettek érte, ugyanakkor termesztése nem igényelt több ráfordítást. A rozs termesztése a gyengébb homoktalajokon és a hűvösebb éghajlatú megyékben volt általános.⁹⁸ A parasztgazdaságokban azért termesztették, mert terméseredményei viszonylag állandóak voltak, igényeinek a csekély tápanyag-ellátottságú paraszti földek is megfeleleltek. Viszonylagos igénytelensége és megbízhatósága miatt választották a parasztlakok, de sokoldalúsága miatt is: a belőle süthető kenyér jobban eltartható volt, szalmáját zsúp céljára, esetleg szecskának használták (Wellmann, 1979).

A búza főképpen az allódiiumokon vette át a vezető szerepet.⁹⁹ A búzafajták közül tar és toklászos egyaránt előfordult, a magvak színe vöröses volt. A tavaszi búzát a rossz őszi vetés pótlására, a nyomások területkülönbségeinek kiegyenlítésére használták, kevesebb szántás-igénye miatt vetették.¹⁰⁰ A XIX. század közepére a búza aránya 33 százalékra növekedett.

A zab részesedése az 1789-1850 közötti időszakban 25 százalékra tehető.¹⁰¹ Termesztése jelentősebb volt az árpánál, felfutását a lótenyésztés elterjedése, a lóállomány növekedése okozta (Wellmann, 1979). Viszonylagos igénytelensége miatt a gyenge termőhelyeken is vetették, néhány vidéken emberi táplálékul is szolgált.¹⁰²

Az árpa aránya 1789-ben 3-4 százalékos lehetett, az 1840-es évekre már a tíz százalékot is elérte.¹⁰³ A tavaszi fajtákat termesztették, a sörgyártás igényeihez igazodva.¹⁰⁴ Az ország északi tájain kásának, lisztnek, míg délen takarmányozási célból termelték.¹⁰⁵ Egyes uradalmakban bükkönnyel keverve takarmányként is használták (Wellmann, 1979).

Termesztették még, de erősen visszaszorulóban volt a köles, a pohánka, a tatárka, a hajdina, a tönköly és az alakor is.¹⁰⁶ A gabonák szántóföldi túlsúlyát a XIX. század első felében semmi

sem veszélyeztette, ugyanakkor számos új növény jelent meg, ha ezek közül a kukoricát is a gabonafélék közé soroljuk, akkor a teljes szántóterület 92-93 százalékát foglalták el.¹⁰⁷

A gabonafélék termését, a gabona hozamokat a vizsgált időszakban a vetőmagmennyiség többszörösében fejezték ki.¹⁰⁸ A terméseredményekről fennmaradt adatok extrém eltéréseket mutatnak, ezek Barta János szerint a „teljes megsemmisüléstől a tízenhatszoros visszatérülésig terjedhetnek. A szélsőségek magyarázatát többnyire az eltérő talajminőségben vagy az időjárás végleteiben kell keresnünk, s csak ritkábban a művelés fejlettségében”. Az átlagos hozam három-öttszörös lehetett.¹⁰⁹ Ez jóval elmaradt a fejlettebb mezőgazdaságú országok termésátlagától.¹¹⁰ Az ország gabonával való ellátottságáról a források eltérően szólnak. Pusztító éhínségeket okozó silány mellett bőséges termésről is található feljegyzés.¹¹¹ Barta János megállapította, hogy elegendő mennyiségű gabona termelt, de egyes években és vidékeken komoly hiány mutatkozott.¹¹² A XVIII. század végére a termés mennyisége már lehetővé tette a gabonaexportot.¹¹³ A gabonatermés (a vetőmagvakat nem számítva) 31,25 millió hektoliter lehetett, ennek háromnegyedét a lakosság fogyasztotta el, 7,5 százaléka takarmányként hasznosult, egy százalékból sört és pálinkát főztek. A termés fennmaradó hányada (5-5,5 millió hektoliter- 8,5 százalék) kerülhetett piacra, de csak egy részét tudták értékesíteni.¹¹⁴

A gabonaexport növekedését több tényező is hátráltatta, a rossz úthálózat mellett a század közepétől a kettős vámrendszer is akadályozta.¹¹⁵ A magyar exportban a gabonák kivitele fontos szerepet játszott, a XVIII. század folyamán tartósan a második-harmadik legjelentősebb exportcikk a gabona volt.¹¹⁶ Az ország nyugati megyéinek helyzeti előnye volt – tudniillik közelebb feküdtek a felvevő piacokhoz – ezért itt a század folyamán viszonylag állandósult a termények iránti kereslet.¹¹⁷ A birodalom belső szabályozásai miatt a nyugati tartományok tartós felvevő piacot jelentettek a magyar gabonának, a birodalmon kívül fekvő nyugati piacok (olasz, német) békeidőben csak az ottani rossz termés esetén nyíltak meg.¹¹⁸ A vámcsökkentések pozitívan befolyásolták a kivitelünket, jó hatással volt a napóleoni háborúk hadi konjunktúrája is.¹¹⁹ A fő piac továbbra is az osztrák-cseh tartományok voltak, csak az 1824-es vámleszállítás után növekedett meg a birodalmon kívüli piacok szerepe.¹²⁰

A vizsgált időszak közepén a rozs és a kétszeres tette ki a kivitel felét, ez fokozatosan 30 százalék alá csökkent, míg a búza aránya a kivitelben belül fokozatosan 30 százalék fölé emelkedett.¹²¹ A takarmány- és a kenyérgabonák piaci árának átlaga határozott növekedést mutatott ugyan, de az egyes piacok árai között nagy különbségek voltak, aminek oka a szállítás, raktározás, tárolás megoldatlansága, az ingadozó terméseredmények voltak. A kivitel célpontja Bécs volt, ahonnan Bajorországba, illetve Itália egyes részeire jutott el (Wellmann, 1979). A gabonapiac árai az 1800-as évek elején szöktek a legmagasabbra (3. táblázat), de az 1790-es években is

a megelőző időszakhoz képest jóval magasabb áron lehetett értékesíteni. A gabonakereskedelem mind a vizsgált időszakot megelőzően, mind azt követően a legfontosabb magyar exportcikk közé tartozott, a korszak végén már megjelent a liszt, mint kiviteli termék is.¹²²

3. táblázat: A gabonafélék piaci áringadozásai a gabonakonjunktúra idején.

Év	Takarmánygabonák	Kenyérgabonák
	(árpa, zab)	(búza, rozs, kétszeres)
1791-1801	171	131
1801-1810	241	204
1811-1820	210	207
1821-1831	123	105

[Index: 1761-1780=100]

(Forrás: Orosz (1996) 116. p.)

A gabonakivitel volumenének változásainak pontos számításához adatokat (4. táblázat) Bogdán István-Papp Zsigmond-Szabó Miklós 1963-ban megjelent, a témával foglalkozó publikációjából vettem.¹²³

4. táblázat: A gabonafélék űrmértékei

Növény	1 pozsonyi mérő (liter)	Hektolitersúly (kg/100 l)	1 mérő (kg)
Búza	62,53	77,30	48,33
Roszs	62,53	66,30	41,45
Árpa	62,53	61,50	38,45

(Forrás: Bogdán István-Papp Zsigmond-Szabó Miklós (1963))

A kivitel változását az 5. táblázat adatai mutatják. Jellemző példa az 1771-'72. évi, amikor Közép-Európában nagyon rossz volt a termés, ennek hatására a gabonaexport háromszorosára, 1,8 millió hektoliterre növekedett. Ebből arra következtethetünk, hogy a termés bőséges lehetett, megteremtette az exporthoz a terményalapot, de piac híján a termény jelentős része a gabonavermekben, illetve a „granariumokban” maradt.¹²⁴

5. táblázat: A magyar gabonakivitel változása (1756-1826)

Év	Kivitt mennyiség		
	Érték	Mértékegység	Tömeg (t)
1756-1780	500 000 – 1 600 000	Hl	38 650 – 123 680
1771	1 800 000	Hl	139 140
1772	1 900 000	Hl	146 870
1802	2 367 125	Mérő	114 403
1816	2 966 925	Mérő	143 391
1817	2 140 548	Mérő	103 452
1818	2 249 139	Mérő	108 700
1824	50 000	Métermázsza	5 000
1826	185 203	Métermázsza	18 520

(Forrás: Balla (1934), Benda (1967), Horváth (1840), Orosz (1996))

Az 5. táblázat adatai alapján a gabonakonjunktúra után kivitelünk visszaesett.

3. 2. 2. 2. A kapásnövények termesztése

A nagyobb kézimunkaerőt igénylő kapásnövényeket (kukorica, dohány, ipari növények) főként a jobbágygazdaságokban termesztették, ezek a növények fokozatosan átkerültek a kertekből az ugarba, amely az Urbárium szerint dézsmamentességet élvezett, ekkor terjedtek el általánosan a tengerentúlról behozott növények.

A kukorica a XVIII. század elején még alig volt ismert. Az ugarba majd a kertekbe, irtásföldekre vetették, később a tavaszi nyomásba került. Nagy előnye volt, hogy a friss irtásokban is megtermett, és a gabonákétól jóval több termést hozott.¹²⁵ A szegényebb paraszti családok ételmezési növényként is hasznosították, de főként házi használatra, állatállományok takarmányozására termesztették, piacra így alig-alig került ez a termés.¹²⁶ A XIX. század közepén már a búzához és a rozshoz hasonló szerepe volt.¹²⁷ Elterjedésének dinamizmusára jellemző, hogy az 1840-es években már az összes gabonatermés 15 százalékát adta.

A dohány termőterülete a burgonyáéhoz és a kukoricáéhoz hasonlóan növekedett, a többi „amerikai” növényhez hasonlóan a vizsgált időszakot megelőzően került a termesztésbe, mind az uradalmak, mind a parasztgazdaságok kedvelt növényévé vált.¹²⁸ 1809-ben mintegy 300 ezer, 1843-ban 500 ezer, 1851-ben 600 ezer bécsi mázsára becsülték Magyarország évi dohánytermését, az 1840-es években Magyarország már Európa legjelentősebb dohánytermelője volt.

Termőterülete és termésmennyisége intenzíven növekedett, a XIX. század eleje és közepe között megduplázódott.¹²⁹ Speciális termesztési eljárása miatt leggyakrabban a nyomások alól kivett „kertekben” termelték, területi szempontból nem volt konkurenciája a többi tavaszi növénynek.¹³⁰ Szerepe országos szinten nem volt olyan jelentős, mint a burgonyáé vagy a kukoricáé, de külkereskedelmi szempontból fontos növénynek számított.¹³¹ **A dohány kivitele** az amerikai függetlenségi háború idején növekedett meg, az európai dohánypiacon ekkor fontos szereplővé vált a magyar dohány, ami a virginiai dohány hiányában az európai gyárak fő alapanyagává vált.¹³² Eleinte csak levelét szállították ki, később már burnótként is, a fontos cikk kivitelének hasznát is az osztrákok „földréttek le” a vámrendszer miatt.¹³³ A fő beszállító szerepét a függetlenségi háború után elvesztette a magyar dohánytermesztés, a korábbi magas kiviteli szintet nem sikerült már elérni.¹³⁴

A burgonya gyorsan terjedt, melyben sok tényező játszott szerepet: ugarban, kertben vetve viszonylag kis területen is jelentős hozamot adott, mindinkább kikerült a kertekből a szántóterületekre.¹³⁵ II. József idején még ingyen osztották a „krompély” gumóját, kenyérpótló szerepe miatt ezzel az állam is propagálta a termelését, az 1794-’95-évi rettenetes tél is elősegítette az elterjedését.¹³⁶ A rossz természeti adottságú, gyenge gabonatermő vidékeken (Felvidék, Erdély) rövid idő alatt népelelmezési cikké vált. A parasztgazdaságok kedvelt növénye volt, az uradalomkertésztésre és szeszfőzésre használták fel.¹³⁷

Az egyéb ipari és kereskedelmi növények közül a legjelentősebb a repce volt. Vetésterülete alapján nem lehet szerepét a kukoricához vagy a burgonyához hasonlítani.¹³⁸ Termésmennyisége az 1840-es években már elérte a 100 ezer bécsi mázsát. Terjedését elősegítette, hogy beilleszkedett a nyomásos rendszer rotációjába, és ugyanolyan technológiával és eszközökkel be lehetett takarítani, mint a tavaszi gabonákat.¹³⁹ A másik olajnövény, a napraforgó lassabban terjedt, jobbára „csak szegélynövény volt”.¹⁴⁰ A kapásnövények közül a répafélék (cukorrépa) is ebben az időszakban jelentek meg, kezdtek elterjedni.¹⁴¹

A kender és a len, a paraszti szövőipar legfontosabb alapanyagát szolgáltató termeléseként megőrizte korábbi pozícióját. Az Alföld szántóföldjeiben történő termelése mintája lett egy sor új növénynek (kukorica, burgonya, dohány) is, de nem került ki a kertekből.¹⁴² Az 1820-as években már exportcikk volt a kender, 40.000 mázsányi került exportra, ami Horváth Mihály szerint „annál öröndeteseb jelenés, minthogy még az előbbi korszakokban nevezetes mennyiségű kendert kelle behozni”.¹⁴³

Összegezve tehát a tengerentúlról behozott növények elterjedése változásokat generált a vetésszerkezetben. A több kézimunkaerőt, intenzív ápolást igénylő kapásnövényeket (*kukorica, dohány, ipari növények*) főként a jobbágygazdaságokban termesztették, ahol fokozatosan átkerül-

tek a kertekből az ugarba. Az intenzív művelést igénylő haszonnövények jelentős részét (káposzta, mák, sáfrány, paprika, bab, lencse, tök stb.) a településekhez közel fekvő kertekben termesztették, de néhány „köztesként” a szántóföldre is kikerülhetett.¹⁴⁴

3. 2. 2. 3. Szántóföldi takarmánynövények termesztése

A fejlettebb mezőgazdasági gyakorlat megvalósításához fontos volt a gazdálkodás belterjesebbé tétele, ennek első lépése a rét-legelőgazdálkodás fejlesztése volt. A legelők állapota nem volt megfelelő: a településekhez közelebb fekvő, „*belső legelőket*” kerékvágások szabdalták össze, a gyomok elnyomták az értékeesebb fűféléket, a „*külső legelők*” állapota sem volt jobb, gyakran hiányzott a tisztavízű kút, általában pocsolyás, rendezetlen területek voltak. A legeltetésében nem tartottak semmilyen szabályszerűséget, a jóságok rendszertelenül barangoltak ide-oda. A rétek gondozására és a rétkultúra fejlesztésére főként a nyugati országrészen törekedtek tudatosan, trágyázásra, kaszálásra és szénagyűjtésre sok uradalomban adtak ki utasításokat (Wellmann, 1979). A különféle takarmánynövények szántóföldi termesztése a XVIII. század végén jelent meg, Orosz István (1996) szerint a „*XIX. század első felében a takarmánynövények inkább csak egyes uradalmakban terjedtek*”.¹⁴⁵

A lóhere, a lucerna, a bükköny, a muhar, a baltacím termőterülete igen lassan nőtt, nagyarányú szántóföldi takarmánytermeléssel főként az intenzív állattenyésztést meghonosító, dunántúli és bánáti megyében foglalkoztak. A legelők szénatermését pótolni hivatott szálas takarmányok vetésterülete azonban minimális lehetett, az „*állattenyésztés érdekeit is szem előtt tartó arányos fejlődésről nem beszélhetünk*”.¹⁴⁶ A lucerna hosszú tenyészideje miatt a nyomásos és a váltógazdálkodás rotációjába is nehezen volt beilleszthető, de már az 1770-es években kezdett a lóhere és a lucerna meghonosodni.¹⁴⁷ Orosz István szerint az uradalmak ott termesztették, ahol füves vetésterület alakítottak ki, a paraszti gazdaságokban pedig megmaradt (szántóföldi) kerti növénynek. A nyomásos rendszerbe illesztésre a lóhere és a bükköny, főleg árpával és zabbal együtt vetve alkalmas volt.¹⁴⁸ A szálas takarmánynövények lassú terjedése ellenére II. József uralkodásának idejében már Bécs környékére a széna „*tengelyen szállították*”.¹⁴⁹ A takarmánynövények termesztésének terjedését akadályozta, hogy speciális eszközöket igényelt, melyekhez a következők tartoztak: töltögetőeke, kultivátor, extirpátor, lókapa, hétvasú irtóeke, vetőszerkezetek, gipszszóró és szénagyűjtő berendezések, szecskavágók, hengerek, fogasok. A felsorolt eszközök ára – a kor mezőgazdaságának jövedelmezőségét figyelembe véve – nem volt magas, ennek ellenére a XIX. század első harmadának végére a takarmánynövények aránya alig érte el a 10 százalékot. Mezőgazdaságunk technikai elmaradottsága okozta azt,

hogy lényeges fejlődés csak a gőzgépek megjelenése után vált lehetővé.

A növénytermesztésben a vizsgált időszakban bekövetkezett változásokat összegezve megállapítható, hogy a „hagyományos” művelési rendszer teljes átalakulása még nem következett be, de terjedt a kukorica, a burgonya és a többi kapásnövény.¹⁵⁰ Megjelent és szerepet kapott az árutermelés is, ami – Orosz István megállapítása szerint – a XIX. század közepére már a vetésterületeken is érzékelhető változásokat okozott.¹⁵¹

3. 2. 3. Az állattenyésztési ágazatok jellemzői

A magyar állattenyésztésben a XVIII. század végén az extenzív, csaknem kizárólag legelőre állattartásnak jutott kiemelt szerep. Az ugaron, tarlón, réten és erdőben történő legeltetés csak kiegészítésül szolgált, az állattenyésztés fejlődését behatárolta a korlátozottan rendelkezésre álló abrak és a téli takarmány mennyisége. Az állatok takarmányozására a melléktermékeket (például szalma, polyva) és egyéb, más célra fel nem használható hulladékokat (ocsú, rostaalja, megromlott gabona) használták fel, abraktakarmányt rendszeresen csak az úri kocsi- és hátsólovak kaptak (Wellmann, 1979). Ugyanakkor a vizsgált időszakban Európa nagy részén gyenge minőségű volt az állatállomány. A szaporításra szánt egyedek tudatos kiválogatásáról, „tenyésztésről” – a XVIII. század végi angol kísérleteket leszámítva – csak a lóállományok esetében beszélhetünk.¹⁵²

A „**hagyományos mezőgazdaságban**” döntően a legeltetésen alapult az állattartás, a jószág az éven át *„maga szerezte meg élelmét, az ember által termelt abraktakarmány vagy a réten kaszált széna kisebb vagy nagyobb mértékben, de mindig csak kiegészítette, amit az állat saját maga szerzett”*.¹⁵³ A jószágok a rétek (kaszálók) és legelők fűvére szorultak, tehát istállóba télen – illetve nyáron éjszakánként – hajtották őket, de sok helyütt még nem is ismerték.¹⁵⁴

A fejletlen rétgazdálkodás miatt a török kiűzése után az Alföldön talált, *„ritka kövérségű legelők”* is kopárrá változtak.¹⁵⁵ Mária Terézia uralkodása alatt a többször kaszálható *„vetett kaszálókról (...) még nem gondolkodott a magyar, míveletlen mezzei gazda”*.¹⁵⁶

Az intenzív istállózó állattenyésztés még nem, vagy alig terjedt el hazánkban, Szekfü (1935) szerint a XVIII. század közepén még az *„állattenyésztés, a kezdetleges viszonyok között az emberi észnek és részvétnek csak a nomád életben is megkövetelt minimumát foglalta magában; az állatok maguktól tenyésztek, s a pásztoraik csak felügyeletükre, kísérésükre és eladás céljából a nyájából való kifogásukra szorítottak”*.¹⁵⁷ Az állattenyésztés fent ismertetett képe a népességszám növekedésével változott, mivel ezzel párhuzamosan nőtt a megművelt földterület nagysága és csökkent a „földbőség”. Ezáltal a kisebb területre szoruló a legeltetés egyre nagyobb szervezettséget követelt. A robotolta-

tó nagybirtokon a növénytermesztés elsődleges szerepe miatt az egyre kisebb legelők általában a legrosszabb területekre szorultak, mivel elsősorban a legjobb talajú legelőket törték fel. A silányan művelt, ápolási munkák nélküli legelők, főként „*mocsaras, sásos, savanyú posványok és süilevényes kopárok maradnak meg az állatok számára*”.¹⁵⁸

A legelők silány állapota miatt a szántóföldi szalastakarmány-növények megjelenése, termesztésük kezdete fontos „*határkő állattenyésztésünk fejlődésének útján*”.¹⁵⁹ A belterjes rét- és legelőgazdálkodás kialakulása a további fejlődéshez elengedhetlenné vált, ez teremtette meg ugyanis az alapját annak a fejlődésnek, amely a szilaj, extenzív állattartástól az istállózással, intenzív takarmányozással egybekötött, haladott állattenyésztés felé, az „*ugaroltatástól, nyomásos gazdálkodástól a trágyázással egybekötött váltógazdaság, egyszóval a babonákban megrekedt, természetre hagyatkozó hagyományos művelésmódtól a racionális tudományos alapon nyugvó gazdálkodás felé vezetett*”.¹⁶⁰

A fejlődést megalapozó rétgazdálkodás elterjedése mindazonáltal nem lehetett gyors és egyszerű, a „*Nemzeti Gazda*” még 1814-ben is felhívta a figyelmet arra, hogy a „*közönséges legelőt szarvasmarha, ló juh, disznó, lud szélére és szanaszélt egyvelegest tsusza-mássza*”.¹⁶¹

Az állattartás technikája átalakulóban volt a XIX. század első felében, Orosz István szerint már viták kezdődtek, amelyek célja „*nyugati minták alapján – az átalakulás elméleti és gyakorlati megalapozása volt*”.¹⁶² Ennek köszönhetően a gyapjúkonjunktúra idején – 1820-as évek – már megszűnt a növénytermesztéstől teljesen független, „*üzemi kereteken kívüli, síklegelő pásztorkodó állattartás. Helyébe a földműveléssel összefüggő, bizonyos üzemi keretek között működő, helyhez kötött állatgazdálkodás lép*”.¹⁶³ A takarmányozás mértéke szerint az ember egyre inkább beavatkozott az állatok tartásába, így a különböző tartási formákban a „*teljesen extenzív technikától (...) a kezes tartásig illetve a földművelés érdekeihez alkalmazkodó, szénát készítő és azt pontos rend szerint felélő pásztorkodásig*” terjedő fokozatok az átmenetet mutatják a takarmányozás mértékében, és ezzel az ember egyre nagyobb hatásában.¹⁶⁴ Az olyan rendszerekben, amelyek az állattartáson alapultak, de az állattenyésztést földműveléssel egészítették ki, a szilaj és az intenzív tartás „*nem egymást követő fejlődési fokok voltak, hanem egymás mellett*” léteztek.¹⁶⁵ Teljesen extenzív körülmények között, csupán esetleges takarmányozás mellett az állatállománynak az a része élt, amelyet a „*földművelésben nem használtak, s amely szaporulatával gazdagította tulajdonosát*”.¹⁶⁶ Az értékesebb terméket előállító, nemesebb állatokat tartották intenzíven, az állattartás alapvető jellemzőit azonban a lokális adottságok határozták meg. Mindazonáltal Orosz István szerint az állattartás a XIX. század első felében sem veszítette el alapvetően legeltető jellegét (a megmaradó legelőterület, az ugar- és tarlólegeltetés ezt még lehetővé tette), de az „*ország nagy részében a téli istállózás a takarmányozás már állandó jellegűvé vált*”.¹⁶⁷ Az intenzív takarmánytermesztés ösztönzése mellett az állattenyésztés fejlesztését „*új fajták meghonosítása és ezzel a minőség emelése szolgálta*”.¹⁶⁸ Alapvetően változott

meg az állattenyésztés szerepe, korábban csupán a „vonóerő és trágyagyár” kiegészítő funkcióját töltötte be, ekkor már igásállatokat, trágyát, gyapjút, bőrt és alkalmanként tejet is termeltek, amelyek az árukereskedelemben piacra kerültek.¹⁶⁹ Az állattenyésztés fejlődése a mezőgazdasági árutermelés növelését idézte elő, ami kedvezően hatott a növénytermelés színvonalára is.¹⁷⁰

3. 2. 3. 1. Szarvasmarha-tenyésztés

Általános jellemzők

A szarvasmarha Magyarországon évszázadok óta a legfontosabb haszonállat volt, ezt a fajt tartották a legnagyobb számban, a legnagyobb volumenben a vizsgált korban. A magyar szürke marhát kiváló hústermelő képessége és minősége miatt a nyugati piacokon is szívesen vásárolták, emellett igásökörnek is kitűnő volt. A korszak végén azonban az „országoknak az előtt világhírű szarvasmarha tenyésztése mindinkább csökkenni kezdett”.¹⁷¹

A tenyésztett fajták

A Kárpát-medence legelterjedtebb, külföldön is ismert fajtája a címeres, hosszú szarvú, magyar szürke marha volt. A szívós fajta egyedei „nemcsak a rideg tartást bírták jól, hanem a több hónapos hajtatást is a távoli piacokra. Húsa, bőre, szarva, faggyúja egyaránt felhasználható volt. Ökre igásállatként is párját ríkította, bár ridegen tartott többségüket sohasem fogták be”.¹⁷²

A magyar szürke marha kiváló igavonó, nagy testű húsmarha, de viszonylag gyenge tejtermelő- tejhozama átlagosan 8000–10 000 kg. A tehének súlya 450–500 kg, a bikák testsúlya 600–800 kg között lehetett, a másodlagos nemi jelleg szembetűnő, a szarvak feltűnően hosszúak, általában táblás, csákós vagy gallyas, ritkábban pörge vagy nyársas formájúak voltak. A „Primigenius eredetű, podóliai jellegű (*Bos taurus primigenius*)” szürke marhának két nagytáji fajtája volt: az alföldi és a valamivel kisebb erdélyi; előbbit tenyésztette a Dunántúl, a Kisalföld és a Felföld magyar népe is.¹⁷³ Csaknem kizárólag ezt a fajta volt megtalálható a XVIII. század extenzív állattartó üzemeiben, ahol a szarvasmarhatartás állott a középpontban, és a „beverő nyáj húsa volt a legfontosabb piacra vihető termék, s a néhány kezes jószág és vonóállat segítségével folyt a szántóművelés”.¹⁷⁴

Tartási módok

A marhatartásnak több formája terjedt el: a gulyában tartott marhákat egyáltalán nem fejték, szilajon tartották: sosem kerültek fedél alá. A népnyelv a gulya szót használta a legelőn háló marhacsapatok megnevezésére.¹⁷⁵ A csordában tartott marháktól csak a borjú által meghagyott tejet fejték le, egyszerű aklokban vagy ólokban tartották, ám főként legeltették (Wellmann, 1979). Gyimesi Sándor (1999) megállapítása szerint a „szarvasmarha-tenyésztés és a tejgazdaság a

nagybirtok többnyire bérlő vállalkozó által működtetett „svájceráj”-aiban tett további lépéseket a minőségi javulás felé.¹⁷⁶ A fejőstehenek legeltetése a középkor végétől naponta kijáró közös nyájszervezéssel történt, ezek neve az egész nyelvterületen csorda volt.¹⁷⁷ A dunántúli uradalmak fejős teheneit a csirás őrizte, a gulyások falkának nevezett marhacapatokra felügyeltek.¹⁷⁸ Főként az igás-, fejős- és növendék állatokat – amellet, hogy a településhez közelebb eső legelőt tartottak fenn számukra – takarmányozták, és legalább télen védett helyen tartották. Utóbbi már igényelte a szántóföldtől elkülönített legelőt és kaszálót, vagy legalábbis az ugar- és tarlólegeltetést, mint az állattartás „bázisát”.¹⁷⁹ Nem volt teljesen új vonás az istállózás, hiszen annak kezdeti fokának tekinthető zárt helyen (például kertben) felhalmozott száraz takarmányon történő jószágteleltetés már a középkor és a korai újkor századaiban ismert volt.¹⁸⁰ Az intenzív tartású állományok a Dunántúlon már a XVI-XVIII. században a főúri majorsági gazdálkodás kifejlődésével megjelentek. Nádasdy Tamás sárvári majorjában 1533-ban már az ökrök és a tehenek elhelyezésére jó istállók szolgáltak. A Dunántúlon, a Kisalföldön és az északi területeken már a marhaólat is istállónak nevezték, az elnevezés a jobban megépített és felszerelt épületeket jelölt.¹⁸¹ A főúri majorságokban a XVIII. században már léteztek tejtermelő tehenészetek – különösen a Dunántúlon – ahol külföldről behívott sajtosok, vajmesterek a főúri udvartartás számára állítottak elő vaját és finomabb sajtféléket.¹⁸²

A tartási módok közül a legelterjedtebb a XVIII. század folyamán még a rideg marhatartás volt, az ilyen módon tartott marhák száma csökkent- a népesség növekedésével párhuzamosan feltört legelőterületek miatt. A gyapjúkonjunktúra miatt növekvő számú juhok sem a külföldről behozott, nagyrészt istállón tartott, hanem a hazai és a legjobb esetben is „*félíg istállózott igásmarhákat szorította ki a különben is szűkülő legelőkről*”.¹⁸³

A legelőterületek szűkülésével kerültek előtérbe az intenzív marhafajták. Korábban a szaporulatot tartották a legfontosabbnak, a fajtaváltás során azonban magas tejhozamot produkáló svájci és német fajtákat hozták be, ezeket a „svájcer” gondjaira bízták, aki hozzáértő tehenész volt. Wenzel (1887) kiemelte, mivel a „*magyar tehenek nem igen bőtejtűek, ezen néhány, leginkább nagybirtokosunk, svajczi, hollandi és más idegen eredetű tehenek által igyekezett segíteni*”.¹⁸⁴ Ugyanakkor e törekvéseknek nem tulajdonított tartós sikert, mivel az „*idegen eredetű tehenek nálunk a legtöbb esetben csakhamar elfajulnak*”.¹⁸⁵ A lassú fajtaváltás a „*XIX. század első felében csak a statisztikailag még megfoghatatlan, kezdeti lépéseket jelentette*”, mivel az új, külföldi fajták kitűnő tejelők voltak és gyorsan híztak, de „*vonóerő és szívósság tekintetében lemaradtak a magyaroktól*”.¹⁸⁶

Az egyedszám alakulása a vizsgált időszakban

Az 1780-as években a szarvasmarha „*házája kivált a Pest, Debrecen, Temesvár, Újvidék s Duna közti tömérdek puszták valának*”.¹⁸⁷ Az állomány történeti ingadozása változása szembetűnő (6.

táblázat).

6. táblázat: A szarvasmarha-állomány változása

Szarvasmarha-állomány változása Magyarországon			
Év	Ország rész	Szarvasmarhák száma (ezer egyed)	Forrás
1798	Magyarország és Horvátország	2 395	Schwartner (1798)
1819	Magyarország és Horvátország	2 321	Liechtenstern (1819)
1820	Magyarország és Horvátország	3 350	André Zahlenstatistik (1823)
1829	Magyarország és Horvátország	3 394	Tafeln II.
1830	Magyarország és Horvátország	3 737	Tafeln III.
1831	Magyarország és Horvátország	3 411	Tafeln IV.

(Forrás: Benda Gyula (1973))

Az állomány a XVIII. század dereka óta csökkenő tendenciát mutat, de a XIX. század utolsó évtizedeiben növekedett.¹⁸⁸ Ennek oka a csökkenő külső piac lehetett, Nyugat-Európa hús- és tejtermékben önellátó lett a XIX. század elején, ezért ezek a piacok beszűkültek.¹⁸⁹

Barta János szerint az „1780-as évek végén (...) nagyjából 2, 4 millió szarvasmarha lehetett, ebből 1,5 millió tehen. Az ökrök és bikák magas aránya is azt igazolja, hogy a szarvasmarhatartás nem elsősorban a tejgazdálkodást szolgálta”.¹⁹⁰ Több más szerző is utal arra, hogy a XIX. század végéig Magyarországon a tej csupán mellékes haszna volt a marhatartásnak, mert a „tejet és termékeit alig lehetett értékesíteni, s a paraszti táplálkozásban sem volt lényeges szerepe. Fő cél a vágó- és vonómarha utánpótlása, a borjúnevelés volt. Ennek következtében a szürke magyar fajtájú tehenek tejét főként a borjú táplálására fordították. (...) Eleink évszázadokon át főként szaporulatáért tartották a szarvasmarhát, s vonóökröként vagy hízott sőreként értékesítették”.¹⁹¹

Szarvasmarha-kereskedelem

Hazánk egyik legfontosabb exportcikke a lábön hajtott marha volt, a XVIII. század derekán már a kiszállított marhák száma „100.000-re megy, miből egyedül Bécs 40.000-et fogyaszt el, Cseh-, Morva-, és Stájerországba pedig 55.000 hajtatték”.¹⁹²

A kereskedés többnyire görögök, örmények és zsidók kezében volt. A XVIII. század döntő részében a bécsi húskereskedőktől függött nagyban a külkereskedésünk, mivel a „külföldi söröszekek marhavásárlinktól eltiltattak, kivinni pedig szinte nem engedték, egyedül amazok szabták meg annak árát. Midőn azonban a félk kissé néha tágult, közönségesen Augsburgba, Nürnbergbe s egyéb birodalmi városokba” hajtották.¹⁹³ A XIX. század elején a bécsi mészáros céh már a „tenyésztőkhez utasították biztosaikat”, első kézből vásárolták fel az állatokat.¹⁹⁴ A juhtenyésztés fejlesztésével a marhatartás háttérbe kezdett szorulni, illetve a vissza-visszatérő betegségektől megtizedelt állatál-

lományból kevesebb szarvasmarha került exportálására, a relatív magyar hiányt Moldva és a Havasalföld állományai pótolták.¹⁹⁵ A gyengébb állomány mellett kedvezőtlen hatással voltak a külkereskedelemre a vámszabályok is, mivel a „*német örökös tartományokon átvittele ritkán engedtetett meg, vagy is inkább a nagy vámok által annyira meggátoltatott, hogy kivált Bécsset tekintve, majdnem egyed-
áruság nyomta ezen ágát kereskedésünknek*”.¹⁹⁶

3. 2. 3. 2. Juhtenyésztés

Általános jellemzők

A magyarságnak mindig fontos állata volt a juh, ezt bizonyítja, hogy nyelvünk honfoglalás előtti „ótörök” rétegébe tartoznak a kos, ürü (*berélt kos*), toklyó (*egy-két éves jub*) és a gyapjú szavak. Ez a négy alapvető kifejezés, azt erősíti meg, hogy népünk már a „*honfoglalás előtti századokban, a délországi sztyeppén jelentős juhtenyésztést folytatott*”.¹⁹⁷ A megszokások a juhtenyésztésben is jelen voltak, de a XVIII. század végén a legnagyobb átalakulást és ezzel együtt a legnagyobb fejlődést a juhtenyésztésben érték el, a merinó juh elterjesztésével. Az állomány száma is ekkor indult növekedésnek, ezzel a „*XIX. század elejének nagy magyar gyapjútermelését alapozták meg*”.¹⁹⁸ A juh-és kecsketartás fejlődését visszafogta, hogy a méhészet mellett itt volt joga az egyháznak és a földesuraknak dézsmálni, de elősegítette, hogy az állatok kiválóan hasznosították a gyenge legelőket és az ugarokat, illetve a nagyobb állományok mellé kevés pásztor is elegendő volt.

A tenyésztett fajták

A XVIII. század folyamán a hagyományos magyarországi fajták – racka, cigája- tartása részben a tejtermék (juhsajt), részben a juh bundájából előállított szűrők készítésének nyersanyagforrásául szolgált. Az ilyen fajták által előállított termékek kevésbé feleltek meg az új igényeknek, mivel a gyapjukat a piacok „*tisztátalannak, a feldolgozók durvának találták. (...) A hazai fajtákról nyírt gyapjúból általában csak olcsóbb posztóféléket lehetett készíteni*”.¹⁹⁹

A régi magyar fajták (magyar racka) helyett eleinte német parlagi juhokat tartottak, amely már a középkor végétől megjelenik hazánkban. Az Angliában kezdődő ipari forradalom következtében, a XVIII. század közepén terelődött a figyelem a „finom” gyapjúra, ami Európaszerte a merinó juh tenyésztésének nagyméretű fellendülését eredményezte. A Spanyolországból származó fajta kivitelét királyi rendelettel tiltották, királyi ajándékként vagy engedéllyel mégis kijutott a német tartományokba. Mária-Terézia uralkodása idején Magyarországra is eljutott, Svájcban is hoztak merinói juhokat. A királynő 1773-ban juh-mintauradalmat alapított, II. József az állatok egy részét kamarai uradalmakba osztatta szét. Ekkor bizonyosodott be végérvényesen, hogy a „*finomabb, de gyöngye fajnak Magyarország kissé zordon éghajlatában tenyésztetése (...), mind hasznosságának s a jobb kezelési módnak ismerete könnyebben elterjedett*”.²⁰⁰ Az udvar betele-

pítései mellett a nagyobb arisztokraták is folytattak honosító tevékenységet, a nagybirtokosok közül „gr. Hunyady, Festetics, Brunszvik, Esterházy, Apponyi, Széchenyi (...) említendő”.²⁰¹ Eleinte kosokat importáltak és velük keresztezték a helyi állományt, majd többszörös visszakeresztezésel Európában számos tájfajtát (negretti, rambouillet, cotswold, elektoral) tenyésztettek ki. Magyarországon döntően a fésűs merinót honosították meg. A hazai csavart szarvú racka, az erdélyi cigája, curkán és egyéb transzhumániciós területeken elterjedt fajtákkal szemben egyre jobban terjedtek tehát a „*sehyembirkák*”, a merinó különféle változatai.²⁰²

A juh és a birka megkülönböztetése (utóbbi nemcsak a merinót jelentette, hanem a Németországból behozott rövidgyapjas juhokat is) mutatja, hogy a „*fajtaváltás folyamatát a nyelvhasználat is tükrözte*”, így a névhasználat is elkülönült.²⁰³ A juhok tartása lényegesen egyszerűbb és természetesebb volt, mint az érzékenyebb „birkák” tenyésztése. A XIX. század első felében a merinóit birkának, a rackát juhoknak nevezték el.

Tartási módok

A nagybirtokon a juhászat legtöbbször önálló üzemi keretek között folyt. Az allódiúmonokon „*árendás birkásokat*” alkalmaztak, a földesurak biztosították a legelőt, a szénát és szalmát, cserébe minden állat után meghatározott mennyiségű tejterméket, pénzt, és az állomány szaporítására a bárányok egy részét kérték (Wellmann, 1979). A juhászok, akiket jobbára Demetertől Demeterig (október 26.) fogadták, uradalmi cselédek voltak. A számadó (bacsó) kellő szakismerettel és vagyonnal rendelkező idősebb juhász volt, a bojtárokat maga fogadta. Az állatokat éjszakára, rendszerint télen-nyáron hodályokban helyezték el. Az uradalmak területén, ha felesleges legelőterülettel rendelkeztek, jellegzetes juhtartási mód volt, ha „*legelőjoggal*” – legelőterülettel nem – rendelkező juhtartó gazdákat fogadtak 2–3 évre részes- vagy felesjuhászoknak. A nyájjal rendelkező juhász „*lakást és kommenciót, a nyájnak legelőt, téli takarmányt és istállót biztosítottak. Ennek fejében a szerződött idő alatt minden haszon (gyapjú, esetleg tejhaszon is) közös volt, illetőleg a szerződés lejártakor a teljes állatállományt megfelezték*”.²⁰⁴

Egyedszám átalakulása a vizsgált időszakban

A juhok egyedszáma a vizsgált időszakban (7. táblázat) egyedülálló módon megnövekedett.

7. táblázat: A juhállomány változása

Juhállomány változása			
Év	Ország rész	Juhok száma (ezer egyed)	Forrás
1798	Magyarország és Horvátország	2 500	Schwartner (1798)
1802	Magyarország és Horvátország	3 000	Horváth (1802)
1802	Magyarország és Horvátország	3 500	Liechtenstern (1802)
1809	Magyarország és Horvátország	8 000	Schwartner (1809)
1818	Magyarország és Horvátország	6 000	Liechtenstern (1818)
1819	Magyarország és Horvátország	6 000	Liechtenstern (1819)
1819	Magyarország és Horvátország	8 000	Bisinger
1820	Magyarország és Horvátország	6 000	André Zahlenstatistik (1823)
1829	Magyarország és Horvátország	3 731	Tafeln II.
1830	Magyarország és Horvátország	3 691	Tafeln III.

(Forrás: Benda Gyula (1973))

A gyapjú nagy keresettsége miatt a „birka összes száma hat millióról e korban két annyira emelkedett”, de nemcsak a számbeli gyarapodás, hanem a „nemesbülése is meglepő juhászatunknak”.²⁰⁵ Az uradalmakban is megduplázták, megháromszorozták az állományt, a vizsgálatok is a juhállomány töretlen „fejlődését mutatják a XVIII. század végétől fogva”.²⁰⁶ A Gödöllői Uradalomban 1783-1808 között 15-szörösre nőtt az állomány, a Jászságban 1766-1828 között megduplázódott, Békés megyében 1772-1852 között 2,5-szeresére nőtt. A kiszélesedett európai gyapjúpiachoz – akárcsak a gabona értékesítésében – „Ausztrián keresztül kapcsolódtunk”.²⁰⁷ A piac hatása nagyon jól megfigyelhető a juhállomány fajtaösszetételének alakulásában. Az európai piac inkább finom gyapjút igényelt, ami megindította a fajtaváltást. A birka és a juh számbeli arányának meghatározásához nincsenek támpontjaink, a fajtaváltás részlegességére következtethetünk abból, hogy a XIX. század második felében is a juhállomány nagy része kevert gyapjút adó fajta volt, még 1869-ben is az összes állomány 31,5 százaléka volt merinó vagy merinóval keresztezett.²⁰⁸

A parasztgazdaságokban a kedvező gyapjú-értékesítési lehetőség dacára sem növekedett juhállomány, mivel a „tized- és kilencedfűzetési kötelezettség bizonyos fokig hátráltatta” fejlődését.²⁰⁹ A paraszti gazdaságokban lényegesen kisebb volt a juhok aránya, mivel fenntartásokkal fogadták a kényes „birkát”, de a fajtaváltás nem érintette a „peremvidékek sajt- és hústermelő havasi juhászatát” sem.²¹⁰ A német, cseh és morva származású birkásokat elsősorban a dunántúli uradalmakban alkalmazták. A nyugatról érkezett pásztorok eszközöket, eljárásokat és szokásokat honosítottak meg, így az uradalmi juhászatok voltak a nyugati tájfajták és az újabb tenyésztési eljárások meghonosítói.

A századelő gyapjúkonjunktúrája az 1840-es évekre csökkenést mutatott, ugyanakkor hatása sokkal maradandóbb volt, mint a gabonakonjunktúrának, mivel a részleges fajtaváltás miatt már a „*legnagyobb uradalmaiban az új juh fajta számára istállókat emeltek, s szántóföldi takarmányfélét kezdtek termeszteni*”, hatása oda is elért, ahol korábban az „*eladási lehetőségek hiányában a szántóföldi allodiális termelés keretei még nem tágultak ki*”.²¹¹ A XVIII. század folyamán a legnagyobb sikereket a juhtenyésztésben érték el. A merinói juh meghonosításával a XIX. század elejének nagy magyar gyapjútermelését alapozták meg.²¹² Az átalakulás dinamizmusára és mélységére utal Wenzel is: „*sem a ló, sem a czimeres ökör nem látszik többé a magyar nép legkedvesebb háziállata lenni, hanem a juh*”.²¹³ A fellendült juh- és birkatenyésztés a szakirodalomban is egyre nagyobb hangsúlyt kapott. A Tudományos Gyűjtemény 1817. évi 3. számában ezt írták: a „*pusztákat bírók méneseiket, gulyáikat megsemmisítették, hogy juhokkal népesítsék be a mezőt*”.

Juh-kereskedelem

A juhászati ágazat külkereskedelme jelentős volt a vizsgált időszakban (8. táblázat). A gyapjú kivitele az 1760-as évek közepén dacára annak, hogy a „*nemesebb, finomabb faj nálunk még nem tenyésztett*” 150. 000 mázsányi volt, és főként az „*örökös tartományokba, név szerint Osztrák, Cseh- és Morvaországba tétett*”.²¹⁴ II. József uralkodásának idején gyapjú „*elég mennyiségben vitetett az örökös tartományokba, saját neve alatt méltó birre még nem jutott*”.²¹⁵ Ekkor már „*igen nevezetes activ cikely*” volt a gyapjú, amit a „*német s morva kereskedők első kézből szedték; voltak azonban belföldi kalmárok is, kivált zsidók, kik az elővétel által az idegenek elöl elfoglalván, aztán nagy nyereséggel adták el azoknak*”.²¹⁶

8. táblázat: A magyar juhágazat kivitelének változása

Év	Gyapjúkivitel (mázsa)		Juhok (db)
	Birodalmon belülre	Külföldre	
1802	124. 814	100	
1815-1820 (átlag)	110. 000	100	150. 000
1821	135. 606	n. a.	n. a.
1822	137. 192	n. a.	n. a.
1823	142. 513	n. a.	n. a.
1824	173. 504	3400	339. 754
1825	163. 286	6136	n. a.

(Forrás: Horváth (1840))

A kivitel a cseh-morva és az osztrák gyárak miatt szinte kizárólag az örökös tartományokba történt.²¹⁷ A XIX. század elején külföldi kereskedők is gyakrabban jelentek meg a gyapjúvásárokron, ezért a kiviteli vámot többször drasztikusan emelték, ebből adódóan az 1820-as évekig alig hagyta el magyar gyapjú a Habsburg-birodalom területét.²¹⁸ A külföldre szállítás növekedé-

sét azonban nemcsak a vámleszállítás, hanem a juhtenyésztés felfutása és a gyapjú minőségének javulása, finomulása is okozta, mivel külföldre csak a legfinomabb gyapjút vitték ki, a magas ár után könnyebben megfizették a magas vámot is. Gyapjúkivitelünk kizárólagossága az örökös tartományokba az 1820-as évekkel megszűnt, ezzel egy időben a hazai a gyapjúsövet-gyártás is fejlődésnek indult.²¹⁹

3. 2. 3. 3. Sertésenyésztés

Általános jellemzők

Sertést szinte minden háznál tartottak, húsa, szalonnája és zsírja fontos összetevője volt nemcsak a paraszti, hanem a nemesi étrendnek is, erre utal a korból származó „szalonnás káposzta Magyarország címere” mondás is. Hasznosságát „bőre, húsa, zsírja, szalonnája biztosította. A zsírt a táplálkozásban gyakran vaj helyett is használták, de ez szolgált a kocsikenőcs alapanyagául. A sertésbőrből bocskort lehetett készíteni”.²²⁰ Előnye volt, hogy polyván, rostaaljon, is fel lehetett nevelni, és a téli takarmányozás sem okozott problémát, mivel Karácsony táján leölték (Wellmann, 1979).

A tenyésztett fajták

A Kárpát-medencében tenyésztett sertésfajták alaptípusai, és azok időrendi sorrendje:

- Ősi, történeti sertésfajták: szalontai, bakonyi, lengyel v. hegyi disznó, tüskés szőrű erdélyi sertés,
 - Mangalica zsírsertés,
 - Intenzív tenyésztésű húsertések.²²¹

Az ősi sertésfajtákat külterjesen, télen-nyáron a szabadban, erdőkben, illetve vizes réteken, természetes takarmányforrásokon tartották, hizlalásuk elsősorban erdei makkon folyt, legfeljebb levágásuk előtt kaptak kevés szemet. Vadak voltak, a nyáj körül tevékenykedő pásztorokat és kutyákat is nehezen túrték meg.

A XVIII. században a Balkán-félsziget északi részén tűnt fel a „sumadia” sertés, az ország déli felén, jobbra az állathajtó utak mentén terjedt. A magyar mangalicát a délről érkezett sumádia és két ősi tájfajtánk, a bakonyi és a szalontai sertés keresztezéséből, hazánk területén tenyésztették ki. Négy színváltozata volt: szőke, fekete, fecskehasú és vadas. A jellegzetes zsírsertésfajta a XIX. század közepére csaknem teljesen kiszorította a két ősi tájfajtát, folyamatos keresztezéssel átalakította és egységesítette a Kárpát-medence sertéspopulációját. Az országon áthajtott, Bécsbe tartó állományok hozzájárultak a hazai fajtaváltáshoz is, a „XIX. század első felének szakírói már mind megemlítik a magyarországi sertések a rác, török disznóként a mangalicát”.²²² A

XVIII. század végétől 6-7 évtized alatt a sertésállomány teljesen átalakult, a mangalica lett a meghatározó.²²³ Megemlítendő, hogy a korabeli források a sertésfajták és az elnevezések áttekinthetetlen gazdagságát őrzik. Szerepelt a leírásokban a „*bakonyi, hegyi tüskés fajta, lengyel, szalontai, magyar mangalica, (szóke, fecske, fecskehasú, vadas, baris), szalontai, tüskésszőrű, bakonyi, alföldi; magyar disznó, réti disznó, siska, túrmezei hegyi vagy surányi, szabolcsi, ugrai, lápi, baris*”.²²⁴ Minden bizonnyal kevesebb volt a sertésfajták száma, és gazdagabb azok helyi elnevezése. A sok név mögött hasonló, helyi kitenyésztésű alfajták húzódhattak meg. A mangalicákat az újításra törekvő uradalmakban tenyésztették először, majd ezután jelentek meg a földművelő nép gazdagságaiban.

Tartási módok

Gyakorisága ellenére az állattartás legelhanyagoltabb ága volt a vizsgált időszakban, a „*jószágot szinte félvadon tartották*”.²²⁵ Nagyváthy szerint a vaddisznóktól „*Szelíd-sertéseink csak abban különböznek*”, hogy azok „*fenék, a' mijéink szelídebbek*”, illetve húruk és szőrük különbözött. Igen „*erős gyomrú*” állatnak tartotta, melynek „*természeti Eledele gyökerekből és földi-almákból áll: mindazonáltal mindent jó ízűen meg eszik, és tőle meg-hízik*”.²²⁶

Két tartási mód létezett: a régi magyar fajtákat (szalontai, bakonyi) erdőben makkon hizlaltva tartották, az addig egyeduralgoló makkoltatás mellett megjelent az ólas takarmányozó tartás is. A házaknál, háztartási hulladékra történő hizlálás ekkor terjedt el. Az uralkodó azonban még mindig a „makkoltatás” volt, a makktermés így erősen befolyásolta a sertésszámot, az uradalmi kondák nagysága évenként komoly változást mutatott. Az erdei legeltetésre országunk „*növényföldrajzi helyzete, természetes erdőtakarója kiválóan alkalmas volt tavasztól őszig erdei legeltetésre és őszi-téli makkoltatásra*”.²²⁷ A sertéseket makkhullást követően októberben vagy novemberben hajtották fel az erdőbe. A nagyobb havazásokig, vagy a makk elfogyásáig ott tartózkodtak, ha a hó a makk elfogyása előtt hazaszorította az állatokat, tavasszal etették fel. A makkos erdőben a sertések folyamatosan tovább vándoroltak, ahogyan a makkot felették, ezért sok helyütt nem is emeltek számukra állandó telephelyet, karámot vagy építményt. A legtöbb esetben a pásztoroknak sem volt állandó kunyhójuk, a tűz mellett aludtak. A gazdasági folyóiratokban gyakran értekeztek a sertésmakkoltatás hasznairól és jelentőségéről (a makkot, mint hasznos takarmányt a legújabb állattenyésztési szakkönyvek is számon tartják).²²⁸

Belterjes tartás esetén már gondoskodtak a sertések rendszeres táplálásáról, téli takarmányozásról. Az állatokat legalább télen zárt és fedett épületekben helyezték el, gondoskodtak az utódok nemesítéséről: a tenyésztés irányítása fokozatosan tanult szakemberek kezébe kerül. Az uradalmak serfőzdéiben és malmaiban már korábban is hizlaltak sertéseket az üzemek melléktermékein, 1678-ban Thököly Imre birtokain az uradalmi serfőzővel kötött szerződésben sze-

repelt, hogy „malátával 30 hitván sertést tartozik bizlaltatni esztendő által”. A malomporon, malmok elhullott lisztjén tartott disznóra már a XIV. század végétől, jobbra a XV. századtól akad adat, a malmok mellett azonban sohasem említenek nagyszámú sertést.²²⁹ A takarmánynövények meghonosodása előtt a gabonafélék fontos szerepet játszhattak a sertéstakarmányozásban, főként az árpa szerepe lehetett fontos. A gabonafélék ocsúja jobbra a szárnyasoknak jutott, a vermekben megdohosodott gabona került a sertések vályújába, az ilyen sertéstakarmányozást több főúri birtokon említették. Széles körű belterjes sertéstenyésztés azonban csak szántóföldi takarmánytermesztés takarmánybázisán jöhetett létre, a „kukorica- és a burgonyatermesztés elterjedése előtti időszak termelőviszonyai, a nyomásos gazdálkodás gabona-monokultúrája a belterjes sertéstenyésztésnek csak szűk lehetőségeit teremtette meg”.²³⁰ A kukorica elterjedése előtt tehát a makk és a gabonafélék játszottak meghatározó szerepet a takarmányozásban, nem kaptak szerepet a répafélék és a takarmánytök sem, melyeket csak a XIX. század utolsó harmadától termesztettek.

Egyedszám és sertés-kereskedelem alakulása

Horváth Mihály (1840) a XVIII. századi külkereskedelemről szólva megemlíti, hogy a sertés „kivitelét körülbelül 200.000 darabra tebetni”.²³¹ A magyar sertések húsa túl rostos volt, ezért a magyar kereskedők szívesen vásároltak a Szerémségben és Szerbiában puha húsú sumadiát, amiből igen sokat hajtottak fel a Dráván túli megyékből Bécsbe és más osztrák városokba, útközben pihenésképpen Somogyban, vagy a Bakonyban néhány hétig makkon feljavították az állományt. A sertésállomány száma (9. táblázat) lényegében konstans volt.

9. táblázat: A sertésállomány változása

Sertésállomány			
Év	Országrés	Sertések száma (ezer egyed)	Forrás
1818	Magyarország és Horvátország	3 560	Liechtenstern (1818)
1820	Magyarország és Horvátország	3 000	André Zahlenstatistik (1823)
1837	Magyarország és Horvátország, Határőrvidék	3 080	Bielek (1837)
1841	Magyarország és Horvátország	4 000	Tafeln XIV.

(Forrás: Benda Gyula (1973))

A sertéskivitel mind a vizsgált időszakot megelőzően, mind azt követően csaknem változatlan maradt.²³² A lábön hajtott sertés speciális termék volt, mivel jelentős hányadát külföldről hajtották csak át az országon.²³³ A XIX. század elején a csökkenő szarvasmarha-kivitel részben a sertés-kivitel kompenzálta, Horváth (1840) szerint a „cikkekely évenkénti kivitele szemlátomást növekedik, mind az örökös mind a kültartományokra nézve, (...) nagy részben a török tartományokból hozta Magyarország”.²³⁴

3. 2. 3. 4. Lótenyésztés

Általános jellemzők

Magyarország lótenyésztése a XVIII. században nagy hanyatlásnak indult, a törökellenes felszabadító háború, majd a Rákóczi-szabadságharc ritkította meg a lóállományt, amit csak betetőzött az osztrák örökösödési (1740–1748) és a hétéves (1756–1763) háború. A lótenyésztés fejlődésének gátja volt a szilaj ménesek rendezetlenségére, korra, nemre való tekintet nélkül együtt tartották az állatokat. A takarmányozásukra nem fordítottak kellő gondot: jobb ápolás csak az igáslovaknak (és ökröknek) jutott, egyre több helyen kezdték alkalmazni ökör helyett igavonásra (Wellmann, 1979).

A tenyésztett fajták

Nagyváthy szerint az *„egész világon egyetlenegy Ló-nemet találunk. De mivel ez az Állat mindenfelé elterjedt: mind nagyságára, mind szépségére, és tulajdonságaira nézve, majd csak nem annyiféle, a' mennyi a' Clima, és a' Nevelés módja”*.²³⁵ A korábbi évszázadokban eltűntek az ősi magyar fajták, a török korra jellemző fajtakeveredés is kezdett megszűnni. A könnyű, gyors, kistestű magyar lovakat felváltották a nagyobb testű, kocsiba jobban fogható lovak. A lovak iránti igény a XVII-XVIII. század fordulóján megváltozott: a *„barcra is alkalmas, apró, fúrge paripák helyett a békeidőszak az igavonásra, mezői munkára jobban használható állatok keresletét növelte meg”*.²³⁶ A XVIII. századi magyarországi lóállomány igen kevert volt, az uradalmakban megpróbálkoztak az igényesebb – spanyol, itáliai – fajták bevezetésével, a *„parasztság azonban attól való félelmében, hogy a hadsereg számára alkalmasnak talált lovait a hatóságok kényszerrel elveszik, húzódozott a jobb lovak befogadásától”*.²³⁷ Az irodalomból ismert magyar parlagi ló megnevezés feltehetőleg inkább a keverékekre vonatkozhatott, mint a hajdani apró lófajtára, amely melegvérű, viszonylag könnyű testű, igénytelen és *„győzős, munkás”* lófajta volt.²³⁸ Nagyváthy nyolc lófajtát ismertetett (Arabiai Ló, Barbáriai Ló, Török Ló, Spanyol Ló, Angliai Ló, Nápolyi Ló, Dánus Ló) a „Magyar Ló”-fajtán kívül, utóbbit így írta le: *„Igen úgy találjuk, hogy a' Magyar, Tóth-Országai, és Török-Lovak egy fajtába tartoznak: mert minéműségekre-is igen meg-egyeznek.”* (...) *„Azonban szeretnék csak egy igazi Magyar Lovat-is látni: mert a' mit annak tartunk, nem egyéb Kortsnál.”*²³⁹

Tartási módok

A korábbi időszakban még volt lehetőség egész ménesek behozatalára Moldvából és *„Tatárországából”*, de amikor a *„cári Oroszország elérte a Fekete-tenger mellékét, a keleti tenyészanyag behozatala megnehezült”*.²⁴⁰ Mária Terézia sok intézkedéssel célozta a lótenyésztés fejlesztését, például Pesten lóorvosi iskolát alapított, és a *„hatóságokat felszólította, hogy ezen iparágak emelkedését a nép között minden módon elősegítsék”*, jutalmat is ígért a sikeres fejlesztőknek.²⁴¹ Állami ménekkel,

keresztezéssel kezdték kialakítani a „javított magyar ló”-nak nevezett fajtát, ami már nagyobb, arányosabb testű volt az „ősi” magyar lónál. Kinézete országgrészenként, sőt tájanként változott, attól függően, hogy „mi volt a javító vér”.²⁴²

II. József uralkodása alatt, majd a XIX. század elején is „gyarapodott ez iparág” (10. táblázat).

10. táblázat: Lovak egyedszámának alakulása

Lóállomány változása			
Év	Országgrész	Lovak száma (ezer egyed)	Forrás
1798	Magyarország és Horvátország	451	Schwartner (1798)
1819	Magyarország és Horvátország	452	Liechtenstern (1819)
1820	Magyarország és Horvátország	700	André Zahlenstatistik (1823)
1829	Magyarország és Horvátország	739	Tafeln II.

(Forrás: Benda Gyula (1973))

A legnagyobb ménesek „legeltenek a Duna s Tisza közti és a dunántúli tartományokban”, ebben az időszakban nevezetes volt a lótenyésztés „Komárom, Zala, és Somogy megyében” is.²⁴³ A lovaknak Magyarországon kétféle hasznosítása volt, vagy „Nyereg alatt” tartották, vagy „Hámban” (Igás és Hintós). A korszak lótenyésztéséről összegezve megállapítható, hogy ebben a korban „igen elaljasult volt”²⁴⁴, de a fejlesztés eredményei alig „terjedtek túl az állami ménesbirtokokon”, az 1785-ben alapított mezőhegyesi és 1789-ben bábolnain.²⁴⁵

4. A kapott kutatási eredmények és azok értékelése

4. 1. Festetics-birtok modernizálása a XVIII. század végén

A Festetics-család felemelkedése hazánk legnagyobb birtokosai köze a XVIII. századra tehető, több generáción keresztül jutottak hozzá a forrásonként eltérő nagyságúnak becsült, de a 110 000 holdat bizonyosan meghaladó birtokhoz.²⁴⁶ A XVIII. század közepén vásároltak meg a Keszthelyi Uradalmat, a kis mezővárost a birtokkomplexum központjává tették. Kastélyt építettek, gyógyszerterát, kórházat és iskolákat alapítottak, mesterembereket telepítettek a városba. A család a kulturális fejlesztések mellett nem törekedett kellően birtokain a gazdálkodás fejlesztésére, ennek egyrészt az volt az oka, hogy katonai vagy hivatali pályán arattak sikereket, másrészt pedig az, hogy nem éltek Keszthelyen. Ebből adódóan tehát a birtok vezetését, gazdálkodását nem felügyelték szigorúan, a korábbi megszokásokon alapuló, extenzív, „hagyományos” gazdálkodást folytattak. Változás Festetics György (1755-1819) hadseregéből történő leszerelésével következett be, a gróf visszavonult Keszthelyre az „*ekevas és csoroszllya*” mellé, a birtok gazdálkodásának megújításához fogott. A bécsi Udvarban katonaként és nemesként egyaránt kegyvesztetté vált gróf 1791-ben vonult vissza birtokainak központi uradalmába, és komoly tőkehiánnyal küzdő gazdaságainak rendbetételéhez fogott, munkáját azonban nehezítette hatalmas (1 662 000 Ft) adóssága.²⁴⁷ A nemesi ellenzék oldalán álló Festetics helyzetéről adott hírt apósának írt levelében: „*Olyan ínségben vagyok, hogy végső romlásomra sietni fogok, hacsak nem talállok olyan igaz barátot, aki biztos tanácsaival igazítson s jószágomban az tolvaj, pazarló cselédeimet zabolával vezérelje*”.²⁴⁸ A korábbi családfők komoly tartozásait a gróf továbbiakkal növelte, mivel a hitbizományt apja végakarata ellenére is együtt tartotta, így testvéreinek hatalmas összegekkel tartozott, nem hajthatott végre tehát komoly tőkebefektetést igénylő birtokreformot.

Festetics bevezette a testületi vezetést, megalapította a birtok központi igazgatási szervét, az „*Oeconomica Directio*” melynek vezetésére a magyar mezőgazdaság fejlődésében, hazánk agrártörténetében kiemelkedő szerepet játszó Nagyváthy Jánost (1755–1819) kérte fel, aki a felvilágosodás korának legkiválóbb magyar „gyakorlati” („*practicus*”) mezőgazdája volt. Elméleti tudása nem haladta meg tanítója, Mitterpacher Lajos (1734-1814) teoretikus ismereteit, nem szervezett olyan töretlen hittel és lelkesedéssel, mint a szarvasi iskolaalapító lelkész, Tessedik Sámuel (1742-1820), de korábban és később sem gazdagította senki olyan alapvető, magyar nyelvű könyvekkel agrár-szakirodalmunkat, mint Nagyváthy. „*A' szorgalmatos mezői-gazda*” című, 1791-ben kiadott műve az első, rendszerbe foglalt, tudományos igényű magyar mezőgazdasági szakkönyv volt, mellyel jégtörésre vállalkozott, azt megelőzően a hazai agrárgyakorlatban a né-

pi kuruzslás, babonás hiedelmek domináltak. Nem kezelték tudományként a mezőgazdaságot, általában lenézték a „*verejtékező magyar gazdákat*”, akiknek anyanyelvén írta korszakos jelentőségű művét, hogy „*hazafi társain könnyítsen, kiknek szegénysége idegen nyelvek tanulására való költséget ehelyi*”.²⁴⁹ A mezőgazdaságot magyar nyelven is művelt „tudománnyá” Nagyváthy avatta könyvével, ezzel az „*addig öregbési bölcseségnek tekintett mezőgazdaság tudományos tekintélyt kapott a magyar közvéleményben*”.²⁵⁰ Műve hatalmas sikerét jelzi, hogy a kortársak körében „*annyira is kítűnt és méltánnyal fogadtatott, hogy akkor uralkodó II. Lipót király 26 species aranyat nyomó éremmel jutalmazta a szerzőt*”.²⁵¹ Minden bizonnyal a könyv sikerének hatására hívta meg Festetics György „*uradalmi igazgatására*”.²⁵² Nagyváthy 1792 februárjában Keszthelyre költözött, és „*Director*” lett az elhanyagolt, elmaradott gazdálkodású birtokon, amely állapota ellenére kiváló gazdasági potenciállal rendelkezett, mivel a tizenegy uradalmi központjából tíz az ország fejlettebb, piaci szempontból is kedvezőbb dunántúli részén feküdt (2. kép), ezen a területen volt érzékelhető hatása az 1790-es években kibontakozó gabonakonjunktúrának.

- I. Keszthely
- II. Kemend
- III. Hahót
- IV. Csáktornya
- V. Csurgó
- VI. Szent Miklós
- VII. Kereszt Úr
- VIII. Vasvár
- IX. Saág
- X. Soprony
- XI. Szalk=Sz.Márton

2. kép: A Festetics-birtok uradalmi központjai (saját kép)

A birtok adottságainak jobb kihasználása érdekében a termelés, gazdálkodás és számadás rendszerét egyaránt meg kellett újítani, aminek megszervezésére, levezénylésére az első magyar tudományos agrárkönyvet megalkotó Nagyváthy alkalmasnak tűnhetett. Festetics krózi szerződést kínált neki, melynek részleteiről azonban a források nem szólnak. A Festetics családi levéltár egyik csomójában őriznek egy átvételi elismervényt Nagyváthy aláírásával, mely szerint 1792 februárjától 1793 októberéig 1 525 Ft volt a javadalmazása.²⁵³ „*Director*” fizetése – egy évre vetítve – magasabb volt az Esterházyaknál szolgáló Joseph Haydn (1732–1809) „*Kappelmeister*” jövedelménél, aki évente 782 forintot kapott természetbeni járandóságai mellett.²⁵⁴ Festetics rendkívüli bizalmát jelzi, hogy rossz anyagi helyzete ellenére komoly anyagi megbecsülésben részesítette az új jószágkormányzót, aki ötletekkel, tettvággyal telve foglalhatta el posztját, melyben teljhatalmat kapott, mivel a gróf „*semiben sem korlátozta kegyelt barátjának cselekedeteit*”.²⁵⁵ A kiváló agrártudós mindössze hat esztendeig vezette a birtokot, melynek részletei nem állnak tisztán előttünk, életrajzírói csupán a korai nyugdíjazás okait kutatták részletesen, a birtokvezetés és gazdálkodás megújításának lépéseivel nem foglalkoztak.

4. 2. A gazdálkodási rendszer megújítása

4. 2. 1. A „Közönséges Instructio”

Nagyváthy János Keszthelyen megírta a „*Közönséges Instructio a Mltgos Tolnai Gróf Festetics György Királyi Kamarás Urodalmiban gyakoroltatni szokott Gazdaságnak rendjén keresztül*” című könyvét. 1795 júniusában egy directionális ülésen „*Director Nagyváthy Úr az uradalombéli gazdasághoz képest bé ad 9 exemplárben tökéletesen el-készült közönséges Instructiot*”.²⁵⁶ A művel a gazdaság helyes folytatását kívánta szolgálni, ennek sarkalatai olyan „*lábakon állván, amelyek a többi izsbéli tapasztalás által már a gazdánál törvényvé váltak, szükséges volt a többféle, és nevezetesen a most említett törvények ellen gyakorta megadni szokott fogyatkozásoknak megorvoslására mindazon fogásokat Instructio formában össze foglalni, amelyek a bé keresésben, a takarékos kiadásban és a számadások vezetésében sinór mértékül szolgálnak*”. A gazdálkodás korábban csak a tisztek „fejében” volt, és az új alkalmazottak csak súlyos károk árán tudták megtanulni, ezért írta meg az Instructiot.²⁵⁷ Nagyváthy rendszerében az újítások fokozatosak voltak, a tisztek és gazdák „*csak azért hogy újjítást tegyék*”, nem volt szükséges a „*régi meg-rögzött szokást oda-hagyni, valamint a' régiséghez-is annyira ragaszkodni, hogy minden újjat rosznak tartásék*”²⁵⁸, a Közönséges Instructio szemléletmódját kiválóan jellemzi a fenti idézet. A könyv kézirat formában maradt fent, az általam felhasznált keszthelyi példány 438 oldal terjedelmű. A mű jelentősége, hogy a hazai üzemszervezés történetében az első, gazdatisz-

teknek szánt továbbképző munka volt, ami a birtokvezetés reformjának elméleti alapjául szolgált: a gazdaságirányítás szakemberei megtanulták, lemásolták. Nagyváthy a másolatokat leellenőrizte, a hibákat kijavította és kézjegyével látta el.²⁵⁹ A jószágkormányzó a kameralisztikai, a nagybirtok gazdálkodásával foglalkozó szakkönyve mutatja, hogy nagyszerűen átlátta, ismerte a feudális nagybirtok gazdasági működésének és vezetésének problémáit. „*A' szorgalmatos mezei-gazda*” című, „*Hausvater*”- irányzatú könyve mellett ezzel bizonyította be: a mezőgazdasági szakirodalom teljes vertikumában tudott újat alkotni.

A „*Bévezetés*” első soraiban a helyes gazdaságról írt, ami ezen „*kiváloképpen való, három sarkalaton fordul meg, hogy – A gazdák azt a mi nincsen meg keressék, – Azt a mit kerestek, meg takarítsák, – Igazán számon tartásák*”.²⁶⁰ A mű a fenti gondolatok megvalósításához három, viszonylag különálló fejezetben ad ismereteket, az első rész („*A Mezei Gazdák Kalendáriumuma*”) kalendáriumi formában tartalmazza a gazdálkodási folyamatok leírását, a termelésben bevezetendő, számtalan hasznos újítást is megfogalmazott. A második szakasz („*A Gazdálkodó tiszteknek kötelességei*”) az uradalmi vezetők és alkalmazottak elvégzendő feladatainak, a velük szemben támasztott követelmények leírása. A harmadik részben („*A Számadások vezetése*”) Nagyváthy a birtok számadási rendszere helyett az új, központi vezetési rendszerrel összhangban lévő számviteli rendszer bevezetésének alapelveit, a számadások, bizonylatok legfontosabb paramétereit adta meg. Nagyváthy a bevezető gondolatokban megfogalmazta művének célját, amit egy „*Practicus Gazdának tudni kell itten rövidesen elől van adva olly szándékból, hogy a ki azt megtartja, hibázni nem mondatik, a ki pedig jobbat találna, meg dícsértetik és jutalmaztatik*”.²⁶¹ A könyvben foglaltak betartatása, és a gazdálkodási színvonal javítása alapelvárás lett, a megfogalmazott ismereteket a helyi adottságoknak megfelelően kellett alkalmazni, az egyedülálló elméleti tudásanyagot Nagyváthy tanácsaival a gyakorlatban is be tudták vezetni. A „*Közönséges Instructio*” megírásakor, a vezetési-szervezési ismeretek megfogalmazásakor hazai szerzőre nem támaszkodhatott, erről később írta: „*Író pedig e' részben előltem, sem a' Külsők, sem Hazámfijai között tudomra nintsen*”, tehát a vezetéstudomány hazai történetében új fejezetet nyitott.²⁶² Az „*Instructio*” szerepének értékelésekor megemlítendő: a Széchenyi család zalai uradalmaiban csak 1817-ben – tehát Nagyváthy műve után negyedszázaddal – adtak a termelés és a gazdálkodás megjavítását célzó utasításokat.²⁶³

Nagyváthy szemléletmódjában rendkívül fontos szerepet játszott az ismeretek gyakorlati alkalmazása, a gazdák és tisztek oktatása, mint írta: a „*tapasztalás minden erősségeken felül való bizonyosság*”.²⁶⁴ A birtokreform során felhasználták „*A szorgalmatos mezei gazda*” ismeretanyagát, minden uradalomban hozzáférhetővé tették a művet, a *Közönséges Instructio*-ban is sok helyen tett utalást művére. Jelenlegi ismereteink alapján e két könyv határozta meg alapjaiban a birtokreform gazdasági részét, továbbá Festetics – sajnos nem fellelhető – utasítása a *Directio*-

ról. Nagyváthy írt továbbá egy „*Circulare*”-t a juhtenyésztés kapcsán is, ebből egy példányt Csurgón őriznek. A tény, hogy a juhtenyésztés és nemesítés külön szabályozási utasítást kapott, utal annak kiemelt jelentőségére.

Nagyváthy utasításgyűjteménye hosszú évtizedekig meghatározta a birtok gazdálkodását. Több részletkérdést szabályoztak, bővítettek később instructiókkal, de a birtokon folytatott gazdálkodás meghatározó utasításgyűjteménye a Nagyváthy-féle maradt. A Festetics-levéltárban őrzött, a XIX. század első évtizedéből származó „*Urodalmi Instructiók*” némileg átszerkesztve ugyan (az egyes fejezeteket cserélték fel), de tartalmazzák Nagyváthy művének ismeretanyagát.²⁶⁵ Az általam vizsgált, 1807-ig terjedő időszakban mindenképpen meghatározó volt tehát a tudós „*Director*” műve. Nagyváthy nyugdíjazása után több részletkérdést szabályoztak utasításokkal (1. melléklet), de ezek jelentősége és terjedelme eltörpül Nagyváthy monumentális műve mellett. A mű jelentőségét mutatja, hogy a „*Directio*” hosszú ideig alkalmazta a Festetics-birtok gazdálkodási és vezetési gyakorlatában, emellett a híres kortársat, Pethe Ferencet is kötelezte, hogy „*mint vezető tanár a Georgikonban a Nagyváthy-féle instructiókat megtanulja és alkalmazza*”.²⁶⁶ A Georgikon oktatásában is felhasználták a könyvet, Csoma Zsigmond szerint egy 1828-ban lejegyzett kézirat – „*Gazdaságbéli Kalendárium mely Schmidt Josef K. G. (keszthelyi georgikoni) Practicans által le irattatott Keszthelyen 1828-ik Esztendőben*” – alapja is az utasításgyűjtemény volt.²⁶⁷ A könyv gyakorlati és oktatási alkalmazása mellett „elméleti” célból a szerző Nagyváthy használta fel, aki a „*Közönséges Instructio*” kibővítésével, az ismeretanyag rendszerezésével alkotta meg a „*Magyar Gazdatiszt*” című – halála után, 1821-ben megjelent – könyvét, melynek így fogalmazta meg témáját: az „*egész Gazdaság' Practica Részét igyekeztem előadni közönségesen. Elérteme célomat: nem tudom. Azt tudom, hogy az ujjomból (a' mint a' Magyar mondja) nem szoptam semmit, hanem a' mi jót e' részben Praxisban lenni láttam, összeszedtem*”.²⁶⁸ A két könyv tartalmilag és szerkezetileg hasonló felépítésű, de az alapos átdolgozás (a gazdasági kalendárium teljes elhagyása többek között) mellett későbbi művében a fő hangsúly a vezetés, a számadási rendszerek és a humánpolitika ismertetésére került.

4. 2. 2. Az állattenyésztés fejlesztése

Nagyváthy nézete szerint a nagybirtok modernizálásának alapja az állattenyésztés fejlesztése volt, a „*mezei gazdaságnak a széna-takarmány és a baromtartás (...) a fundamentuma*”.²⁶⁹ Véleménye szerint, aki a „*Mezei-Gazdaságát jobb lábra akarja venni*”, a javítást a „*Barmokon kezdi leg-elsőbben-is*”, mert az állatok segítségével, „*akar melly részéhez fogják-is Gazdaságának, nem boldogul*”.²⁷⁰ Idejekorán felismerte azt a – kutatók által később egyértelműen igazolt – tény, hogy az állatte-

nyésztés fejlesztése idézte elő a mezőgazdasági ártermelés növelését, ami „kedvezően hatott a növénytermelés színvonalára is”.²⁷¹ Nagyváthy a „Magyar Practicus Tenyésztető” című könyvében megfogalmazta: a „virágzó tenyésztés” tehető gazdákra utal, mert a „tenyésztéshez capitalis (tőke) kell”.²⁷² A Festetics-birtokon nagy tőkebefektetésre viszont nem volt mód, ezért az állattenyésztés szakmai oldalának fejlesztésével, technológiai újításokkal, gondos tervezéssel volt nyereséggé tehető, az ágazat a jövedelmezőség javítása mellett a termelés bővítésében is kiemelt szerepet kapott. Nagyváthy szerint a „Marha tartásnak a pénzbeli jövedelem és a trágya-tsinálás lévén a legnevezetesebb tételje”, ezért minden állatállományt addig kellett szaporítani, amíg arra a „bizonyos számra nem jut, a’ mellynél többet haszonnal ki=tartani már nem lehet”.²⁷³ A lehető legmagasabb nyereség eléréséért minden évben a „Leg=jobb árán” adták el az állomány akkora részét, amennyit a „szaporaságból a helyére lehet állítani”. Ezzel egyrészt nem kockáztatták a jövőbeni kibocsátást, másrészt jelentősen könnyebbé vált a termelés szervezése, és a gazdaság jövőbeni jövedelmeinek számítása is.²⁷⁴ A tervezés, előre gondolkodás fontos szerepet kapott Nagyváthy utasításaiban, össze kellett írni a „sovány, és hízátt-marhának árrát, (...) az Eledelt, és egyéb Költségeket-is. Egy Szóval a’ Költséget a’ reménylhető Jövedelemmel igaz fontra” vették, mivel az „Előre-való-nem-vigyázás” nélkül a birtok „Idejét, Tőke Pénzét, Tselédjei Fizetését, és egyebeket” is feláldozták.²⁷⁵ Ki kellett számítani azt is, hogy „mennyi baromra” volt a „Földmivelésre nézve” szükség, összeírták „mennyi kell Ekébe, mennyi Trágyát szaporítani”, mivel Nagyváthy szerint e „kettőben áll a’ Gazdaság, hogy jól szántsék, és jól trágyázzék”.²⁷⁶ A gazdák figyelmét felhívta, hogy több hasznot hoz, ha „kevesebb Marhát tart; de jól, mint sokat rosszul. Két-három darab jól hizlalt Marha mind erejére, mind hasznára nézve fel-érkezik, hat nyomorult gondja-nem viselt darabbal”.²⁷⁷

A birtokreform idején közismert babona szerint a hazai levegő miatt voltak gyengébbek állatállományaink a nyugatinál, Nagyváthy szerint a hiba nem a levegőben, hanem „magunkban van, a’ kik a’ Barmokkal bánunk: mert 1. Barmainkat rosszul legeltetjük. 2. Rosszul viseljük gondjokat. 3. A’ Fajzásra semmi gondot sem tartunk. 4. A’ nevelést vagy restségből, vagy tudatlanságból el-mulatjuk”, a fenti négy tényező kiküszöbölése elegendő lett volna a tenyésztés színvonalának emelésére.²⁷⁸ Nagyváthy a nagybirtokon ezért gyakorlati szempontból a növénytermesztésnél egyszerűbben fejleszhetőnek tartotta, mivel a „jó Eledel, jó meg=válogatás, és a’ Marhákkal való jó bánás azokat Egészesekké, tenyészők-ké, nagy testűek-ké, és haszna vehetőbbek-ké” tette az állományokat.²⁷⁹ Nagyváthy „Instructio”-jában először általános utasításokat és tudnivalókat ismertetett, belátta: a tenyésztés egészének intenzív, istállózó rendszerűvé szervezését. A teljes gazdaság belterjes átalakítását a technológiai akadályok mellett piaci, pénzügyi és társadalmi tényezők egyaránt gátolták, amíg a „Puszták M. Országban olly tágosak, és termékenyek lesznek, a’ mitsodások most: tréfaság volna azt sürgetni, hogy a’ Gulya-tartásról mondjanak-le az Emberek, és helyette hozzák-bé a’ Majoro-

zást”.²⁸⁰ A gazdaságban tartandó marhák számát Nagyváthy így határozta meg:

- tisztességesen legelővel és téli takarmánnyal „kítarthatnak”,
- a „legelő megszűkülése” nélkül vegyenek csak kereskedésre,
- ne adjanak el túl sokat, mert úgy a „jövő esztendőbeli jövedelem meg=tsuklik”.²⁸¹

A részletes állattenyésztés-szervezési ismereteket nyújtó részben gyakran utalt és hivatkozott a „Gazdák Kalendáriumában” foglaltakra. Állatfajonként leírta a „seregek nagyságát és minéműségét” befolyásoló szempontokat, minden tartási célú állomány kapcsán részletes tartási-takarmányozási ismereteket fogalmazott meg. „Marhák” elnevezés alatt a lovak ménesét, a szarvasmarhák gulyáját, a birkákat és a sertéseket értették, technológiai szempontból elkülönítette az uradalmi törzs- a hízalási és továbbértékesítési célból vásárolt állományokat.

Az állattenyésztés színvonalának emeléséhez elengedhetetlen volt a tartási körülmények javítása, nem volt elegendő csak a „szépeket és éveket ki=szaggatni, hanem ezen felül, még a’ Jó-velekbánás-is meg-kívántatik”.²⁸² A gazdatiszteknek tudni kellett a „Marhával való egész bánást: mert egyedül nem az Eledel az, a’ mi a Marhát meg-bízalja, hanem a’ Sor és Rendtartás-is”.²⁸³ A tartási körülményekre, a gondozás fontos szerepére is utalt, ezt legalább annyira fontosnak tartotta, mint az „Eledelről való szorgoskodást”.²⁸⁴ A tisztaság, mint a betegségek prevenciója is megjelent, az állatok fűrosztése „mindenféle betegség el-kerülésére való orvosság”.²⁸⁵ A „hideg ferdő” hatása kettős volt, egyrészt a „szennyet, ’s motskot a’ testről el-mossa, az inakat-is erősíti, és frisseli”.²⁸⁶ A „gondoskodást, és apolgotást” rendszeressé tette, nem szabadott azt a „hízó Marha körül restelleni”.²⁸⁷ Lényeges volt az állományok egészségének védelme, ha a „dög bé=férkezik, sok meddön marad, a Tehenek borjaikat el=hányják, vagy a borjúk el=nyomorodnak”, karantén szabályokat alkalmaztak, vagyis „semmi idegen marhának az uraságé közé jární nem szabad, mert talán a dögöt azok vinnék=bé”.²⁸⁸

A szabad, kötetlen tartás az „egészségnek nagy elő-menetelére szolgál”, Nagyváthy nézete szerint a „fjatal állatok a’ rendes mozgás nélkül színtúgy el-rom-lanak, mint a’ Szúntelen alvó, vagy ülő Emberek (...) azonban rendes, és mértékletes legyek a’ mozgás”.²⁸⁹ A korabeli gazdák túlnyomó része túl korán fogta munkára és tenyésztésbe állatokat, Nagyváthy ezért elrendelte, várják meg, hogy „annyi időt érjék, hogy a’ nővésnek meg-hátráltatása nélkül bé=lehetne fogni”.²⁹⁰ Azzal, hogy „idő-nap előtt munkára nem szorítják (...) szép szálas Marhát” nevelhettek.²⁹¹ A fiatal hím és nő ivarú egyedek közös legeltetését tiltotta, mert a „fjatal Marha hamar meg-folyatván, magát-is meg-állítja a’ nővésben, s’ borjat-is gyengét, és nyomorúttat ellik”.²⁹² A vemhes egyedek tartását-legeltetését is külön javasolta, olyan „tágas helyen (...), hogy egyik a’ másíknak Fajzatját el-ne rontsa. Bővebben-is bännünk ilyenkor velek, nem kergetjük, nem járjuk, hogy Testeik annál inkább a’ fajzatra fordítsák erejüket”.²⁹³ A tartási körülmények javításával, a „jól bánás által” a rossz fajtájú állatokat is fel lehetett javítani, a „magában jó fajt” pedig tovább nemesíteni.²⁹⁴

A fiatal állatok tartásáról és takarmányozásáról is hosszasan írt Nagyváthy, véleménye szerint „*Tsudás méltóképpen javítja a' Magzatokat a' rendes ideig való szopás*”, helyesen ismerte fel, hogy „*minden érzékeny testnek akkor van leg-nagyobb szüksége a' jó és bőv eledelre, mikor nevedésnek indul*”.²⁹⁵ A fiatal állományok tartási-takarmányozási körülményének javítását azért tartotta kiemelkedően fontosnak, mert az „*egész Természetben úgy tapasztaljuk, hogy ha a' Tsemete gyenge korában soványan tápláltatik, akár Planta, akár Állat legyék az: törpe, és nyomorúlt marad mind örökre*”.²⁹⁶

Nagyváthy felismerte, a „*jó eledelnek nagy ereje van a' Testnek formálására (...). A rossz Eledel, ha annál bővebben adatik-is a' Marha elejibe, nem használ, nem táplál semmit*”.²⁹⁷ A „*jó eledel*” volt az alapja annak, hogy „*mind elegendő, mind jó erőben lévő*” marhákat neveljenek.²⁹⁸ A silány takarmányozás, a „*rossz Eledel sok veszedelemnek oka*”.²⁹⁹ Felhívta ezért a tisztek figyelmét, hogy az egyik „*Eledel hamarabb bizlal, mint a' másik. Egyiktől egészségesebb a' bizlalt Marha húsa, mint másiktól, és hogy egyikből kevés, annyit ér, mint a' másiktól sok*”, részletesen összefoglalta a különféle állatfajok takarmányozásával kapcsolatos tudnivalókat is.³⁰⁰ Általában igaznak tartotta, hogy „*Mentől több tápláló erő, és nedvesség van valamely Eledelben (...) mentől közelebb van a' készített Takarmány a' természeti terméshez: az annál hasznosabb, és a' Marha-is annál edesebben eszi*”.³⁰¹ A legjobb „*bizlaló Eledel (...)* a' jőféle széna (...) kövérítő ital az *Olaj-pogácsa*”, utóbbi előállításához a „*Káposzta-répa' vagy Rebtsín*” természetét javasolta.³⁰² Nagyváthy a „*sóval való bánás*” ismertetésekor a haszonállatfajok igényeit is megadta (például „*400 birka egy mázsa sóval 8-9 évig is beéri*”).³⁰³ Az intenzív állományok takarmányozásáról is írt, nem tartotta jónak, ha csak napi egy alkalommal teleszórták a „*jászolt, vagy rátsot Szénával: mert a' Marha a' bőségben szint' úgy turkál, mint a' jól lakott Emberről mondják, hogy a' Lépes-mézet-is tapodja*”. Azt tartotta helyesnek, ha „*gyakran rakják kevesenként*” a takarmányt az állatok elé „*minden órára való vigyázás nélkül (...)* tsak ugyan még-is van *közép út, melly szerint mind a' gyakor, mind az órára való etetést lehet közölni*”.³⁰⁴ Az itatás kapcsán is részletes tudnivalókat fogalmazott meg, nem szabadott elmulasztani a „*rendes meg-itatást*”, problémának tartotta, hogy „*Tsordás, Gulyás és Tsikós Uramék akkor hajtják*” itatóhoz az állatokat, amikor „*magoknak, és nem a' Marháknak tetszik*”.³⁰⁵ Az itatásra használt víz „*Mentől tisztább, és frisebb*”, annál jobb.³⁰⁶

A tartási ismeretek teljeskörű leírását Nagyváthy azért vélte fontosnak, mert a „*rossz Gondviselés által a' leg-jobb fajta-is el-fajúl*”.³⁰⁷ Megjegyezte, hogy az állati termékek – például a tej – „*mind sokasága, mind Jóság az Eledelnek minéműségétől, és az okos bánástól függ egyenesen*”. Egyik a másik nélkül nem ért semmit, a „*legfüvesebb Mezőben legelő Tehéntől-is keveset fej az értetlen Tseléd. És ha minden Szorgalmatosságot véghez viszen-is valaki körülötte, ha az Eledel alkalmatlan: kevés Vajat fog Télre gyűjteni*”.³⁰⁸

Nagyváthy értekezett a szaporítási–nemesítési kérdésekről is, mert belátta, hogy „*Restségünk vagy Tudatlanságunk miatt így el-allyasodtak Marháink*”, de azokat „*színt azon az úton*” fel is lehet javítani, amint „*alább-alább mentek*”. Két megoldást is látott erre, vagy a „*hazai fajtákat gráditsonként meg-nemesítvén*”, vagy „*Idegen helyekről jó féle fajtákat hozván-bé, és azoknak jól gondjokat viselvén*”.³⁰⁹ A hazai fajták megnemesítése kapcsán kiemelte, ahogy azok a velük „*való nem-gondolás*” miatt elfajzottak, megnemesítésük a „*szorgos gondosság által*” lehetséges. Az egyes állományok megnemesítésének első lépésként a „*legszebb testü, és leg-egészesebb, 's jobb-féle fajta Anyákat*” kiválogatták, ezeket a hasonló tulajdonságú kanokkal pároztatták. Az ilyen „*jól kiválasztott kevés számból álló fajta, külön helyeken legeltetvén, szemlátomást szebb és egészesebb fajtát*” hagyott. A növendékekkel ugyanezt cselekedték, és a „*negyedik Nemzetség*” már szemmel láthatóan szebb volt azoknál, amelyek „*minden meg-választás és gondosság nélkül szaporodtak*”. Kiemelte ugyanakkor, hogy a „*Szülék hibáji a' fajokra-is által mennek*”, ezért a párosítás szerepét hangsúlyozta, amivel „*ingyen sem Szaporodnának annyi idétlen formájú Maradékok*”.³¹⁰ A nemesítéskor nagy hangsúlyt kapott tehát a „*Tenyésző-fajoknak Szemes megválasztása*”.³¹¹

Nagyváthy a külföldi fajták behozatalát azokból a tartományokból javasolta, amelyekben „*nevezetes Marha terem*”, mivel ez komoly költséggel járt, általában csak hím egyedeket hoztak be, a nőtényeket nem, ezzel „*el-bíttvén magunkkal, hogy a' Nemnek minden nemessége tsak a' Kánból megyen a' maradékra*”.³¹² Annak eldöntésekor, hogy „*előmenetelesebb-e*” a saját állományok megnemesítése, vagy idegen állomány vétele a jobb megoldás, mérlegelni kellett, hogy a neveléssel vesződés „*sokára húzódik (...) gyakran az-is meg-esik, hogy minden szorgalmatossággal-is rosszat nevel*”.³¹³ Ha a gazdaság vidékén „*jó fajta, és szép Marhát vehetek: soha sem kell más Vidékről való, annyival inkább más Országbeliek után*” kapkodni, mert az idegenből behozott „*Marha az (...) Újj Levegőt, szokatlan eledelt, és legelés' módját*” mindig megsínylette. Természetesen nem tartotta teljesen haszontalannak, ha az „*Országba valami idegen fajtát*” hoztak be, de kiemelte: azok harmadik nemzetsége „*ritkán jobb tsak valamivel-is a' magunkénál*”.³¹⁴ A külföldről behozott állományok és intenzív fajták kapcsán vissza-visszatérő kérdés volt az istállózás, majorozás bevezetésének problémája. Nagyváthy szerint ebből három fontos haszonvétel lehetett: a „*Marha-Dögnek az Istállóknban való Legeltetéssel elejét lehetne venni*”, a „*Tejezés*” és „*nevezetes haszon a' Majorozásból a' Trágya szaporítás*”.³¹⁵ Nem pártfogolta egyértelműen a majorozást, az állatok eredetére utalva kijelentette, hogy ha „*természetjeket született Hazájokkal egybevetjük: Igen azt mondhatjuk, hogy záros Istállók és Aklok nem kellenek*”.³¹⁶ A hideget a marhák számára egészségesnek, az istállót egészségtelennek tartotta, majd megjegyezte: az „*Al-földi Gulyás, és Göblyös helyeken győzne a' Gazda annyi Istállót tsinálni, s' tapasztani, hogy Marhája meg ne fázna. Ott az, Télben, Nyárban hidegen van, és alig van tsak valami Fedél-is, a' mi alatt a' Fermeteg előtt félre vonhassa magát. Még-is hol vagynak egészesebb,*

szébb testű, és jobb ízű Ökrök mint a' mi Hazánkban?"³¹⁷ Az eddig leírtak alapján úgy tűnhet, Nagyváthy az intenzív tartási formák ellen foglalt állást, holott ez nem így volt, megítélése szerint „*sok Helyeken jobb Gazdaság, s' hasznosabb az erszénynek a' Majorokban való legeltetés*”.³¹⁸ Számba vette a korabeli istállózó tartás hibáit, és megjegyezte „*mitsoda javítások szükségesegek Istállóink körül. A' tisztán-tartás, Ablakok, a' Levegőnek keresztül-járása a' Marhák egészségét nagyon segítik*”.³¹⁹ Nagyváthy szemléletmódját az ágazatok együttes fejlesztése, a kedvező közös hatások kiaknázására törekvés jellemezte, erre utalt a majorozás és a legelőgazdálkodás kapcsán is, szerinte „*sokkal kevesebb szükség volna a' Majorozásra, vagy Istállóban való Legeltetésre*”, ha a legelőket úgy karbantartották volna, azokon „*mind több, mind jobb fű*” termelt volna.³²⁰ A major állításakor mindig a helyi adottságokat kellett felmérni: a „*Helynek fekvését*” fontolóra venni, olyan helyeken volt „*jó és szükséges-is, a' hol a' kopár, sovány, és távol-való Legelők*” voltak, és a „*szántó-földek megtrágyázására elegendő Ganajat*” nem tudtak készíteni. A termelés javítása mellett a gazdasági szempontokat is figyelembe kellett venni, előre meg kellett határozni „*miből vehet a' Hely' minémüségéhez képest több hasznót-bé? a' Búza természetéből-e, Barom-tartásból-e, Tejezésből-e; vagy pedig Vaj, és Sajt tsinálásból?*”.³²¹ A termelési tényezők, erőforrások és a helyi igények számbavétele alapján határozták meg tehát a termelés célját, ahol például a „*Tehén-tartásnak a' Borjú nevelés, és tejezés*” lett a célja, de nem volt megfelelő legelőterület, ott a majorozást javasolta, de megjegyezte, itt is a „*közép-út leg-bátorságosabb a' mint szokták mondani*”.³²² Kiválóan látta ugyanakkor, hogy jövedelmezőségi szempontból ritka volt, ha „*Tsordában-jártatás olyan hasznos lehetne, mint Ólakban való Legeltetés*”.³²³

Szarvasmarha elnevezés alatt Nagyváthy szerint az „*Ökröt, Bikát, és Tehenet érteni, és idejekre nézve négy Rendre osztani. A' leg-gyengébbeket közönségesen Borjúnak, a' mely újra kétféle üsző, vagy Bika-borjú, a' nagyobbakat Tinónak, a' bé-fogni valókat Tuloknak, és a' meg-vénülteket közönségesen beverő Marhának, vagy a' Mészárszékere rendeltettek: Göbolynek nevezik*”.³²⁴ Mielőtt kialakították a csoportokat, meg kellett határozni a tenyésztés célját, mert a különféle „*szükségek, különböző Marha-tartást-is kívánnak. Bóldogtalan Ember az, a' ki terhet hordani, szántani, 's száraz vagy agyagos földet trágyázni, mind csak eg'gyféle Barmot vásárol*”.³²⁵ Az állatok vásárlása kapcsán sok hasznos utasítást adott Nagyváthy, mindig „*Egészes Marhát*” vegyenek, mert a beteg állat mind a „*Költséget, mind a' fáradságot haszon nélkül el-emésztí*”. Az idős állatokat nem „*haszontalanság hízlatni: de minthogy soká, és nebezen hízik: a' Költséget nagyon meg-neveli*”, és hízlatáskor is előfordulhatott, hogy az állatok között is előfordultak olyanok, amelyek ha „*Tejben, Vajban ferednek is, meg-nem híznak*”.³²⁶ A hízlatásra való alkalmasságra utalt, ha a „*Marha addig is, míg Járomban járt, mindég edesdeden evett, és jó húsban volt*”.³²⁷ Az állatok vásárlásakor a gazdák nem hallgathattak semmilyen külső jegyekre: „*szőr színe, vagy a' test-nagyságra, vagy kitsínységekre*”.³²⁸ Nagyváthy megadta az egyes csoportok ki-

alakításának irányelvét is, három csoport felállítását javasolta: üszők, öreg gulya, tinó gulya, ha az istállózott marhák számát a trágya-igény miatt növelni kellett, azt növendékekkel és göbölyök összeeresztésével is megtehették.

A göbölytartással foglalkozó uradalmakban tudni kellett, hogy „*mitsodaféle Eledeltől híznak meg leg-hamarább, és leg-jobban az Ökrök*”.³²⁹ A tőzsérek általában „*jó-féle szénával*” hízlalták a marhákat, Nagyváthy szerint „*minden féle Répát, Káposzta-tors'át, Len-mag-olaj törkölyjét, Malátát, 's egyebet adni*”. A marha ezektől „*sokkal hamarabb Kővérséget szed magára, mint a' Szénából*”.³³⁰ A marha hízlalásban a tapasztalat és a „*Józsan-okosság jónak hagyják (...) mindenféle meg-darált, vagy meg-áztatott Hüvelykes-Veteményekkel, és Magokkal hizlalni*”. A megfőzött abrakot jobbnak találta, mint a nyersét, az ilyen „*okos egyeltés a' Hizlalást nagyon' meg-szokta rövidíteni*”.³³¹

Nagyváthy szerint az ökrök „*Istennek különös ajándéka*”, mely „*felette szelíd állat*”, ha egyszer megszokott a járomba, minden „*viszontagságokat, és nyomorúságokat békeességesen el=tűr*”.³³² Az ökrököt szénán a parasztok és az uradalmak „*nem örömet*” tartották, holott ha így tettek volna, azok „*meg-erősödén, 's meg-nővén*” jobban és tovább munkára foghatóak lettek volna. A paraszti ökrök fejletlenségéért a szénaetetés elmaradását tartotta, ezért maradtak „*Ökrei tsiribirik, és erőtelenek*”.³³³ Az ökrök hízlalása Nagyváthy szerint „*egy a' legbaszmosabb jövedelmet hozó gazdaságok közéül*”, de hazánkban a „*hegyesebb vármegyékben*” terjedt csak el, az „*Al-földön a' Göböly-tartás gyakoroltatik*”, utóbbiból igazán fejlett egyedek kis számban fordultak csak elő, megelégedtek az-zal, ha a pusztákon egy kis húst magukra szedtek.³³⁴ A hízott magyar ökrökre nagy igény volt, ezek „*körül-belől, mindenütt híresek*” és árukat is jól megfizették, csak „*egészséges és kővér legyék*”.³³⁵ Az ökrök hízlalásának bővülését Nagyváthy a „*szoros határtól*”, a legelők feltörésétől várta.³³⁶

A tejelő állomány a „*Bikánál, és Ökörnél*” gazdasági szempontból azért volt jobb, mert „*egész esztendő-tartal tejezik*”, ezért folyamatosan hozott jövedelmet. Három módon tartották, csak „*tenyésztetik, és belőle más egyéb hasznot nem várnak*”, ilyenek az alföldi „*Gulya-tartó Emberek*”, a második módnál a „*Tenyésztésén' kívüül Tejet, Vajat, és Sajtot*” is előállítottak, ilyenek a „*Falusi, és Városi Tebén-tsordák*” voltak. A „*Harmadik Gazdaság (...) a' Vén-Tebeneket Göbölynek meg-szedvén, szint úgy meg-hizlalják, mint az Ökröt, és Mészárszékekben kimérik*”.³³⁷ Pontosán meghatározták előre, hogy milyen célból tartották az állományt, „*Tenyésztetés, Tejezés avagy hizlalás*” céljából, mert ami egyikre jó, „*nem következik, hogy a' másra is alkalmas legyék. Melly szerint ha a' Vég más: bizonyosan' az Eszközöknek-is különbözniek kelletik*”.³³⁸ A tejezés „*jobbítást kíván*”, Nagyváthy főként a „*Falukon' mind a' Városokon' (a' hol t. i. a' hogy a' Tejezésből nagy haszon lehet)*” javasolta a javítást. A tehéntartásból a „*Házi-szükség elő-segéllesen kével*” három további „*nevezetes haszon*” lehetett: „*1. A' Tejjel, és Tejfellel. 2. A' Vajjal. 3. A' Sajttal való Kereskedés*”,³³⁹ ezen kívül a „*fajta tenyészik*”.³⁴⁰ A majorozás bevezetését nem támogatta mindenütt, de a trágya miatt is lényegesnek tartotta,

utóbbi „nevezetes haszonnak” tartotta, de megjegyezte, ahol „Magyarjaink gulyákat tartanak, olyan kövér a’ föld, hogy a’ trágyára semmi szükség sints”.³⁴¹ Minden major felállítása előtt meg kellett tervezni, hogy „mellyik végre lehetne a’ Helynek fekvéséhez képpes, a’ Teben-tartásnak leg-nagyobb hasznát venni?”. A népes városokban, vagy az azokhoz közeli falvakban a tejből és a tejfölből lehetett a nagyobb haszon, mert a „Városokban az Izlés, és az Étel, ’s Italbéli gyönyörűség nagyobb lévén, mint a’ Falukon, bizonyosan a’ Tejet, ’s Tejfelt” jobban megfizették. „A’ távol való Mezőségeken” vajból és sajtból lehetett a nagyobb jövedelmet bevenni.³⁴² Nagyváthy szerint a tehéntartásban behozható voltak a „bíres Helvétziai tejes Tehenek”, de jobbnak találta, ha „Hazai jó fajta Teheneket” szedtek össze, és nemesítették.³⁴³ A jól tejelő hazai teheneknek, ha „jól gondját viselik, nem egy hamar szokott elfajulni”.³⁴⁴ Az állományok nemesítésénél itt is fontosnak találta a borjúnevelési ismeretek javítását, megjegyezte, aki „szorgalmatoskodik”, az „szerentsébb a Borjú nevelésben” szebb Borjakat nevel. A „gondosság” az „illendő” tápláltatásán, a „Petz-tej (Colostrum)” itatásán, az ellés „alkalmatos” idején és a borjú tartási módján („szabadon futkároszhat a’ Majorban vagy a’ Legelőnn”) múlt”.³⁴⁵ Kiemelendő a fenti tényezők közül a colostrum hatásának felismerése, erről Nagyváthy így írt: „úgy tartom, hogy az még orvosság, a’ mellyet a’ Természet egyedül a’ végre adott, hogy a’ gyenge állatoknak gyomraik általa kitisztuljanak”.³⁴⁶ A borjú bőséges tartásán „egynéhány ittze tej” elveszettek tűnhetett, de a borjakon azt „U’sorával” lehetett visszavenni”.³⁴⁷ A borjakat korán elvehették a tehenek mellől, mert megfelelő tartás esetén azok „minden tsalóka Tsets-bimbó nélkül” megtanultak tejet inni, és öthetes korukban a „Tej mellett, gyenge fűvet, vagy Sarjút-is meg-tanítatik enni”.³⁴⁸

A gulyák kapcsán azok megtartását javasolta Nagyváthy, mert ezt a majorozásnál jobbnak találta, de a csordákat „hasznosabb vagy el-törteni, vagy jobb rendbe vennie, mint most vagynak”.³⁴⁹ A csordák célja az Alföldön a „tejezés” volt, a „hegyesebb Vármegékben mind a’ Tenyésztés, mind a’ Tejezés eg’yüvé van kötve”. Nagyváthy javaslata szerint olyan „közép útat kellett találni, a’ mellyen a’ Gazda, akar a’ magános, akar a’ kettős hasznat válassza, el ne botoljék mert (...) tejezésre igen ritkán alkalmasak a’ nagy testű Tehenek”.³⁵⁰

A juhászat különösen fontos szerepet kapott a birtok gazdálkodásának megújításában. Nagyváthy szerint a juhászatokból több haszonvétel is lehetséges volt, a gyapjú, a bárány mellett a tejezés is.³⁵¹ A juhászatoktól azért remélt komoly fejlődést Nagyváthy, mert azok kialakítására „mindenik ég-abrontsa (...) alkalmas, a’ hol a’ tapasztalás szerint a’ Jubok gyapjaitat levetkezvén, meg-szőrösödnek. Mit nem lehet hát a’ mi áldott Magyar-Hazánk kedves, és alkalmas fekvéséből reményleni?”.³⁵² A „hegyes” és „Sík-tartományokban” is meg lehetett a gyapjút nemesíteni.³⁵³ A javítás lehetséges módjai a szarvasmarha-állományokkal ellentétben kizárólag külföldi fajták behozatalával volt lehetséges, Nagyváthy kérte: „Mind azokra a’ Heyekre külső Országí Kosokat kellett

bé-vinni, a' mellyeknek magoknak jó fajtájok nintsen".³⁵⁴ A magyar gyapjú megjavítását „nevezetes négy Sarkok” szerint írta le, melyek szerint a juhok „*egész Esztendőt által kéivel kellett legelni*” (...) a *Jubnyájj Télben, Nyárban a' Szabad Levegőn legeljék, és az Aklok el-törültsenek*”, a nemesítésre a „*Szomszéd Országokból akar mi nagy Költséggel sem sajnáljunk jó fajta Kost bé-hozni*”. A tenyésztés módját „*jól értsük*”, végül a juhoknak a nyári és téli takarmányáról gondoskodjanak.³⁵⁵ Az európai gyapjak közül legjobbnak a „*Spanyól-gyapjút*” tartotta.³⁵⁶ Az ország hegyvidéki részeire a spanyol, az alföldi területekre az „*Ángliai halmokon, és Flándriai lapájokon nevedett nagyobb testűek*” behozatalát javasolta. A juhászat javításának kezdetben nagy költségvonzata volt, ezért Nagyváthy szerint ezt csak „*Fejedelem, és tehetősebb Nemesség tselekedheti. A' melly Magyar Méltóság jövedelmenek egy részét erre a' végre fel-áldozza, meg-érdemli, (...) hogy a' Nemzet Jóltevőjének tartassék, 's neve arany Betűkkel fel-irattatván, a' Késő-Maradéknak által-adassék*”.³⁵⁷

A nemesítés kapcsán megjegyezte, hogy az „*idegen Országból hozott Kosokkal való javítás, tsak egynéhány Esztendeig tartott tapasztalható-képpen*”.³⁵⁸ Eredményes volt a „*bé-hozott Spanyol-kosok*” behozatala, mert „*szembe-tűnő-képpen*” megnevesítették a gyapjút, de igazán komoly eredményt Nagyváthy a rétgazdálkodás fejlesztésétől és anyajuhok behozatalától remélt: „*Hát ha pedig még nem tsak Kosokat, hanem Ellő-juhokat-is hoznánk-bé? Hát ha a' Legelőket úgy meg-javítanánk, mint a' mitsodások azok ott, a' honnan ezek a' jó fajta Barmok hozzánk jönnek?*”³⁵⁹

A juhok gyapja több „*generációk által nemesíttethetvén meg*”, a Festetics-birtokon a nemesítés módját a következő „*generale Principiumokon*” építették fel: a „*Véreknek öszve keveredéssel egy általjában meg akadáljoztasson; azon okból a' hágatás idején öszve ne egyelítessenek, hanem mindegyik generációbéli anya Birka gyapjához alkalmaztatott Kossal Hágatasson meg külön-külön*”. Az anyajuhokhoz a gyapjúra „*nézve jobb, de leg alább hasonló feinságú kosok botsájtassanak*”. A „*Harmadfél esztendős*” (két és fél éves) fiatalabb kosokkal és „*leg feyebb 9 Esztendöseknél öregebbekkel ne hágatasson*”. Az anyajuhok másfél és kilenc esztendős koruk között „*Kos alá botsájtassanak (...) sőt ha ezen utolsóbb nevezett Birkák a' ki között némelly gyengébbek találatnának azok tsak harmadfű Korokban hágatassanak meg*”.³⁶⁰

A „*Generalis Fő anya sereg*” a „*Georgiconbéli, és a' Keszthelyi Felső Major*” juhászatai voltak, ahonnan minden uradalom „*fein hágó Kosok által fognak meg nemesíttetni*”, és az uradalmakban volt egy „*particuláris anya sereg*” is. A „*Birka seregeket*” három csoportra osztották fel, az „*első szakaszban a' leg finom gyapjút hordozó Birkák, a' másodikban középszerűek, a' harmadikban pedig, a' leg alább valók választassanak ki*”.³⁶¹ Minden anyasereghez „*8^{ber} hónapnak 11^{ik} napján állandóul hasonló jellel meg jelelt Kosok botsájtatrán a' hágatásnak 6 Hetekig tartandó ideje alatt Különös helyen legeltessenek*”. A kosok két évig lehettek egy csoportnál, majd „*azonnal okvetetlen más osztályba tétessenek által. Külömben (...) hibáztattna, Mivel 3^{ik} Esztendőben a' másfél esztendős Nyöstények már hágatás alá-kerülvén a' vérek*

össze Kevertettnének a' mennyiben akkoron a' Kosok tulajdon fiaikat hágnák meg".³⁶² A hágatási hibák elkerülése és a nemesítés nyilvántartása érdekében „háगतó protocollumot” vezettek. Július hónapban beküldték a jelentést a Directiohoz, az anyaseregekhez rendelt „friss Kosoknak” számát ebből tudták meg: minden „100. Darab háगतás alá menendő Anya Birkáira” három kost küldtek a „keszthelyi Generalis Fő anyá Seregből”. A gyengébb gyapjút adó állományokhoz a „Gyapjúra való nézve jobb, de ha legalább hasonló feinságú Kosok Kerestessenek”.³⁶³

A bárányok jelölését a farkuk levágásával történt, az „első Osztálybéli anyabirkáktól származotaknak farkai 3 Tzohyira”, a másodikból ötre, a harmadik szakaszból „lett Bárányoknak pedig Farkai a' magok valóságokban hagyattatnak”.

Nagyváthy szerint a legjobb „Széld-Juhaink-is a' nevelés, és gondviselés által mentek arra a' tökéletességre, a' mellyben mert találtatnak”.³⁶⁴ A tartásról és a takarmányozásról ezért számtalan hasznos javaslatot adott, mind a „Circularé”, mind „Közönséges Instructio” című műveiben. A tartásnál megjegyezte, hogy a juhok „gyapjaikkal, és húsaikkal használnak leg-inkább”, a tartás „minéműségében” különböztek az „Égnek Sarkalati” alatt, mind „nevelés módja”, mind a „Velegbánás is egy helyen jobb, mint másutt”.³⁶⁵ Nem tartotta rossznak az extenzív tartást, mivel sok európai országban a juhok „Télben a' Völgyeken, Nyárban pedig a' Hegyeken kívül legelnek, és Jub-aklot tsak akkor látnak, mikor nyírni bé-hajtják”.³⁶⁶ A „kosarazás” esetén kőből épített, olyan magas építményt javasolt, hogy a „Jubokat a' Havas-esőtől, és Széltől meg-oltalmazzák”, egy szint középre négy oszlopra kellett építeni, hogy az esőtől és a hótól védje az állatokat, és részekre kellett osztani.³⁶⁷ A legjobb az volt, ha a „Kosarazás, (...) a' kövériteni való Földön vitetik elébb-tovább (...) a' Vízellel a' leg-betsesebb portéka”.³⁶⁸

Nagyváthy megjegyezte, hogy a juhok közül egy sem szokott önként elveszni vagy elhullani, annak okául „néha a gondtalanság, máskor pedig a rendes orvosságok elmulasztása miatt, legtöbbször pedig a legeléssel való nem gondoskodás” volt.³⁶⁹ Az uradalmakban ezért a „Birka Seregek Számára elegendő jó féle takarmányt takarátassanak”, hogy soha szükségét ne szenvedjenek, minden esztendőben félre kellett valamennyit tenni, ajánlotta a „Lóhere nemek” termesztését, és „ennek Szénára való tsináltatását”. A takarmány megkíméléseért kellett „szetskát metzetni, Fele Lóher szénából, és felére szalmából”, ami a pásztorok kötelessége volt. Tél előtt és után a „leg jobb Takarmány etetessen”, az ellési idő tájára pedig „Répa Nemek” etetését rendelte el Nagyváthy, a gyengébb állatok pedig „Különösen választván tápláltassanak”. A „birka sereg” legelőit három részre kellett felosztani, mindegyiken 14 napig legeltek, így „mindég friss eledelt” találhattak. A felosztást az ispán végezte el, és a „leg jobb és leg szárazabb része a' Bárányok, és Kosok számára hagyatasson”. A beteges egyedeket az „egészes Seregtől elválasztva szükséges legeltetni, az Illyetén Birkáknak tehát aklaikhoz közel hagyatasson egy különös legelő, mely 3 szakaszokra szinte úgy osztasson fel, 's árokkal agy tölgy

Fa hasábokkal Kerétesen bé, és abban a' Beteg Birkák nemek, és betegségeikhez Képest egy mástól választásának el".³⁷⁰ A legelőkön semmilyen nedves rész vagy „Bozót, ne essen”, ha mégis volt, a pásztorok „*érzékeny szívekre*” kellett kötni az ebből adódó veszedelmeket, amik elkerülése csak „*szorgalmas örzéssel*” volt lehetséges. Az uradalmi tisztek „*különös idő Pontokban azon 3 Szakaszbeli Legelőben gyakrabban visitálják meg a' Sereget*”, hogy a megfelelő szakaszokban legeltetnek-e az állatok, ha ellenkezőt tapasztaltak, először „*Kemény Dorgálással*”, később esetleg „*testbéli büntetés által*” is engedelmességre kellett szorítani a pásztorokat. A bozótos legelők mellett az esők „*által is meg nedvesedett Fű is ártalmas*”, ezért tartós esőben, ha lehetséges volt, kerülni kellett a legeltetést, főként az anyaseregeknél, ezek „*aklaikban száraz eledellel tartassanak*”. Nedves időben a „*meg ugarlott*” szántó földeken sem legeltethettek, mert az azokon található „*Füveknek gyökerei gyengén álván, a' Birkák azokat ki buzván azokkal némely Föld részeket is le nyelvén, tüdő rothadásba*” eshettek. Az állatokat „*jó időben is tsak a' Harmatnak Fel száradása*” után hajthatták ki, „*Estve pedig a' harmatnak le hullása előtt*” be kellett hajtani a hálóhelyre, ami „*Majus hónapnak közepétől kezdvén, Septembernek végig Srághyák között*” volt, haza a központba csak „*tartós esőzésekre égi háborúba, vagy szélvészbe*” lehetett behajtani. A juhok „*egéségek 's ételhez való vágyódásoknak Fent tartására nyári időben Különösen Szükséges a' Sózás*”, ezért esténként annyi „*Sót hintsenek*”, amennyit csak felnyalni akartak.

Nagyváthy megjegyezte, a gyapjú kezelése, nyírása olyan gondatlanul történt, hogy a megtermelhető gyapjümennyiség harmadát-negyedét tudták csak eladni, ezért elsősorban a fenti eljárások javítását részletezte. Circularéjában kiemelte, hogy a Birkának „*külső tekintete, nagysága és a' Gyapjunak Mennyisége egyedül a' jó téli és nyári tartástól Füg, mivel ha a' Birka éhséget szenved, annak gyapja szokott nevedésében meg nem maradhatván lebul*”. A „*Nyirést*” májusban kellett megtenni, a bárányokat augusztusban, a mosás és usztatás után. A gyapjút három „*Classisra*” osztották: „*1° a' Nyak és hati Gyapju 2^{ik} az oldal 3^{ik} A hasi gyapju, hogy pedig ebben Confusio ne essen, minden nyírú tsak egy részét vágja le a' Birkának. A' Gyapju essöbe ne küldetessen el*”.

A juhászok kiválasztásakor is oda kellett figyelni, mivel „*Juhászaink idegen, és ismeretlen Olab-Batsok többnyire*”. Nem tartotta szerencsésnek az árendába adást, mert a „*vérzőpó fősvény Árendás*” nem „*azon igyekszik, hogy javítsék, hanem hogy sokat nyerjék*”.³⁷¹ A juhásznak „*minden módon talpra-esett Embernek kell lenni. A' Görtsös-botját el kell venni, a' mellyel a' Szegény Juhot hajigálja*”.³⁷² Nagyváthy azt is megjegyezte, hogy a központi uradalomba a „*Kosoknak elhajtására egy alkalmazatos és hív pásztor embert*” kellett küldeni.

A sertések „*Tenyésztése, és hamar nevedés bámulásra méltó*” volt Nagyváthy szerint, mert „*három Esztendő alatt egész Nyájat lehet 6-7 Kotzával szaporítani*”. A' mellyből világos az, hogy a' Gazdának (...) Sertés nélkül igen nagy kár el-lenni”.³⁷³ A sertéstartás szerepét növelte, hogy „*minden részei hasz-*

nosak a' Gazdaságban".³⁷⁴ A sertéseket makkon tartották, Nagyváthy a makktermő esztendő fontosságáról külön szolt, az urasági seregekben a kanász más állatokat is legeltethetett. Az állomány a „*Bike-makkon hamar meg bírják, 's attól kedves ízű húst kap. De a' szalonnája tsepegni fog, ha tsak a' makkolás után, vagy két hétig nem kukuritzáztatik*".³⁷⁵ A sertések számának meghatározásakor kiemelte Nagyváthy, hogy a területhez képest számítsák ki az egyedek számát, így annyi hely legyen, hogy a „*Nyájj Rajta nem-tsak meg-férjék, hanem elegendő Eledelt-is találják. Jobb keveset jól táplálni, mint sokat rosszúl*".³⁷⁶ Ha az „*Esztendő mostohasága*” vagy a „*Helynek fekvése*” miatt nem tudtak makkon sertést hizlalni, a gazdáknak „*gondolkozni kellett, mi módon és mivel hizlalhatna meg egynehány darab sertést annyira, hogy a' Költség kevés, a' Jövedelem pedig egyforma, hogy Számszer-szerint nagyobb-is legyenek*".³⁷⁷ Nem tartotta helyesnek, ha a „*Süldőket-is, mint a' Malatzokat igen soványan tengetik Dudvával, Tsalánnal, és Sovány Korpával*". Nem volt jó gazdaság, ha a „*beverő Sertésnek Arpát, s' Kukuritzát nem adnak*".³⁷⁸ A tiszteknek havonta számba kellett venni az állományt, a kárt (akár-hogy esett is) a kanász állományából pótolta. A „*dög miatt*” az uraság kára nem növekedhetett, ha a kanász bemutatta a dögbőrt, a tiszt „*biteles bizonyosságot vegyen*” az elpusztult állatról; ilyenkor a számtartóságé volt a kár; ha nem mutatta be a bőrt, a kanászé.³⁷⁹ A göbék alatt nem szabadott sok malacot hagyni; a felesleget 1-2 hét szoptatás után levágták, majd felfüstölve küldték be az urasághoz. A malacokat hetente szükséges volt a tisztnek megnézni és számolni, mert a „*kanászok sok malacot fel-neveltetnek és eladatnak*".³⁸⁰ A sertéseket kukoricával hizlalók számára növénytermesztési tanácsokat is adott; valamint egy napra 5 „*ítze kukoricát*” írt elő sertésenként. Bármely állat elhullása esetén a bőrért eladhatták, de a tisztnek meg kellett jeleznie oly módon, hogy a fülét és a farkát levágta; nehogy a felvásárló zsidó „*a bőrt meg=vevén, az egészséges marhát általa meg=döglöttnek ne állíthassa*”. A különböző fajú és korú állatok „*büreit*” különböző árakon számolták el; a vadak és az urasági vadászatokon elejtett állatok bőreinek külön elszámolása volt.³⁸¹

A lovakról Nagyváthy kiemelte, hogy a majorsági lovakkal a tiszték bánjanak kíméletesen, ellenkező esetben büntetésre számíthattak. A ménesekből mindenki szabadon vásárolhat „*pénzen*” lovakat. A kancákat minden tavasszal a ménekhez kell vinni, hogy az „*elgyengültek helyébe*” csikókat elljenek, mivel olcsóbb volt csikókat nevelni, mint külső forrásból beszerezni azokat. A négy évnél fiatalabb kancákat minden tavasszal „*mehágassák, és a gazdaság szükségére csikókat neveljenek, a melyek anyjokkal (...) a gulyával vagy svájcériával járjanak*".³⁸² Az esztendő csikókat a méneshez küldték, az anyákat ismét termékenyítették. A szarvasmarhákkal közösen is lehetett, sőt kellett lovakat tartani, amelyek a beteg állatok helyére, vagy a nagyobb munkák idején be lehetett fogni. Nagyváthy egy fuvaros ló évi széna adagját 42 mázsában, azaz hat szekérben és 25 mérő abrakban határozta meg. A lótartás szerepét növelte, hogy míg korábban „*tsak Ök-*

rökkel mivelték a' földet", addig a vizsgált időszakban a „*Lovat-is nem tsak hogy erre a' végre fordítoták: de az Ökörnél alkalmasabbnak-is tartják sokan*”.³⁸³ Kétféle hasznosítás is lehetséges volt, vagy „Nyereg alatt” vagy „Hámban” (Igás és Hintós) vették hasznukat. Az uradalmi lovak között minden évben „mustrát” tartottak, amelyikek „*fogyatkozni kezdenek, azok fűre eresztessenek, ahol is felvevén magokat vagy elcserélik vagy pénzen adják el*”.³⁸⁴

A kevésbé jelentős állattenyésztési ágazatokkal kapcsolatban is olvashatunk „*Instructiokat*”, ezek közül – terjedelmi okok miatt – a méhészettel foglalkozom csak. Nagyváthy szerint ha a „*Gazdaságnak valamelyik része az Okos-gazdának Szorgalmatosságát megérdemli: bizonyára az, kiváltképpen a' Méh-tartás*”. Ebben az ágazatban nem a „*Költség folytatja a' Gazdaságot, hanem a' Gondosság*”. Nem talált ennél „*érdeesebb, és gyönyörűsebb Terbet képzelni sem*”, a „*Szemes Ember mind, mint egy band'salgásba esvén, el-felejtí az unalmat (...)* És mentől jobban érti a' Gazda a' Méh-tartás mesteriségét, annál nagyobb mind ez a' Gyönyörűség, mind a' Jövedelem”.³⁸⁵ Az uradalmi méhészetekben a legfontosabb teendők a kasok állapotának felmérése, a méhpusztulás megelőzése volt, utóbbi fő okaként az „*eledel hiányát*” és a „*kasok rossz állapotát*” említette.³⁸⁶ A kasok eltűnéséért a méhészt terhelte a felelősség, a kárt meg kellett téríttetni vele. A méz kiszedésekor – aminek időpontjául tavaszt javasolta – több tiszt jelenlétében kellett elvégezni, hogy a méz teljes mennyiségére felügyeljenek. Nagyváthy az állattartás termékeinek feldolgozásáról is írt (például a sajt készítésével is foglalkozott).

4. 2. 3. A növénytermesztés fejlesztése

Nagyváthy az állattenyésztés fejlesztésének preferálása mellett komplex üzemszervezési gyakorlatot követelt, vagyis a növénytermesztés és az állattenyésztés egymásra épülő fejlesztése volt koncepciójának középpontjában: „*egy Részről a' Gazda azon törekszik, hogy termése Jó, és bőv legyen, ugy más Részről a' Marhák, és Barmok nemesítésén is igyekezzén*”.³⁸⁷ Felismerte tehát, hogy a növénytermelést az alkalmazott technológia, valamint a felhasznált eszközök miatt – tudniillik a jobbágyság biztosította a munkaerőt és a művelési eszközök nagy részét – nem lehetett rövid idő alatt belterjessé tenni. Jobb volt, ha „*több félével, mintha tsak egyel*” gazdálkodtak, és a „*Jobbitásokera a' költséget nem kell szánni*”.³⁸⁸ A termelés javítását mindig „*Szemesen kezdje és folytassa*”, mindent jól meg kellett fontolni, mindig a „*Költséget a' lehető jövedelemmel jó-előre össze-szükség vetni*”.³⁸⁹ A termelés fejlesztésének érdekében ösztönözte az ágazatok közötti árukapcsolatok bővítését, új növények termesztését javasolta. Az uradalmi gazdáknak a termelési ismeretek mellett el kellett sajátítaniuk olyan új növények termesztését, amelyek „*addig szokásban nem voltak, és a' Földnek minéműségéhez képest jól teremvén több pénzt hoznak a' Cassába*”.³⁹⁰ Nagyváthy ide

sorolta többek között a dohányt, sáfrányt, répaféléket, lucernát, bükkönyt, és általánosságban is megjegyezte, hogy „*minden Gazda ollyast természetesen, ami leg=jobban terem és a leg=jobban Pénzre lebet fordítani*”.³⁹¹

A vetés körüli problémák közül kiemelte: a gazdák nem figyeltek a kivetett mag mennyiségére („*köb-számra*”). Mivel a „*jó mag is igen segítvén a jó termést*”, ezért ha egy uradalom a „*vetni való magját hibásnak*” találta, azt „*változtassa, és az eránt szomszéd uradalomban jó idején jelentést tegyen*”.³⁹² A táblák nagyságának pontos kimérésére gondot kell fordítani, „*egy bétsi öl 3 kítsin, vagy 2 nagy lépésből szokott állni*”. A búza vetését a következőképpen határozta meg: „*háromnegyed holdra egy eke, minden 10 ekére egy borona, minden 10 holdra egy magvető, és minden holdra két pozsonyi mérő mag kívántatik*”.³⁹³ A termést is tönkretelhette, ha „*sovány, vagy míveletlen Földbe, vagy alkalmatlan időben vetnek*”, mert a vetést „*gyakran a Fű nyomja el*”, ezért a „*Kalendariomban mind az idő, mind a' jó művelés módja*” meg lettek határozva, ha ebből adódott a rossz termés, a gazdákat számadásra vonták.³⁹⁴

A növénytermesztés fejlesztéséért, hogy a „*termés annál jobb legyen, az őszt mindenkor 3 szántásba, és kövér földbe kell vetni, a tavaszt pedig kettőben*”. Ha a tavaszi alá nem tudtak volna rendesen szántani, azt a részt, amelyet „*eke nem fog vagy hagyja ugarban meg=bízni*”, vagy kiadhatták a jobbágyoknak olyan feltétellel, hogy a „*föld meg=trágyáztasson*”. Ha nem vállalták a trágyázást, nehogy a talaj „*még jobban elsoványodjon, inkább beverjen parlagon*”. A tavaszi vetés nagyságának kiszámításakor arra nagyon kellett figyelni, hogy a „*gazdaság tavaszi szalmában meg=ne szűküljön*”.³⁹⁵

Nemcsak technológiai okai lehettek a kevés termésnek, ennek okául jelölte meg Nagyváthy például, ha az uradalmakba „*Aratókat annak idejében nem szereznek, és e miatt az Aratással el=késnek*”, vagy ha gondoskodtak is, „*ingyen sem arattatnak annyit is velek, a' mennyit lehetne*”.³⁹⁶ Előfordult, hogy nem állt rendelkezésre elég robot az uraság földjén lévő termény betakarítására, ilyen vidékeken az „*egész helységekkel kellek részben való aratás eránt contractálni*”, aminek előnye volt, hogy „*három-négy nap alatt az egész aratásnak vége van*”.³⁹⁷ Az arató munkások napi teljesítményét is meghatározta Nagyváthy, minden hold learatásához „*4 arató, minden 8 aratóhoz egy kévekötő; minden aratora pedig napján 1 1/2 sőt ha az élet tiszta 2 keresztt számláltatik*”, az aratás költséges volt, gyakran „*az aratók tartására oly sok eleség fordítatik, hogy azok az egész hasznot meg=eszik*”.³⁹⁸ Nagyváthy részletesen meghatározta az aratók napi étel- és italadagját, valamint azt is hozzáfűzte, hogy csak olyan helyeken fogadjanak a roboton felül aratókat, ahol az „*élhetetlen gazda*” sem szerződés fejében, sem más módon nem tudott aratókat szerezni. A részes aratás illetve a bérmunkások alkalmazása között a „*Búzának az ára, és a' Munkásoknak találhatósága*” határozta meg.³⁹⁹

Az állattenyésztéssel kapcsolatosan többször hangsúlyozta Nagyváthy a jövedelmezőség javításában játszott szerepét, de a növénytermesztési ágazatokban is fontos szerepet játszott a tenyésztés, mivel az *„egész Földmivelés, és bőv Aratás a' Barmoknak számától, és a' Munkára való alkalmatos voltoktól függ”*.⁴⁰⁰ A növénytermesztés jövedelem-centrikussá tételét is elrendelte *„fel=kell keresni azon Földeket, és Vidékeket is, a' mellyekben a' Borsó, Lentse, Köles s. a' t különösen jól terem, és jó áron el=kél, s. azokat nem tsak a' Házi Szükségre, de pénzre is termesztetni”*.⁴⁰¹ A nagy méretű allódiium megművelésével szemben a kisebb, de jól megművelt allodiális birtoktesteket preferálta Nagyváthy, ahol a munkások száma *„több, mint a' mivelní való föld, irtásokkal szükséges az allodiaturát nagyobbítani”*, de nehogy ezért erdőket írtsanak ki, inkább *„két nyomásra (:Calcutura:) kell az allodiaturát venni, trágyával bizlalni és jól mivelní”*.⁴⁰² Nagyváthy szerint ugyanakkor a *„régől fogva haszontalan heverő”* erdőket *„eke alá fordítani”*, ha az ilyen *„vad=parragok igen nagyok (...) a legközelebb való részből”* három nyomás alá elegendő nagyságú feltörését javasolta. A maradék területet a *„polgárok közt egyszeri haszonvételre”* feloszthatták, olyan feltétellel, hogy a *„4^{ik} esztendőben a föld meg=trágyáztasson”*.⁴⁰³ A fenti pontból kiderül: Nagyváthy már jól látta, hogy az ugaroltatásnál többet ér a trágyázás; és a növénytermesztés-állattenyésztés szerves egységének megteremtését is felfedezhetjük munkájában.

Az országban a határokat három részre osztották, egyik a *„Tavaszi Vetés alá, a' mást Őszi alá rendelik, a' harmadikat pedig hevertetik”*, mivel úgy hitték, a *„mivelés által a' Föld úgy ki-fárad, hogy annak szükségesképpen ki-kellessék magát, minden második esztendőben pihenni”*.⁴⁰⁴ Az ugarolásban két módot ismertek, *„Némelyek a' Földet tsak magára hagyják”*, mások megszántják kétszer, hogy a *„Fű fel ne verje, és az, azt a' termékenyítő matériát ki-ne-eméssze, a' mellyet a' Föld a' Pihenés által magának gyűjtött”*.⁴⁰⁵ Nagyváthy megállapította, hogy akár *„magara hagyatva, akar szántás alatt”* pihentették a földet, az *„senyvedni, és gyengűlni fog”*, ezért a *„Pihentetés haszontalan”*.⁴⁰⁶ Nagyváthy véleménye szerint a termés nem a pihentetésből, hanem a *„Szorgalmatosságból származik, a' mellyet mi éppen sürgetünk, és ez az Ellenvetés éppen azt teszi, hogy a' Föld ugyan teremne, de mi restetskék vagyunk, és egyéb-is. Minthogy tebát a' Pihentetés semmit sem használ: jobb azt nem tselekedni, hanem azt meg-tanúlni, mellyek azok a' Magok, a' mellyeket egymás után haszonnal lehet valamelly Földbe vetni?”*.⁴⁰⁷ A pihentetés helyett a *„ganajozást”* javasolta, ha nem trágyáztak, nem vethették *„jó haszonnal azt a' magot, a' mellynek termésében kifáradt”*. Ilyenkor legalább *„másféle magot vessék belé, és a' bizonyosan meg-fog benne jól teremni”*.⁴⁰⁸ A vetésváltásnak fontos szerepet szánt, mivel felismerte: a *„Plántáknak szülő Anyja, vagy egy bizonyos Matéria, a' mellyet a' trágyával vissza lehet adni: vagy pedig ez a' Három Föld, Víz és Levegő-ég. Ha egy Matéria-is a' Plánták eledele: még-is igaz az, hogy egy plánta, ebből az Eledelből nem vesz annyit, mint a' másik”*.⁴⁰⁹

A növényi sorrend szerepére is helyesen hívta fel a figyelmet Nagyváthy, egy példa szerint az „igen dudvás” talajt úgy készítették búzatermővé, hogy borsót és lencsét „Szalmája kedvéért” vetettek, ezek a „dudvát meg-fojtván, a’ Földet meg-is kövénítették, meg-is tisztították”.⁴¹⁰

Kevesen ismerték fel még, hogy a majorozásból a trágya „nevezetes haszon” volt.⁴¹¹ Nagyváthy szerint országszerte olyan nagy „rakás jó-féle Trágyák állanak minden Gazda Udvara előtt, hogy a’ Marha-ólakkal vetekednek nagyságra”. Sokan még megköszönték volna, ha „el-bordatná valaki”.⁴¹² Részletesen leírta a „jó Trágya’ készítés módját”, de a trágyázás sikerességéhez ez nem volt elegendő, a trágyázásnál meg kellett tartani, hogy „valamint köteles a’ Gazda a’ kövénítésre való Földet, a’ maga Földjéhez alkalmaztatva választani. Úgy szinte a’ trágyábann-is szükség választást tenni, ’s néha talán az illy alkalmatosságokra különösebb ganajt-is tartani”.⁴¹³ A tápanyag-visszapótlás legfőbb módszere a korabeli gazdák szemében a pihentetés, Nagyváthy azonban már helyesen látta, hogy a trágyázás az igazán hatékony eljárás. Az allodiális növénytermesztés megújításában kiemelkedő szerepet szánt a tápanyag-gazdálkodásnak, a trágyát és a trágyázást a növénytermelés „lelkének” nevezte. Megállapította, hogy egy „szekér érett, és annak idejében alá=szántott trágya többet érvén hat szekér éretlennél, az aklokban minden tavasszal össze kell a Ganaját Rakni, hogy az Esztendeig meg=érjen”.⁴¹⁴ Májusig két „halom trágyát” kellett tartani: a „tavalyi és idej”, az előző évi minden évben „egy szálíg ki=takaritasson a földre”. Olyankor kellett kihordani, amikor azt „mentől előbb alá is lebet szántani”.⁴¹⁵ Ha ezt nem tartották be, bármilyen nagy odafigyeléssel készítették is a trágyát, „Munkánkat-is haszttalanul tettük, a’ Ganajat-is el-vesztettük”. Nem akkor kellett a trágyát kihordani tehát, amikor „magoknak és Lovainak ürességek van, semmit sem vigyázván arra, hogy Nyár van-e’ vagy Tél”. Nyáron a „Nap a’ ’Sírját ki-égeti, ’s a’ Szél el-viszi”, télen a „gyakori olvadozás által széljel foly, és csak a’ szomszéd-választó Barázda bizhatik tőle, de a’ sem mindenkor”. Előfordult, hogy jókor hordták ki a trágyát, de „minden meg-választás nélkül, minden gíz-gaszt a’ Földre bordanak. So-kan’ otthon el-keszítik, de ki nem hordják. A’ kik ki-viszik, még nem csak abban hibáznak, hogy minden időben eg’y formán ki hordják, akár hideg, meleg, vagy esős-idő legyék, hanem abban-is, hogy mikor még ingyen sints arra idő, és akaradjok, hogy bé-szántás, már a’ Ganajt el-szórják a’ Földön, vagy igen apró rakáskákba rakván, egész Télen, néha egész Nyáron-is kívül-hagyják”. A helytelen kihordási idő és mód miatt a „Földnek csak éppen ott van haszna, a’ hol a’ rakás volt, másutt pedig semmi sints”.⁴¹⁶

Ha a szántók messzesége miatt azokat nem lehetett trágyázni, a „vetni való magvat kell trágya lóvben megáztatni”.⁴¹⁷ A legelő és istállózott állatállomány nélküli majoroknál, ahol „semmi marha sereget sem lehet tenyészteni, azonban trágyázásra nagy a szükség”, a göbolyökröket köthették le, vagy más majorokból telelésre marhát hajtottak át, esetleg „svajtzeriát” állítottak, aminek „számára az ugarokban lobert” természetthettek.⁴¹⁸ Olyan majorokban, ahol annyi volt „a művelni való föld”, hogy azt trágyázással, és „erővel” sem győzték, illetve „Kilenczed, vagy munka fejében” sem tudták kiadni,

a szántót három nyomásra kellett osztani.⁴¹⁹

Nagyváthy gazdasági rendszerében megjelent – a korban újdonságnak számító – szántóföldi takarmánynövény-termesztés, valamint az intenzív rét- és legelőgazdálkodás is, az új művelési módok elterjesztését, meghonosítását a nagybirtokon elengedhetetlennek tartotta. A rétek, legelők javításáról, szervezett hasznosításáról részletes instrukciókat adott, az ilyen művelési mód bővítésének fontos szerepet szánt, akár bérbeadás útján is: „*Ha valahol valamelyes Legelő kin marad (...) a' Tiszt azt adja ki=a' Polgárok[na]k, vagy másoknak*”.⁴²⁰

Nagyváthy szerint a magyar gazdák abban hibáztak „*Közönségesen (...), hogy a' Szántó-földek és Rétek közt semmi Proportiót (Számszert) nem tartván, kevés Legelőket tartanak, vagy ha azok elég tágasok volnának-is, a' reájok vert Marhával egyszerre tenkre-teszik. És így a' Marhának kopározni kell*”.⁴²¹ Ezért leírta a legeltetés módjait, az egyes fajok legelőkkel szemben támasztott igényeit. A legelők „*hibáji közönségesen*” Nagyváthy szerint az volt, hogy „*Igen messze vagynak a' Faluktól*” és „*Olly Kopárok, minthogy mindenféle szana-szélt járja*”.⁴²² A marhák között a legelőn „*semmi rendet és sort nem tartunk*”, mindenki csak a „*hasznat vadássza, a' Pástok javításáról senki sem gondolkodik. Igazán mondják a' Magyarok: Közös Lónak túros a' háta*”.⁴²³ A legelők éppen ezért hamar tönkrementek, „*kevés napok alatt kopárrá*” váltak.⁴²⁴ A réteken sem volt jobb a helyzet, Nagyváthy szerint „*még eddig a' Rétek javítása-is el-múlt, nem hogy a' Legelőkről gondoskodtunk volna*”.⁴²⁵ A hagyományos mezőgazdaságra jellemző szélsőségekre is felhívta a figyelmet, a széna „*sok helyen', és sok Esztendőben (...)*sokszor olly bőven' terem, hogy egyéb hasznát nem-is lehet venni”, máskor a „*Széna drága az olly Esztendőben, a' mellyek Szárazok, mint az 1790-dik volt*”.⁴²⁶ A legelők és rétek gondozásával a drága majorozás kiváltható lett volna, ha a „*Gazdák valaha arról Szorgalmatoskodtak néha: Miképpen tarthassák-meg Legelőiket olyan Karban, hogy azokon' mind több, mind jobb fű teremjék*”.⁴²⁷ A rétek ápolási munkálatait leíró részben kiemelte, ha nem vigyáztak, „*bokrok verik fel, vagy a víz nyomja el. Erre nézve a szükséges tisztogatást a bokrok és mérgesekre nézve el nem kell egy esztendőben is mulatni*”.⁴²⁸ Az istállózott állományok növelésének legfőbb akadálya éppen az ekkor még meglehetősen fejletlen rét- és legelőgazdálkodás volt. A lóhere, és a többi takarmánynövény termesztésének elterjedése erre a korra datálható. Nagyváthy megjegyezte: a „*Barmok-legeltetője leg-elsőben is maga volt a' Természet. A' Természet pedig zöld fűvel gazdálkodik. Mellyre nézve ha a' Gazdaságot igazán akarjuk folytatni: a' Herézés, és Majorozás el-kerülhetetlen sok helyeken*”.⁴²⁹ Ezért ismertett a lóhere termesztését részletesen. Úgy vélte, amelyik „*földben a zab, árpa jól terem, a lóher is*” tehát a mértékletesen nedves helyeket kedvelte a leginkább.⁴³⁰ A vetés előtti ősszel trágyázni és „*apróra*” szántani volt szükséges. Tavasszal ismét szántani kellett, majd „*rendes időben vetessen*” az árpa, és annak kikelését követően, „*egy kevésse nedves, átellenes úton hintessen reá a lóher, és tüske boronával takartasson bé*”. Vetéskor arra kellett ügyelni, ha üres foltokat nem hagytak, minden fordulót ledugott vessző-

vel jeleztek, nem volt szerencsés, ha a vetés (kivált a takaratlant) esőt kapott, mert a magvak „*kikotorászván elvesznek*”.⁴³¹ Az árpa learatása után a lóhere „*néki fog indulni*”, és hamarosan virágozni kezd, ekkor lekaszálták, majd „*azon az ősön ne bántsa, maradjon a szárán az új hajtás*”.⁴³² Ennek az volt az oka, hogy a kaszálás után hamar elfagyott volna, ami a leveleken és a gyökerekben sok kárt tett. A lóheréről azt tartotta, hogy „*tőle a marhák jobban tejelnek, jobb trágyát csinálnak, és a földet magát is megkövértik*”.⁴³³ Ha a rét volt kevés, irtatni vagy az ugarokban lóherét és lucernát kellett termesztetni. A here-félék és a lucerna termesztésével kapcsolatban megjegyezte Nagyváthy, hogy „*csak azzal is mindjárt*” növekedett a termés, ha a tiszt elvégezteti a fontosabb ápolási munkákat, vagyis, a fűféléktől, vakondtúrásoktól és „*felesleges való*” víztől megszabadíttatja. A jobb rétekre semmiképpen sem szabadott a marhákat engedni, azokat „*egyébhez kapja, legelni nem hagyja (...)* a sarjú bé-takarítástól fogva 12-ik novemberig”, a réteket így akár háromszor is kaszálhatóvá teheték.⁴³⁴ A helyi adottságok szerepe itt is meghatározó volt, a jószágkormányzó véleménye szerint nem lehetett „*mustrának*” leírni egy évre a „*Legeltetés' rendjét*”, mert „*minden Helységben csak nem más a' termés bővsége, és a' Marhák Száma: közönséges Köpönyeget (még pedig a' melly minden Emberhez jól állják) nem akarunk vakmerően szabni*”.⁴³⁵

A termelés átszervezésekor a viszonylag kisebb jelentőségű, intenzív művelést igénylő ágazatok fejlesztéséről is adott utasításokat Nagyváthy. A kertészeti ágazatok, főként a szőlőművelésben és a borászatban, továbbá a zöldség- és gyümölcsstermesztés kapcsán is alapvető újításokat vezetett be, a gazdatisztek kötelességének tartotta a „*jó Bor, és Gyümölsz termesztés is*”.⁴³⁶ Az uradalmi szőlészetek és kertészetek fejlesztését fontosnak tartotta, mivel felismerte az intenzív ágazatok szerepét a jövedelmezőség növelésében, és a termelési színvonal javításában egyaránt, továbbá az „*Egészségnek, és friss elevenségnek*” fentartásában is nagy szerepe volt a gyümölcsstermesztésnek, ezért az „*egész szorgalommal termesztessék*”.⁴³⁷

Az ugartartó gazdálkodás keretei közül való kitörést segítette, hogy a kertészek a „*Földet soha nem bevertetik, ritkán trágyáznak, mégis minden Esztendőben eleget, és jót termesztene, ha ugyan a' termesztéshez értenek. A' mellyre azt mondhatná valaki, hogy a' Kertész kevés Földet mivelvén, reá ér babrálni*”.⁴³⁸

A jó borszőlő- és gyümölcsstermesztési gyakorlat mellett részletesen írt a gyümölcsösök „*könnyebb állításáért*” létrehozandó „*tsemete oskolákról*”.⁴³⁹ A csetetékertek állítása azért volt előremutató, mert ebben az időszakban a gyümölcs szűkének oka nem a „*mostoha Esztendők' könnyörtelensége*” volt, hanem az, hogy a „*nevezetesebb Jóságokban is, nyoma sints a' Tsemete-Oskoláknak*”, ahonnan a nemes gyümölcsfákat elterjeszthették volna.⁴⁴⁰ A „*jó féle fák*” behozatalának akadálya a költségesség volt, Nagyváthy szerint legjobb lett volna, ha „*magunk igyekeznénk mind jó fajtákat csinálni, mind tsemeteket kevés költséggel szaporítani*”. Helyesen ismerte fell, hogy a „*jó*

*fajta fát ültetni, semmivel sem kerül több fáradságban; se több helyet el-nem foglal, mint a' rossz fajta; mind pedig azért, hogy ha szinte Gyümölsünket mindenütt pénzé nem tehetnénk-is egyszerre: leg-alább kedves ízű Italt lehetne belőlök készíteni”.*⁴⁴¹

A zöldségtermesztés szántóföldekre történő kiterjesztését is javasolta Nagyváthy, mivel a „Régiek mind a' kettőnek eg'y Mivelést engedtek”. A kert szerepét ugyanakkor főként a jobbágyi gazdaságokban emelte ki, mert ennek javítása főleg a gazdaasszonyok feladata volt, ha így tettek, „sok garast meg-ment a' Mészárszéktől, és sok fát meg-kíméll a' Télnek idejére”.⁴⁴² Leírta a művelés pihentetés nélküli módját, mely szerint „bevertetés nélkül bátoraságon bé-vetni külömb-külob-féle Kerti-zöldségekkel”. Javasolta a termelés tarlóra való kiterjesztését, azokkal a „Veteményekkel”, amelyek inkább „szorgalmatosságot, és munkát kívánnak, nem pedig Költséget”.⁴⁴³ Rossznak tartotta, hogy a „Gyümöls-fák a' Kertekben eg'yütt neveltetnek mi nálunk”, mert az árnyékban „keves terem”, ezért „jobb volna a' Gyümölsösöket a' Zöldségektől, szintűgy külön szakasztani”.⁴⁴⁴

Az erdészeti ismeretekkel mintegy tizenhárom oldal terjedelemben foglalkozott az „Instructioban” Nagyváthy, ami azért figyelemre méltó, mert az irtások miatt erre az időszakra már csökkenni kezdett a fával borított területek nagysága. Mária Terézia 1769-ben erdőrendtartását bocsátott ki, melyben az erdők megkímélésének utasítása mellett a vágásfordulós erdőhasználati módot népszerűsítette. A kormányzat szorgalmazta az utak, árkok szélének befásítását, eperfák ültetését a selyemhernyó-tenyésztés fellendítéséért. A vizesebb területek fűzfakkal történő betelepítése is a javaslatok között szerepelt (Sára, 2001).

Nagyváthy szerint az erdők leromlásának a következő okai voltak: rosszkor, a föld színétől magasan vágták el a fa derekát; az állomány elvényülése; a terv nélkül, „szanaszét való vágás”. Az erdők őrzésével sem foglalkoztak eleget, a „fa-tolvajokra kevés vigyázás”, gyakoriak voltak a káros gyújtogatások az erdőn, a fák „kímélés nélküli, és szükség felett való vágása”, és a „marbák csemetéek közt való legeltetése” is előfordult. A csemete-nevelés hiánya mellett a korban alkalmazott hamuzsír-égetés, és fűrész-malmok okoztak nagy károkat.⁴⁴⁵ A XVIII. század közepén a németek még úgy tartották: a „sejse ki-térjék a' Sarló előtt mindenütt. A' mellyel azt akarták jelenteni, hogy az Erdőket ki-kell irtani, és Szántó-földnek fordítani”. Nagyváthy felismerte, hogy megfordult az a helyzet, melyben a „fának fogyatkozása miatt így sem, de a' Kenyér szűkiben sokan meg-halnak”, Pesten, Budán több, a „hideg miatt el-hált Embereket találna, mint Éhbél-hóltokat”.⁴⁴⁶ Beckmann felhívta a figyelmet az erdők javításának fontosságára, az erdők „okos haszna-vevésére, meg-tartására, és ültetésére”. Nagyváthy is csatlakozott Beckmann véleményéhez, remélte: a „mészes, és barátságos intések a' Magyar Nemzetet-is gondolkozóba” ejtik az erdők javítása kapcsán.⁴⁴⁷ Az erdők hasznát, és azok elpusztításának korabeli kárait csak az nem látta, akinek „mozgó szíve nints!”.⁴⁴⁸ Nagyváthy ezért tiltotta, hogy irtások miatt „valami jó, és közel való Erdőt le=kaszáltassanak”.⁴⁴⁹ A

„közönséges igazgatás” sürgette az „Erdők’ kímélését, és az újjaknak ültetését”. A jobbágyok még nem hallgattak ezekre a kéréssekre, Nagyváthy szerint talán „írígyek, vagy fösvények az Atyák, a’ kik a’ Maradéknak még tsak annyit sem akarnak gyűjteni, ’s halálokkal által-adni, a’ minél mezítelen gyermekeiket meg-melegítsék”.⁴⁵⁰ A jobbágyoktól ezért kellett fokozottan védeni az erdőket. Nagyváthy utasításai között szabályozta ezt a kérdést is: a fára kiadott „tzedulák” kapcsán megjegyezte, hogy arra a fa mennyiségét és a szekerek számát is fel kellett írni. Az „erdők vágásának bizonyos ideje lévén”, csak meghatározott időszakokban volt kiadható jegy, ezen kívül senkinek sem volt szabad az erdőbe menni. A „tzedula” átvétele után a be kellett fizetni a pénzt a számtartónál, akinek a felvett összeg felírása mellett alá is kellett írnia. „Múlbatatlanul” azoknak is kellett „tzedulát” adni, akik egyébként ingyen jutottak fához. Épületnek való és nyers tűzifát novembertől szabadott csak vágni; „száraz, düllött fát” egyébként is, de annak idejét erdőőrökkel előre egyeztetve.⁴⁵¹ Az építkezéseken is le lehetett csökkenteni a fa iránti igényt, házakat „vályogból építsenek, vagy kövekből. Úgy a’ hidak is ha kövekből állanak: állandóbbak-is, az Erdőket is meg-kíméllik”.⁴⁵² Az ólak, istállók építése kapcsán is megjegyezte, hogy sok helyen a „legszebb fáját rovátkolja a’ Paraszt eg’yüvé ólnak, pedig a’ kö tsak hogy a’ nyakába nem szakad”.⁴⁵³ A pazarlást szigorúan tiltotta, gyakran „eg’y balta nyelnek, vagy szögnek kedvéért eg’y egész fájátalt feláldozni nem” sajnáltak.⁴⁵⁴ Szabályozta a tűzifa gyűjtését is, mivel sok fát égettek el „el-haszontalanul nagyobbára”.⁴⁵⁵ A „Marhapásztorok” tüzelési szokását is fel kellett ügyelni, mert sokszor „tsak magok múltságából egész néhány fákat le-égetnek, a’ mellyeket nem is igyekeznén meg-óltani, egész Erdeket eg’y-két nap alatt hamuvá égetnek”.⁴⁵⁶

Az erdészet kapcsán is hasznos, megalapozott utasításokkal látta el tisztjeit, tette ezt azért, mert a „Szűkség, és a’ Felsőges Rendelések azt kívánják, hogy az Erdők el=ne pusztuljanak, hanem kíméltessenek, és Gyarapittassanak is”, de Nagyváthy meghatározta a módot is, ahogy a „leg=jobb haszon vételödjön belölök”.⁴⁵⁷

4. 2. 4. Gazdálkodás a termelési eszközökkel

A nagybirtokon a vizsgált időszakban a legjelentősebb értékű állóeszköz-állományt az épületek képviselték, ennek megfelelően csaknem ötven oldal terjedelmű szakaszt szentelt Nagyváthy az épületekről szóló utasításoknak. A gazdaságot vezető tisztek feladata volt többek között az épületekkel kapcsolatban azok állagának megóvása; az építkezések elrendelése és felügyelete.

Az épületek fenntartási költségeinek csökkentése érdekében elrendelték, hogy minden uradalmi központban, ahol „*Majort akar az Uraság Állítani, vagy a' Régieket Rozsant voltok miatt Ujjonnan Építeni, az legyen az első Munka, hogy az Egész hely lé=Rajzoltasson, és hová mitsoda Épület fog=idővel, és Esztendőként menni, papiroson előre meg=határoztasson*”.⁴⁵⁸ Az elkészített tervek alapján „*mind a' Gazdaság jobban győzze több Esztendők alatt az Építést, mind pedig minden darab olly helyre tettetessen, hogy egyik a' Másiknak akadályára ne legyen, és még így mindenikben az Orientatio, és a' Gazdasághoz való jó alkalmaztatás meg=legyen*”.⁴⁵⁹ Nagyváthy az új épületeket építésével kapcsolatban megjegyezte, hogy „*Fa épületeket ezentúl semmiféle uj háznak állításában meg=nem engedtetik senkinek*”.⁴⁶⁰

Az új épületek építésének ismérvei mellett Nagyváthy a régiék fenntartásáról is adott utasításokat, szerinte a „*kész Épületek tartós voltát a' jó fedél, jó Fundamentom, és jó vakolás bordonán*”, ezért ha az látták, hogy „*ezeket vagy a' Szél, vagy a' Régiség meg=bontotta*”, a felújításhoz 50 Rft összegig minden bejelentés nélkül, azonnal el kellett kezdeni.⁴⁶¹

Két épület „nemet” különböztetett meg: a gazdálkodás technológiáihoz alkalmazkodó **gazdasági**, és a kor társadalmi viszonyait tükröző **lakóházak**, melyek ismertetése alapján az uradalmak képe plasztikusabbá válhat: „*Lakó házak: a. Uraság háza b. Templom, Iskola c. Tisztek lakása d. Kotsmák, vendég fogadók, boltok e. Tselédházak f. Mészárszékek g. Selyembegyűjtők h. Boltok*”. *A Gazdasághoz tartozók: a. Granariumok b. Tséplő pajták c. Gabonás/szénás pajták d. Méb-házak e. Birka aklok f. Svajtzeria istállók g. Ló-istállók h. Sertés ólak i. Kukoricza górék j. Istállók- göböhökek k. Malmok l. Jégvermek m. Dobány szárasztó és egyéb félszerek n. Szekér-eke szerek o. Fa tárolók p. Téglakemencék q. Gyümölcs-szárasztók r. Pinczék és borházak s. Jármos ökrök istállója t. Hamuszár-ház*”.⁴⁶²

Az épületekkel kapcsolatos utasításokat az építmények kora alapján „*régi*” és „*új*” épületekre bontva találhatjuk meg. Nagyváthy részletes építéstani ismereteket adott a tiszteknek művében. Az építő „*materaliák*” (fa, kő, mész, tégl, cserép, deszka, lé, zindely, nád, gyékény, zsúp, vályog, és „*mindenféle vasak s szegek*”) felhasználására, raktározására, megmunkálására nyújtott tanácsokat. A beszerzésükkel kapcsolatban pedig „*a gazda azon igyekezzen, hogy azokat a legelső kezéből megszerezhesse*”.⁴⁶³ Bükk és cserfa nem volt felhasználható „*sem új, sem avult épület kidolgozá-*

sára”, mert „*időnap előtt el=szokott emésztődni*”.⁴⁶⁴ Minden szalmatető gazdasági épület felújításakor ki kellett cserélni annak tetejét a kevésbé gyúlékony zsúp, nád vagy gyékény tetőre. A falubelieket is erre kellett kényszeríteni, nem szabadott nekik az építéshez fát adni, míg nem vállalták a szalmatető cseréjét. A zsúpból készült tetőt is megbontották a nagyobb szelek, ezért legálább a tetejének deszkával „nyeregformán” történő megerősítését, alatta pedig agyaggal történő betapasztását rendelte el. Új oszlop, ágas, talpfa-állításkor a „*földbe menő végeik megpörköltessenek*”, a földön fekvő részek terület-kezelése is kötelező volt.

A készletgazdálkodás is fontos szerepet kapott a költségek csökkentésében, ezzel a jövedelmezőség javításában. A „*naturáliákban és materáliákban*” több kárt okozott a „*gondviseletlenség, mint a rosszóság*”, ezért „*némelly feljegyzéseket*” ezekre is szükségesnek vélt Nagyváthy.⁴⁶⁵ Az uradalmi „*gazdasághoz tartozó szerszámok, minéműek: ekék, szekerek, talitskák, egyebek ég alatt imitt amott való heverése által elromlanak, elvesznek*”, ha a vezetők „*ezekben, s több hasonló állapotokban vigyázatlansággal fog vádoltatni, magának tulajdonítsa, ha a kár megbetsültetvén, rajta meg=vetetik*”.⁴⁶⁶ A munkák megfelelő elvégzéséhez, hogy „*annál folytábban, és jobb móddal menjék (...)* a’ Föld-miveléshez megkivántató Szerszámokat-is jó karban kell elébb-bozni”.⁴⁶⁷ A vasból készült tárgyakat száraz helyen kellett tárolni, „*conserválni*”, nehogy „*a rozsdá a’ gondatlanság miatt félig is=meg eméssze*”.⁴⁶⁸ A sót mindig száraz helyen kellett tárolni, nehogy a „*nedvesség abból semmit el ne emésszen*”.⁴⁶⁹ A borokat a töltögetések között a „*pintzérektől*” is óvni kellett. A gabona az „*ablakokra és a granariumokra való nem vigyázás miatt zsiszikesedik, szemetesedik, az egerektől megemésztetik; az asztagokban beázik és kitsírászik*”.⁴⁷⁰ A kukorica-kasokat az egerektől kellett elsősorban megóvni. A házaknál a tető karbantartására kellett figyelni, mert „*fedélnek híján öszve-dülnek*”.⁴⁷¹ A levelezéskor felhasznált papír mennyiségének csökkentéséért a gazdáknek Nagyváthy utasításba adta, hogy „*minden kitsínségekért*” ne írjanak, „*magok levelét az uraság költségén ne küldözzék*”.⁴⁷² A levelezési költségek ellenőrzésére ezentúl a „*papíros, spanyol viasz mennyisége, vétele, napja, ára; és posták felnyitását*” dokumentálniuk kellett.⁴⁷³ Azokkal a mesterekkel, akiknek munkájára egész évben szüksége volt a gazdaságnak, „*előre alkudjon meg a tiszt*”, mennyiért készíti el a gazdaságnak a kért eszközöket. A „*kályhákra, cserépedényekre, üvegekre, lakatosokra, kovácsokra*” fel kellett jegyezni, „*ki, mennyit, mit, mikor, hová és mennyiért*” költött illetve dolgozott.⁴⁷⁴ A cserépedényekkel kapcsolatos költségek sok gazdaságban „*terhesek*” voltak, ezért akár réz, akár cserépedényt adtak ki valakinek, azzal köteles volt elszámolni.

Nagyváthy felismerte, hogy a termelés költségei mellett az állóeszközök fenntartása is komoly terhet jelentett a birtokon, ezek csökkentése érdekében a gondos tervezés és számadás alapelvvé vált.

4. 3. A birtokvezetés átalakítása, vezetési rendszer

4. 3. 1. A „Gazdálkodó tiszteknek kötelelességei”

A vizsgált időszakban a mezőgazdasággal való foglalatosság nemesi körökben nem dívott, Nagyváthy meg is állapította, hogy sokszor az *„Uraság Gyermekei az Oskolákból, Patvariákról kikészülvén, a' Jobbágytól tanulnak gazdálkodni, a' kit igazgatni, 's boldogsága' keresésben vezetni, 's biztatni nekik kellene”*.⁴⁷⁵ A gazdatiszti, vezetői feladatok ellátása a későbbi időszakban vált közmegebecsülésnek örvendő állássá, erre példaként említhető meg Kossuth Lajos, aki uradalmi ügyészként kezdte pályafutását, ahogy uradalmakban látott el vezető feladatot Szendrey Ignác (Júlia leánya volt Petőfi múzsája), Wittmann Antal, Appel Károly, Bartosságh József, és Petőfi István is, ilyen családból származott Vörösmarty Mihály, Liszt Ferenc, Vajda János és Vas Gereben is. A mezőgazdaságban betöltött vezetői feladatok betöltői tehát kezdtek közmegebecsülésnek örvendeni.

Nagyváthy a termelési hatékonyság növelése érdekében a gazdatisztek, a majori munkások, béresgazdák képzését fontosnak tartotta, fontosnak vélte a vezetők szerepét, ezért feladataik meghatározásának külön fejezetet szánt, melyben meghatározta a munkavégzés feltételeit, az elkövetett hibák esetére a szankciókat, a felelősségi-, jog- és hatásköröket is elkülönítette. A gazdálkodás minden szintjén (*birtok, uradalmak, ispánságok*) szétválasztotta a termelés irányításának, az áruforgalom lebonyolításának, valamint a számadások vezetésének kötelezettségét. Az uradalmakban alkalmazandó, a *„Közönséges Instructio”*-ban a gazdálkodó tiszteknek címzett, 206 oldalnyi terjedelmű fejezet tartalmazta a vezetők feladatait, a velük szemben támasztott követelményeket, az alkalmazottakkal kapcsolatos ismereteket. A jó vezetővel szemben alapkövetelmény volt, hogy tudja, *„mit mitsoda időben, és mi módon kell bé=keresni (...), mint lehet valamibe jutalmassabban jutni, és mit lehet kevesebb Erővel, és Kevesebb költséggel végezni: a' melly Tudomány valóban takarékoságnak neveztetetik”*.⁴⁷⁶

A jövedelmezőség növelésében a költségek csökkentése is szerepet játszott, a vezetők az *„Uraságnak minden némű Vagyonjával takarékossan bánjon, és nem tsak hogy haszontalan, és Ujj Költségeket ne tegyen, hanem még a' Folyókat is kevesebb be=érje, hogy így a' jövedelem mind a' javítások hasznával, mind a' takarékoság által esztendőről esztendőre nevedjék”*.⁴⁷⁷ A gazdának magát és beosztottjait is úgy kellett vezetnie, hogy *„szükségen kívül való és engedelem vagy parancsolat nélkül leg=kisebb kiadások se legyenek”*.⁴⁷⁸ Ha így jártak el, a jövedelem *„mind a javítások hasznával, mind a takarékoság által”* növekedhetett.⁴⁷⁹ Ha valami nem feltétlenül volt szükséges a gazdálkodáshoz, és *„vagy kevesebb is, és talán az oltsóbb áru portékából is annyit ér, mint a legdrágább, nem szükség-*

ges, hogy érte pénzt vesztegessen”.⁴⁸⁰ A „tiszték magános hasznára” és „minden gyönyörűségekre” való épületek (például kuglizó hely) építését és a „mulatsáért indított vadászatokra való” költségeket tiltották.⁴⁸¹

Nagyváthy részletesen írt arról is, hogy a „nevezetesebb dolgokat” miképpen „kellessen a dirigenseknek és a számtartóknak manipulálni”.⁴⁸² Ezek közül a pénzügyi műveletekkel kapcsolatosakat idézem, itt is óvatosságra figyelmeztetett Nagyváthy, „Takarékosnak kell lenni a bevett pénz körül is, mert mi használ, ha leg=nagyobb szorgalmatossággal össze=keres is valamit, ha más okkal minden meg=gondolás nélkül kiadja”.⁴⁸³ A késői beszerzések esetén nem lehet megakadályozni, hogy veszteség érje a gazdaságot; akárcsak a sokadik kézből történő vásárláskor: „Veszteség az, midőn a gazda a gazdasághoz vonatkozó dolgokat minéműek a külön-különféle materiáliák[na]k, Naturáliák[na]k, Marhák és egyebek, csak akkor veszi, mikor a körmére égett; és azoktól, akik leg=közzelebb vannak, és talán portékájukat negyedik kézből nyereségre vették. Ilyenkor lehetetlen, hogy a gazda ne veszítsen, akármit is zsidóskodjon is az alkuban”.⁴⁸⁴ Az ilyen esetek elkerülésének érdekében „minden gazda előre kitanulja a maga lakásának fekvéséhez képest hol, mit, és mikor lehetne legoltsóbban bé=szerezni; ezen előre való gondosság el=mulasztásából következik az, hogy többnyire a materiáliákban tetemes veszteség van”.⁴⁸⁵ Nagyváthy elgondolásai világosan láthatóak, ha a bevételeket nem tudták kellőképpen növelni, a gazdaságban minden költséget a lehető legalacsonyabb szinten kellett tartani, hogy a birtok jövedelmeit legalább ezzel emelhesék.

Nagyváthy gyakorlati vezetői képességeiről két évszázad távlatából nehéz pontos képet adni, azonban a jegyzőkönyvekben erre több utalás is található, melyek közül jellemző példa a szalkszentmártoni. A helyi számtartó 1792. július 10-én kelt levelében jelentette, hogy „jól lehet minden ki=telhető móddal iparkodjék is, még eddig mindazon által a Jobbágyokat rea nem vehette az Uraság Jóságának le=aratására másbonnénd pedig az időnek Rővidsége miatt Aratókat nem szereszhet”.⁴⁸⁶ Azért, hogy az uradalom kárait minimalizálják, „könyörög a Directionál a végre, hogy (...) Director Úr (...) annak bevében le=menne remélnvén, hogy nagyonn félelmet viseltetvén hozzája a dolognak könyebben végére járhat”.⁴⁸⁷ A számtartót írásban „erőssen megdorgálták”, és „Director Úr azonnal le=küldetett”.⁴⁸⁸ A levéltári források alapján pontosan nem rekonstruálható, mit tett a jószágkormányzó a birtokhoz röviddel korábban csatolt uradalmi központban, de a számtartó következő levele szerint a tavaszi árpa aratásával csaknem végeztek, és a szénát is behordták. Panaszkodott ugyan a jobbágyokra, de a „Gazdaságot illető dolgok tűrhetőek”- írta, amiből arra következtethetünk, hogy a tudós jószágkormányzó értett a jobbágyok nyelvén is.⁴⁸⁹

4. 3. 2. Az uradalmak vezetése, szervezeti egységei

A továbbiakban ismertetendő „munkaköri leírások” minden tiszt jogait, felelősségét tartalmazták, ezek alapján és a pontos számadások segítségével megvalósulhatott a Directioban, illetve a „szombati sessioban” a hibás döntések szankcionálása.

4. 3. 2. 1. A tiszttartóság

A tiszttartó (*gazdatiszt, kormányzó, dirigens*) vezette a gazdálkodást, szervezte a termelést és ellenőrizte azt, Nagyváthy szavaival élve, az „*egész Gazdaságnak vezérlése a Tisztartón fordul meg, (...) annak értelmes, serény és jó erkölcsű embernek kelletik lenni, hogy szép tulajdonságaiért alatta valói szeressék, és Példás Szorgalmatossággal kövessék*”.⁴⁹⁰ A kormányzó felelt a „*Termésnek jó, vagy Rossz voltárol, Sőt az egész Gazdaság folyamatjáról*”, ezért „*mindent maga Szemeivel meg=nézzzen*”, hogy tudja, „*hol mitsoda, mennyi, és minémű termett, meg=nem elégedvén az Ispányok*” beszámolójával.⁴⁹¹ Az ellenőrző utak alkalmával „*Helységrül Helységre*” végigjárta az uradalomhoz tartozó településeket. Az allodiális gazdaság ellenőrzése mellett az uradalmi épületeket, a „*pajtákat, granariumokat, pintzéket, marhákat minden kerülésen meg=nézzze, és a jó bánással ditséretet tegyen, a hibát pedig orvosolja*”.⁴⁹² A körutak alkalmával megvizsgálta, hogy a „*Szegénység (...) mitsoda Karban van, Szorgalmatos e' (...) vagy pedig Korhelyége miatt Földet nem tudatlanságból pedig Roszul miveli e'? Melly szerint a' kit miképpen talál, a' szerint nogassa, ditsérje, pirongassa és oktassa*”.⁴⁹³ Nagyváthy a megfogalmazta vezetőikkel szemben támasztott alapvető követelményeket, a szükséges ismereteit:

- „*Mi az, amit bé kell keresni, vagy szerezeni és mikor van arra legalkalmasabb idő*”
- „*Mi módja azon békereséseknek, és mi a sora és rendje a munkáknak*”.
- „*Kik viszik ezen munkát véghez, és miképpen kell ezekkel bánni; t.i.: a jobbágyokkal*”.
- „*Mik segítik a jobbágyokat és vezérlik azok munkálkodását*”.
- „*Mint kell az erdőket (...) megtartani és gyarapítani*”.
- „*Miben áll az épületek megtartása, javítása és újaknak állítása*”.
- „*Hogy kell a marhákat tenyésztetni és orvosolni*”.
- „*Mikor és mi módon kell pénzen valamit beszerezni és pénzzé tenni nyereséggel*”.
- „*Kik azok, akik a kormányzó tisztet ezen dolgok vezérlésében segítik és miben áll kinek-kinek személyes kötelessége?*”⁴⁹⁴

Ha új vezető került egy „jóságba”, annak legelőször az egész határt kellett megismernie, és meghatározni: az uradalom „*fekvéséhez és főbb mivoltához*” képest melyik növényekből mennyit lehetne termesztetni.⁴⁹⁵ A helybéliek, a szomszédok, és az uraság régóta szolgáló tisztjei ennek

megítélését, a kitűzött célok könnyebb elérését megkönnyíthették, „sok okos útmutatással” lehettek, amit figyelembe kellett venni a tisztnek.⁴⁹⁶ A vezetőnek pontosan elemezni kellett a birtok erőforrásait, „lejelében is a szénát és a fűnek a minéműségét és mennyiségét”.⁴⁹⁷ Az egyes uradalmak továbbfejlesztéséhez a marhák számából a keletkező, a szántandó területből a szükséges trágya mennyiségét számíthatták ki, ha ezek összevetéséből az jött ki, hogy „több a művelni való föld, mintsem trágával, marhával és munkásokkal győzhetné, a szénát, marhát és munkások számát” kellett bővítenie.⁴⁹⁸ A tiszttartó minden hónap végén az „egész gazdaság folytatásáról” a Directionnak „Relatitot tészzen”, ha valami „új dolog elől-adja magát, azt is bé-iketatja”.⁴⁹⁹

A gazdatisztek a birtokok gazdálkodásának irányítása mellett társadalmi feladatokat is elláttak, például ha az utak-hidak közül valamelyik „romlani kezd, jól és állandóan helyre kell állítani, míg egészen el-romolván még több költségeket okoznak”, az állami tulajdonú utak esetén a vármegyének kellett jelenteniük.⁵⁰⁰ A közbiztonság megóvásáért az idegen gonosztevőket „vadásztatni, megfogatni és tömlöcbe küldeni” a kötelességük volt, hogy a mezők „kártékony helybeli és szomszéd tolvajok miatt” biztonságban lehettek, az elfogott helybeli rablókról az ítéletig gondoskodni kellett.⁵⁰¹

A kilenced, tized pontos beszédét is felügyelte, az altisztek nehogy „megvesztegettetvén az uraságnak kárt okozzanak”.⁵⁰² Az uraság a maga iránt való hűségét minden tisztjétől, különösen pedig a tiszttartótól megkívánta, az uradalmi gazdálkodással kapcsolatos ügyekről senkinek sem beszélhetett. Az „uraság ellen haragra és megszólásra ne merészeljen”, ha ilyet tapasztalt volna: kötelessége volt békíteni, mert gyakran „azok árthatnak, a'kik nem használhatnak”.⁵⁰³

A kormányzó jegyzőkönyvet vezetett, amiben összeírta „mi mivégre, és mitsoda áron vétetett ehhez s ehhez”, ezzel elkerülhették, hogy a számadók azt mondják, hogy „ezt vagy amazt az idén drágábban vették, és többet is, mint tavál”.⁵⁰⁴ A pénztár körüli teendői közül a legfontosabb a gyakori vizit volt, ilyenkor a „felesleg való” pénzt a főkasszába küldte, vele „nehogy valami szerencsétlenség történjen”⁵⁰⁵, továbbá a pénzt „haszon és szükség nélkül heverni” nem ahagyhatták.⁵⁰⁶

Az esztendő végén a kormányzóknak a jelentéseiket ellenőrizniük kellett. Megvizsgálták, hogy a rájuk bízott tárgyak „mind effective, mind natura” meg voltak-e, az ispánságok vezetőinek is meg kellett jelenniük, és jelentést tenniük.⁵⁰⁷

A kormányzó az altiszteknek kiadott feladatok elvégzését is ellenőrizte, hogy mindent az előírtaknak megfelelően vittek-e végbe. Ha egy tiszt munkájában valamit nem megfelelőnek talált, „előbb mindenek meghallgasson; akit így elintéztetvén viselkedésében engedetlennek tapasztal, azt elsőben négy szem közt”, másodszer a sessioban figyelmeztette, ha többször is előfordult, az engedetlen altisztet a „Directionnak jelentse be”.⁵⁰⁸

Mind az otthon tartózkodó, mind az úton lévő tisztnek megszabták a fizetését. A „competentiáján” felül senki sem tarthatott marhát, az urasági naturáliákkal (szénával például) és

pénzzel a sajátját nem keverhette össze. Minden gazdának a maga járandóságából kellett megélnie, az „*uraságot költséggel nem terbelhette*”. Kiküldetés alkalmával sem tehetette, ha esetleg hivatalos ügyben, megyegyűlésre, vásárba utazott, a költség az „*uraság cassájából megyen, olly rendeléssel, hogy a Diariumba Úti Költségek címen*” jegyezték be.⁵⁰⁹ A tiszteknek először „*confiscálás [lefoglalás] fenyegetése, azután pedig hivatalának elvesztése*” alatt tiltva volt az árendásokkal való „*czimborálás*”, „*akármely titulus alatt való ajándék el=vérese*”, „*árendás és szőlő vétele*”, „*marhák nyereségre való össze=szedetése és azoknak az urasággal való együtt el=adatása*”, „*a falubeliekkel a közlegelőn több marhát járattni*”, „*convention felül való*” adás-vevés.⁵¹⁰

A tiszttartóknak szorgalmatoskodni kellett a termelésben a „*marhák számának megtartásában, mértékletes táplálásában*”, a „*naturáliák[na]k és productumok[na]k jó gondviselésében*”, és azok „*munkások eledelére, és barmok hizlalására való mértékletes kiadásában*”, a „*házi és gazdasági mobiliáknak jó conditiojuk, számon=kérésük, s mindazok legjobban lehető meg=szerzésében, és tsináltatásában*”, a „*készpénznek mindenemű meg=kéméllésében*”. A tiszttartó feladatának rövid összegzését így adta meg Nagyváthy, „*esztendőről esztendőre a gazdaság folytatását mind könnyebben, és jobban, mind pedig kevesebb költséggel érje be*”.⁵¹¹

4. 3. 2. 2. A számtartóság

A főtiszt helyettese a számtartó volt („*számtartó egyik keze a Tiszttartónak*”), Nagyváthy ezért előírta, hogy a főtisztre vonatkozó, az „*Instructióban mondottak, őtet is illetik*”, emellett a pénzforgalom lebonyolításáért felelt: „*Fő Kötelessége (...) az Incassatio [beszedés], és a Pénznek Számadása*”.⁵¹² A pénz beszédésekor a „restanciákat” válogatás nélkül mindenektől egyformán be kellett szednie, barátság vagy más okból a rendelt behajtandó összeget „*kint heverni ne hagyja*”, az adósok után magának kellett mennie, nem küldhette csak a hajdúkat, mert azok „*hogy garast kaphassanak, majd a leg=szegényebbeket sarcolják, a korhelyeket pedig, akik őket megitatják, békét hagynak*”.⁵¹³ A számtartó ha egy adóson észrevette, hogy nála az uraság pénze „*veszedelemben forog*”, jelentette a tiszttartónak, és „*mutasson módot, miből, és mivel lehetne az el=következendő kárt meg=előzni*”.⁵¹⁴ Az adósságok és egyéb kintlévőségek beszédésével kapcsolatosan a Directionál kellett jelenteni, ha valaki „*veszékenedne, nem fizetne, és a gyanúsakat*”.⁵¹⁵ Annak érdekében, hogy az ilyen adósokra a Directio nagyobb figyelmet fordítson, és „*jobban sürgethesse*”, minden év végén a „*Restansok Laistroma bé=küldetik, az Interessel tartozók[na]k neveit is, és Restanziájok summáját*” a tabella végén össze kellett foglalniuk.⁵¹⁶ A számtartó szombati „*sessiokon*” a restanciákat igazolta, a restanciákat két évnél tovább kint heverni nem hagyhatta, ha valami az ő gondatlansága miatt behajthatatlanná vált: a „*kárt megtéríteni tartozik*”.⁵¹⁷ Ha egy adós váratlanul elhalálozott, és a tartozás fedezésére semmije sem volt, azt a Directionak jelentenie kellett; ahol azt behajthatatlan-

ná minősítették. „Egy szóval a restanciák bébajtására nézve a szorgalmatosság rendeltetik” foglalta össze röviden Nagyváthy a számtartó legfontosabb kötelességét.⁵¹⁸ A kintlévő pénzeket minden hónapban begyűjtötte be, főként a „bor árát accumularni ne hagyja”.⁵¹⁹ A „kész pénz manipulatioja” során a tiszttartó engedélye nélkül a legkisebb összeget sem adhatta ki, nem fizethetett ki készpénzt, amíg meg nem kapta a tiszttartó beleegyezését. Ha a tiszttartó hibázott a fizetendő összegben, azt a számtartónak meg kellett „igazítani”, ha a dirigens („sok foglalatosságai miatt”) egy már korábban kifizetett „mester embernek vagy akárkinek” ismét utalványt adott a pénze kifizetésére, a számtartónak észre kellett vennie, és nem volt szabad kifizetnie, ellenkező esetben őt vonták felelősségre.⁵²⁰ A számtartó pénztárában a „Maga pénzét az uraságéval össze=nem keveri, sem valakinek költsönt az uraságéból csak egy krajczárt sem ad”.⁵²¹ A nála gyűjtött pénzt havonta legalább egyszer a „Cassába” bevitte, és minden hónapban a tiszttartó jelenlétében elszámolt pénztáráról a szombati session. A „Fixus Proventus” tabellája alapján a tiszttel meg kellett vitatnia, melyik árendát lehetett volna emelni, és a session a gazdaságbeli dolgokról reá eső részről utasítást kapott, amelyekről a következő héten tartozott „referálni”.⁵²²

„Rendes számadóknak” a számtartót és a kasznárt nevezték, mert a tiszttartót, hogy a „gazdaság folytatásához annál több ideje legyen”, a számadás alól kivették (a saját kiadásairól számadással tartozott).⁵²³ Amelyik jószágban nem volt ispán és számtartó, ott „számadó ispányok” voltak, akik mindkét feladatot ellátták. Az uradalmak „több darabból való állások” miatt a kasznároknak és számtartóknak segítők is voltak: az ispánok, a gazdák és a pajtamesterek, akiknek a „bé=keresett dolgok kezeikben is állnak”, ezért ők is felelősséggel tartoztak.⁵²⁴

A számtartó a marhákról negyedévente jelentést készített, amiből az ispánok és gazdák tudhatták, hogy a „határokból legelő uraság marhája mitsoda állapotban van”, ekkor megnézte és megszámlálta az állatokat, és a „velek való bánást hibásnak” találta, jelentenie kellett a tiszttartónak.⁵²⁵ A marhák adás-vételekor jelen kellett lennie, bevette illetve kifizette a pénzt. Az erdőőrzőktől a fára kiadott cédulák alapján számolt el. A „conventionatus” cselédek fizetését ő adta ki, a gyakran évközben is változó juttatások miatt az ő feladata volt, hogy annyit fizessen, amennyi a valóságban is jár kinek-kinek. A cselédeknek kiadott szerszámokat és egyéb eszközöket is neki kellett ellenőriznie, azok eltűnése, megrongálódása esetén ki kellett fizettetnie a kárt. Szombatonként a vezetői találkozásokon részt kellett vennie, és „vigyázzon, hogy mindenkinek jó renddel folyjanak”.⁵²⁶

A számtartó a gazdálkodás tervezésében is kulcsszerepet játszott, mivel évenként összeállítást kellett készítenie a termelés javításáról, a költségek csökkentéséről minden évben a „Directionál Projectumot azon Dolgokról, a’ melyek a’ Számtartóságot vagy könnyebbítik, vagy jobb lábra állítják”.⁵²⁷

4. 3. 2. 3. A „kasznárság”

A kasznár az uradalmi áruforgalmat bonyolította le, legfontosabb kötelességei voltak a „*Naturáliák[na]k, Marbák[na]k, Materiáléknak hiteles Bevéresek és Kiadások, és Pintzékere, Granariumokra való vigyázás*”.⁵²⁸ Amelyik uradalomban nem volt számtartóság, ott az a „*kasznársággal össze=van foglalva, a Kasznár mindazokat, melyek a Tisztartóságról fel=jegyeztettek, szorgalmasan megtartsa*”.⁵²⁹ A kasznároknak a pincékben törekedni kellett arra, hogy a hordók 30-40 akósok legyenek, mert minél nagyobbak voltak a hordók, annál kevesebb „töltelék” kívántak (kis hordók töltögetésére több bor fogyott, mint a nagyokéra.) A „*kortsmákba*” szánt, „*tsapra való bor vitetésére*” szolgáló hordóknak 3-9 akósoknak voltak.⁵³⁰ A kasznár minden két héten, a töltögetés után a hordók „*szájját erőssen békarikáztassa és szurokkal bé=petsétellye, hogy abhoz még a pintzér se nyúlhasson*”.⁵³¹ A hordók töltögetésére csak „*jóféle*” borokat lehetett felhasználni, a kasznár nem engedhette, hogy a „*pintzér minden hordó-mosadékkal*” pótolja a hiányt. A pálinka „*vékonyága miatt az edényből könnyen kirepül*”, ezért a hordókat kívülről veres olajos festékekkel lefestették, az akót és „*numerusát*” ráírták. A pincékben tartottak 2-3 vasabroncsot, hogy a faabroncs lepattanásakor azokat „*fel lehessen srófolni a hordókra*”.⁵³² A borfejtéshez és a kocsmáros hordókba történő fejtésekhez „*hosszabb és rövidebb szivárványokat*” tartottak, amelyek a lopótól „*jóval szaporábbak és hasznosabbak*”.⁵³³ A borfejtést februárban végezték, a „*gyökeresebb*” borokét márciusban, szélmentes, csendes időben, zárt ajtó mögött, így a „*külső levegő a borokat meg ne zavarja*”.⁵³⁴ A lefejtett boroknak előkészített hordók tisztáknak „*nem szagosnak*” kellett lenni, a seprőt a későbbi felhasználásig egy gondosan zárt edénybe gyűjtötték.

A kocsmákban meghatározott volt a kimérés módja, mindig csak egyféle borból két hordót lehetett kiadni a kocsmárosoknak, míg az egyiket kimérték, addig a másik „*petsét alatt*” volt. Csak nevezetes vendégfogadókban volt megengedett, hogy többféle bor is csapon álljon a „*jobbféle bort kívánók számára*”.⁵³⁵ Ha a kocsmáros fejtetlen bort vitt a kimérésbe, abból le kellett vonni akónként 2 „*itze*” seprőt, de azt is a bor „*taxája*” szerint fizette ki. A „*tsaplárosoknak*” tiltva volt a saját boruk árulása, természetesen a bor vizezése is. Az uraság kocsmáiba mindig egyformán jó bort kellett küldeni a kasznároknak, főleg a „*szélekre*”, ahol a szomszédok is mértek bort. Mivel a kasznárnak a szombati session mindig részt vett, ezért a kocsmárosokat úgy kellett „*regulázni*”, hogy azok ne szombaton menjenek borért. A kasznár, ha a borok fogyását tapasztalta, jelentenie kellett a Dirigens Tisztnek „*jó előre*”, nehogy a gazdaság bor nélkül maradjon. A borból a cselédeknek csak akkor volt szabad adni, ha „*erős munkát*” végeztek, és a tizttól engedélyt kellett kérni.⁵³⁶

A granariumok rendjét is a kasznár felügyelte. A gabonaszemeket lábnyinál magasabbra nem lehetett tölteni, a legjobb magokat legfelülre, a gyengébb minőségűeket alulra rakták, és minden „*határba*” kellett „*Tzędulát*” tenni, amelyen a magmennyiség tüntették fel.⁵³⁷ Nyáron 10 naponta megforgatták a magokat, télen ez a cséplők feladata volt. Nagy melegben a raktár ablakait zárva kellett tartani. Ha sokáig a padláson tartották a terményt, havonta egyszer szelelőrostával a cséplők tisztították meg. A gabona fogyását a tisztnél jelentette a kasznár, akinek a cséplőket gyakran meglátogatta, a munkájukat ellenőrizte, ha sok szemet hagytak a szalmán, újra kicsépelte. A „*rosta allját*” a göbolyök, baromfik, tehenek vagy sertések takarmányozására használta fel. A Kalendáriumi rendtartás szerint a „*gazdaság szükiségére ponyvákat, gabonás és gyapjús zsakokat szövessen esztendőről esztendőre, és azokat bebélyegeztesse*”. Tervezési feladatai is voltak, minden szeptember végére a „*Directio*”-nak küldött „*Projectumot*” arról, amit „*jónak, vagy könnyűnek látna azon Jóságának javítására, a' mellyben Szolgál*”.⁵³⁸

4. 3. 2. 4. Az „ispányság”

Az uradalmakat területi elvek alapján osztották ispánságokra (tulajdonképpen kerületekre), ahol az ispánok vezették a gazdálkodást. Nagyváthy megfogalmazása szerint az ispánok a „*maguk gazdaságában a tisztartó személyét és hivatalyát viselik*.” A rájuk bízott gazdaságban, illetve a „*szolgák rendtartása*”, kapcsán hogy „*esszesen*” tudjanak eljárni, „*mind a Kalendáriumot, mind az egész Instructiót magok[na]k leírják, és újra meg=újra elolvassák, míg nem az egész gazdaság folytatását által=értik*”.⁵³⁹ Az uradalmi állatállományok (és méhesek) számát negyedévente a számtartóval egyeztették, havonta személyesen „*de facto*” ellenőrizték az állományok pontos nagyságát. Nagyváthy szerint megesett, hogy a „*pásztorinak vigyázatlansága, (...) rosszasága miatt az uraság anynyi kárt vallott, hogy nem volt miből megtéríteni. Ha az ispányok és gazdák a számot, fogyatkozást megtudják, a veszedelmet a kormányzónak híriül adják*”.⁵⁴⁰ Az ispánok munkáját az „*Instructio*”-ban foglalt ismeretek mellett segítették a „*Directio*”-ból és az uradalmakból kapott további utasítások is. Az ispánok az uradalmi központból, a Dirigensektől érkező utasítások alapján vezette a gazdaságukat. Ha valamit nem értettek, a „*sessio*” alkalmával megkérdezhetette, ha újítást találtak, akkor a dolgok „*jobb elintézését javasolják*”.⁵⁴¹

A granariumok és pincék kasznárokra vonatkozó rendtartása az ispánokra is vonatkozott, nehogy őket „*gondatlansággal vádolják*”, az általuk okozott kárt kötelesek voltak megtéríteni. Egy-egy új asztag „*elcséplésének rendelésekor*” a cséplés tabellájára vonatkozó Instructiót kellett alkalmazniuk. Ha a termés „*készen*” volt, jelenteni kellett a kormányzónak, hogy személyesen vagy a kasznár által ellenőrizhesse.⁵⁴² Az ispánok keze alatt lévő dolgokról „*Generalis Inventariumot*”

kellett készíteniük, ahol több ispán volt, ott egymásét kellett „*inventálniük*”. Az uraság földjeit, rétjeit, szőlőit, és erdeit összeíró tabellát meg kellett őrizniük, dézsmálás és „*conscriptio*” idején a polgárok birtokait összeíró tabellát nekik kellett kezelni, hogy „*semmi el ne maradjon*”. Az általuk készített és beadandó tabellák egyik példányát tíz évig meg kellett őrizniük.

Az ispánságok minden beosztottjának alkalmaznia kellett az ispánok munkájával kapcsolatos előírásokat, ami az „*Ispányok[na]k mondatatott, az egyszersmind Gazdák[na]k, Pajta=Mesterek[ne]k, Deákok[na]k, és egyebek[ne]k is szóll*”. Az egyes munkakörök között kontinuitás volt megfigyelhető, a „*Deákokbol Pajta=Mesterek, ezekből Gazdák, a' Gazdákbol pedig Ispányok lesznek*”.⁵⁴³

A deákok elsősorban adminisztratív feladatokat végeztek, emellett „*Diariumot*” vezettek, amelyben „*naponként Rubrikákba bé=írják, Mitsodás idő volt, mit Dolgoztak Rajta, és az ilyen időn való Munka után mitsodás lett a' Termés. Az ilyen Diarium vivésből magok is megtanulják, mikor mitsoda a' Munkának ideje legyen, s-a' Gazdaság is locale idő Kalendariumot jobban ki=tanulja*”.⁵⁴⁴ A pénzügyi feljegyzéseket, és egyéb gazdasági számításokat felülvizsgálatára „*jó lelkű ismérettel*” a deákok kötelességévé is vált.⁵⁴⁵ A deákoknak a számadók mellett „*magokat a számadások vezetésében*” ki kellett képezniük, amíg tökéletesen nem értették, addig nem léptethették elő őket.⁵⁴⁶ Az eddig ismeretett beosztások voltak gazdálkodási szempontból a legfontosabbak, ezekre a „*bivatalokra való Embereket a' Localis Tiszt*” javasolt a „*Directio*”-nál.⁵⁴⁷

A külső ispánok középvezetőként pajtamesterek is voltak egyben – a pajtákat reggel nyitották, este zárták – emellett főként termelésirányítási és ellenőrzési feladatokat kaptak, például a cséplőket „*gyakori utánok kereséssel a jó munkára és hűségre serkentik*”, a cselédek „*erkölsére és dolgaira vigyázzanak*”.⁵⁴⁸

A humán erőforrás-gazdálkodás rendszere viszonylag nagy szabadságot adott abban a tekintetben, hogy az egyes ispánságok mennyi munkaerőt, és miképpen alkalmazhattak. A kisebb méretű gazdaságokban nem volt kötelező minden felelős, számadó vezetőt alkalmazni, ilyen helyeken a közeli uradalmakból kértek a beszámolóhoz, és egyéb feladatok elvégzésére munkaerőt. Akár össze is vonhattak feladatokat, ha a „*Jóság [nem] Érdemli meg, hogy benne a' Dirigens mellett Számtartó, és Kasznár tartasson: (...) ilyen Helyekre Számadó Ispányok fognak Rendeltetni, a' kik Számot-is Fognak adni*”.⁵⁴⁹

4. 3. 3. A „Szombati Sessio”

Vezetési szempontból kiemelkedő fontosságú volt, hogy a „*Szombati Sessio*” intézményét Nagyváthy létrehozta. Minden szombaton vagy a „*Szüükséghez képest Vasárnap a' Kormányozó*

Gazdának házában Sessió tartattasson".⁵⁵⁰ E találkozókön a felelős vezetőknek (*számtartó, kasznár, ispánok, gazdák, pajtamesterek, deákok, hajdúk, jágerek*) kötelező volt megjelenni. A tisztartó vezetése alatt a „*dolgokat ilyen mederben*” folytatták: először – ha voltak – a „*Directionak rendelkezéseit kelle-tik felolvasni; és azokat a jegyzőkönyvbe feljegyezni; és azt is, hogy kik voltak jelen a sessióban*”.⁵⁵¹ Ezután a legutóbbi gyűlés határozatait olvasták fel, ha esetleg valamit időközben még nem végeztek el, azt újból jegyzőkönyvezték, a kivitelezését elrendelték. Az előző héten „*végbe vitt dolgokról*” jelentettek a felelősök, ezeket a „*Diariumba*” beírták, majd a következő hétre osztották ki a foglalatosságokat úgy, hogy a legközelebbi találkozón az elvégzett munkák mellett arról is „*Relatíot tegyenek, hol, mennyi Munkás melly napon, és mitsoda Pallér alatt dolgozott*”.⁵⁵²

A vezetői találkozók legfontosabb szerepe a termelés operatív munkáinak szervezése és ellenőrzése volt, de további funkcióval is bírt, a termelés és értékesítés problémáit is megtárgyalták, az ispánok amit „*nem Értenek a' felöl magokat informáltassák*”.⁵⁵³ A „*sessiók*” alkalmával ellenőrizték a zálogba adott tárgyakat, ezek kiadása, készpénz átvétele csak több gazdatiszt jelenlétében volt megengedett. Felülvizsgálták a számtartó és kasznár munkáját is, akik a rájuk „*bizott, és hivatalyában véghez vitt dolgairol Relatíot*” tettek, a kintlévőségek (pénz- és termények) behajtására serkentették őket.⁵⁵⁴ A különféle uradalmi, de külső kezelésben lévő eszközök („*jóságok*”) állapotát is megtárgyalták az „*Activum Laistroma*” alapján, ha „*valamellyiket rossz karban*” látták, jelentették a fiscalisnak [ügyész], aki a „*gazdaságot illető objectumok*” megtárgyalása után beszámolt a „*panaszokról vagy egyéb bajokról*”.⁵⁵⁵ Az értekezletet követően „*Dél után az Ispányok, és Gazdák a' Kasznárral, és Számtartóval*” beszámolókat készítettek.⁵⁵⁶ A számadásokban előforduló hibákat a szombati session kellett meg „*igazíttatni*”, és a rosszul számon tartott „*minden leg=kisebben is akármi módon menjen az uraság birtokába*”.⁵⁵⁷

A „*sessió*” munkája során elsősorban nem a beosztás számított, például az ispánok javasolhatták a „*Dolgok[na]k jobb el=intézését tapasztalásokbol, és probájokbol*”. A felmerülő problémák megtárgyalása demokratikusan történt, mivel „*egyik Tiszt is a' másik[na]k nem Rabja, hanem az Uraságnak Gazdaságát egy Részben segítő Szolgája, ki ki egymás eránt tartozó Kótelességgel viseltessen*”.⁵⁵⁸ A kormányzó a vételről-eladásról és egyéb gazdasági eseményekről itt adott ki utasítást, és ezeket a jegyzőkönyvbe beíratta. A fára is itt adták ki a „*tzedulákat*”, a számtartó a pénzt beszédte az erdőőrzőktől, akik hó végén leadták a „*cédulákat*” összesítés céljából.

A kormányzó tisztak a számadókönyveket a szombati sessiók hitelesítették. A tisztak szombati gyűlésén kellett az analfabéták rovásával ellátott feljegyzéseket hivatalosan igazolni: „*Minthogy némelly pajta mesterek, és Hajduk írást nem tudnak, Rendeltetik, hogy ezek a' Szombati Sessióban a dolog valóságáru Róvásukkal bizonytságot tegyenek*”.⁵⁵⁹ Amennyiben nem volt egy-egy helyen kellő számú írástudó kasznár, számtartó, deák vagy egyéb tiszt; úgy „*akár=melly írástudó, de*

ismeretes és hiteles ember” igazolhatta az ilyen bizonylatokat.⁵⁶⁰ A marhavásárookra gyakran csak írástudatlan hajdúval tudott elutazni a tisztt, az ott kötetett vételek esetére „*magokkal Rovást vi-gyenek, és annak egyik oldalára a' vett dolgokk számát, a másikra pedig azok[na]k árát messék=fel*”. A sessiókon „*az illyesmi Rovások vétessenek=elől, és a' tudatlan Embernek vallása szerint*” az írástu-dóknak hiteles bizonylatot kellett készíteni, melyben „*mind' a vett dolgok mennyiségét, mind azokk árát legitimálni fogja a számadó*”.⁵⁶¹ Annak is „*világossan specificálva*” kellett lennie, „*Kitől, hány darab marha vétetett, és mennyin?*”.⁵⁶²

Az adás-vételeket, egyéb gazdasági eseményeket, a szerződéseket a „*szombati sessio*” alkalmá-val is megvitatták, a lebonyolítás részleteit is tisztázták, amit jegyzőkönyvbe is vettek. A „*contractusok*” aláírása több gazdatiszt jelenlétében történhetett, a megállapodások részleteit ár, termék, valamint mennyiség-minőség és határidők tekintetében is pontosan lefektették: „*Akár ad el, akár vészen valamit az uraság Tisztje, (...) világosan specificállyá, kivel contractál, ki=nevében és mellyik uraság részére*”.⁵⁶³ A szerződéseket mindig írásba kellett foglalni, Nagyváthy szavaival él-ve: „*Szóbéli Contractust pedig Senkivel, és Semmi Szín alatt tenni nem Szabad*”.⁵⁶⁴ Az egy évnél hosz-sabb időtartamra szóló megállapodásokat „*két exemplátban*” [példányban] készítették, és a „*Directionak*” küldték, ahol az egyik példányt megőrizték, a másikat jóváhagyás után visszaküld-ték. Bérleti szerződések (vendéglő, malom, mészárszék, egyéb haszonvételek, jogok) esetében a „*contractus*” hátára feljegyezték a „*mobiliákat amelyek az árendás kezére által adatnak*”.⁵⁶⁵ Előfor-dulhatott, hogy egy jószág bérletbe vételére többen jelentkeztek, ilyen esetben megvizsgálták, hogy az ajánlattevőknek volt-e biztosítéka („*securitása*”), ha a többet ajánlónak nem volt, akkor a kevesebbet ígérő, de biztosítékkal is rendelkezővel kellett szerződést kötni, a „*Legjobb securitás ha embernek valami fekvő jószágá van*”.⁵⁶⁶

A szerződéseket a sessio idején kötötték, szóbeli „*contractust (...) senkivel és semmi szín alatt*” nem volt szabad. Az egy évnél hosszabb időre szólókat „*két exemplátban*” kellett elkészíteni, és a *Directionak* beküldeni, ahol az egyik példányt megőrizték, a másikat visszaküldték. A „*contractus*” hátára feljegyezték a „*mobiliákat amelyek az árendás kezére által adatnak*”.⁵⁶⁷ Ha egy jó-zság árendába vételére többen jelentkeztek, akkor a dirigensnek meg kellett vizsgálnia, hogy az ajánlattevőknek van-e „*securitása*”, vagyis biztosítéka. Ha a többet ajánlónak nem volt; akkor a kevesebbet ígérő, biztosítékkal rendelkezővel kellett szerződést kötnie; Nagyváthy szerint a „*Legjobb securitás ha embernek valami fekvő jószágá van*”.⁵⁶⁸ A számadók szerződtetésekor több tiszt és a kormányzó is jelen volt, a szerződésben „*világosan meg van nevezve, mit adott néki, meddig, és mi fiztetetik attól és mikorra*”.⁵⁶⁹

A tisztak munkájának felügyeletét szolgálta a „*censúra*”, ami „*olyan ítélszék, amely az uraságnak a tiszt által okozott károk megtérítését sürgeti*”.⁵⁷⁰ A censúrák kétfélék lehettek, törvényesek és tör-

vényen kívül valók, minden esztendő szeptemberében és „ha a szükség úgy kívánja” februárban tartották meg. Az uraság az ilyen gyűléseket úgy kívánta tartani, hogy a felmerülő ügyek mindenre nézve igazságosan és az uraság főtisztjei között elintézhetőek legyenek. Amely tiszt az ilyen censúrán érintett volt, annak az ülés megkezdéséig jelentenie kellett, hogy elfogadja-e a „*tisztek tanácsát*”, vagy „*törvényes censurára apellál*”. Az olyan tisztak ügyeit tárgyalták az ilyen alkalmakkor, akik, nem küldték be a jelentéseiket, késve küldték be a jelentéseiket, és hiányuk „akadt”, a feleletüket nem adták még be. A tiszteknek a censúrákra fel kellett készülniük, a hiányosságait pótolniuk kellett, hogy a munka „*jó renddel, és akadéék nélkül folyhasson.*” A tisztak számára a censura „*mentséget nem fog tsinálni*”, mindenkit egyformán felelősségre vonnak. A „*censurán*” csak a számtartó és a kasznár felelősségét állapították meg, az altisztak felelősségének ügyében nekik kellett eljárniuk. A tiszt hibájából feleslegesen kiadott dolgok értékét azonnal készpénzre váltják, a tisztnek kötelessége volt az általa okozott kárt megtéríteni, a censurákon kiderült: csak kevés tiszt volt, aki a „*számadás mesteriségét értené*”.⁵⁷¹ Egy tisztnek a másik tiszt hibáit, mulasztásait be kellett jelentenie a Directionál, de a „*rágalmazó és helytelen árulkodás tilalmaztatik*”, ha az uradalmi tiszt valami törvénysértőt tett, akkor a Directio a tiszt becsületének védelmében nagyobb hírverés nélkül vizsgálódott.⁵⁷²

4. 3. 4. Az „*Oeconomica Directio*”

A birtokon bevezetendő reformok sikeres végrehajtásának előfeltétele volt egy jól szervezett, központi döntéshozó, irányító és ellenőrző gazdasági szerv, ezért meghatározó lépés volt a keszthelyi „*Oeconomica Directio*” megszervezése. A birtok gazdálkodását felügyelő-szervező „*kormányiszék*” létrehozása, a „*Directio*” felállítása, működésének kezdete a Festetics György által 1792. július 1-én kiadott „*A gazdaságnak közönséges igazgatására Keszthelyen felállított Oeconomica Directionak rajzolatja*” munka alapján történt meg.⁵⁷³ Az új birtokigazgatási szerv első ülésén 1792. július 6-án „*Nagyváthy Director úr*” is megjelent.⁵⁷⁴

A magyar nyelven vezetett „*Directionalis Ülésjegyzőkönyvekben*” az ülések számát, idejét, résztvevőit, a levelek beérkezési idejét, a felmerülő esetek („*Objectumok*”) jellemzőit („*mivoltok*”), sorszámát, valamint a meghozott határozatokat is feljegyezték.⁵⁷⁵ A napirendre kerülő, meglehetősen széleskörű problémák megoldásának érdekében gyors és hatékony döntéseket hoztak, többnyire Nagyváthy és Festetics közösen, akik rendszeresen részt vettek az üléseken.⁵⁷⁶

A levéltári források között Festetics György eredeti, az „*Oeconomica Directio*” felállítására vonatkozó utasítását nem találtam meg, de fellelhető egy 1805-ből származó útmutatás, amely a „*Keszthelyen még 1792ik fel állított Directionok ujabb organisatiójára*” szolgált, ebből ismertetm a

Directio működésének fontosabb elemeit.⁵⁷⁷

A Directio feladata a „*Joszágonak és Uradalmaknak, és azokat illető vagy azok eránt elől forduló Törvényes és Jurisdictionális dolgoknak rendes kormányozása*” volt. A központi kormányzék létrehozásának oka volt a „*Törvényes Ügyekről való Feő gondoskodás*”, a „*Gazdaságbéli Rendelések*” és az „*Uradalmi Gazdaságnak vezetéséről való Relátiók egy hely be koncentráltassanak*”. A központi kormányzék gondoskodott a „*Törvényes Ügyekről*”, a „*Politico Juridico dolgokat*” kormányozta, az „*Agenseket, Tabulária Prókátorokat, Uradalmi Fiscalatusokat, és Gazdaságbéli Uradalmi Tisztséget*” vezette és utasította, másrészt az ügyekről és a gazdálkodásról az „*Uraságnak leg tőkéltebb Tudósítást*” adta.⁵⁷⁸ Feladatai közé tartozott az „*Uraság mindennemű jussainak, és haszonvételeinek Törvényes védelmezése, gyarapítása és meg erősítése*”, a „*Gazdaságbéli Tisztségek[ne]k a Gazdaság hasznos folytatására a ki adott ut mutatások és Rendelések[ne]k tellyesítésére való serkentése és szemmel tartása*”. A jövedelmek növelése és a kiadások csökkentése mellett „*minden bé vételeknek, és ki adásoknak rendes Számon keresése*”, a számadások helyességének ellenőrzése, és a „*Crediti Cassa*” vezetése tartozott a legfontosabb feladatai közé, röviden összefoglalva „*Közönsegesen az Uraságnak hasznát és javát keresni s elő mozditani Kárát ellenben eltávoztatni*”.⁵⁷⁹ A Direction belül három osztályt állítottak fel: 1. Politico Juridico, 2. Oeconomica, Exactoralia, és Cassatia, 3. Geometrico.⁵⁸⁰

A „*Directionak Rend szerint való*” tagjai a Plenipotentarius, a Fő Exactor, az Inspector, a Directionalis Fiscalis, a Vice Exactor és a Feő Inzsennér voltak, ők „*voksal bírván*” a directionalis sessiokon, és az azon kívül felmerülő ügyeket „*kőz Tanátskozással*” végezték el.⁵⁸¹ Rajtuk kívül a Secretarius Directionalis, az Archivarius, az Actuarius, a Protocollista számítottak rendes tagnak, de ők nem szavazhattak, a „*Directionalis Sessiokban*” részt vettek, munkájukat a „*Directionalis Tagoknak Fő vigyázatja alatt minden Szorgalommal*” végezték. Két további írnot az „*írásbeli munkákra (...) rendeltetnek*”.⁵⁸² „*Rend kívül való Tagok*” kinevezésére az uraság volt jogosult, de ők csak akkor mehettek a „*Directionalis Sessiora*”, ha odahívták őket, szavazási jog nélkül, „*Consultativum*” jelentek meg, „*Directionalis Honorarius Assessoroknak*” nevezték őket.⁵⁸³

A birtok „*Directora*” a rendelés szerint nem Keszthelyen, hanem Ollárban lakott, és mind a Plenipotentiarustól, mind a Directiótól független volt.⁵⁸⁴ A Directio szavazati jogú tagjai „*minden Uradalombéli Tisztviselőket is mind a Directionál, mind pedig az Uradalmakban*” megelőzték a rangban (kivéve természetesen a Directort).⁵⁸⁵ A Vice Exactor, Fő Inzsennér és Secretarius az uradalmi fiskálisokkal és tisztartókkal „*egy rangsorban*” voltak.⁵⁸⁶

A Directio tagjainak jog-, felelősség- és hatásköre pontosan szabályozva volt, de közös felelősség is megjelent: „*mind egyenként, mind együtt- léteiben össze-kapcsolt erővel az Uraság javainak*” előmozdításán kellett igyekezniük, és „*egyik a másikat minden esetekben segítse és supportálja*”.⁵⁸⁷

A **plenipotentiarius** [latin: „plenus”: teljes és „potent”: hatalom szavakból, jelentése: teljes hatalmú megbízott] a „*törvényes állapotok Feő elintézője*” volt. A törvényes és a gazdasági dolgok elsőszámú vezetője volt, kötelességeit két csoportra osztották, a „*Törvényes Hivatalbéli Kötelességekre*” és a „*Directionalis Praesidiumbol Származó Foglalatosságokra*”.⁵⁸⁸ Felügyelte az Uradalmi Fiscalisok, az Ágensek, Prókátorok, Fiscalisok, Pristaldeusok Instructio szerinti feladatait.⁵⁸⁹ Az uraság pereit intézte, minden ügy határidejének betartására gondjának kellett lenni, az úriszékek megtartását, határozatait figyelte, tudnia kellett az „*Urbarialis Revisicatiokrol, Határozásokrol, Controversiókról, s történhető violentiákról*”. A „*Törvényes, és Jurisdictionális Uradalmi*” ügyekről a Directiohoz küldött havi jelentésekből tudott, azokra „*felel és utasításokat ad*”. Szükség esetén a Directio tagjaival tanácskozott, bizonyos ügyekben külső „*törvény tudó férfiak*” tanácsát is kérhette. Az Archiváriust ő utasíthatta, a munkájában segítette a Secretarius és a Directionalis Fiscalis is.⁵⁹⁰ Évente kétszer körutat kellett tennie az uradalmakban, ezt „*Periodica Visitatio*”-nak nevezték. Az első vizit alkalmával az útvonal Bécs, Sopron, Kőszeg, Ság, Szombathely, Vasvár, Ollár, Egerszeg és Csáktornya volt, „*Husvét után 14 napokkal*”.⁵⁹¹ Ekkor a „*Bécsi Agenseket, a Sopronyi, Ollári és Tsáktornyai Fiscalisokat, és Pristáldusokat*” látogatta meg.⁵⁹² Ha kellett a Sopron, Vas és Zala megyei megyegyűlésének tagjainál, előjáróinál is látogatást tett, a gyűléseken is részt vett, az uraság peres ügyeiben eljárta. A második útra „*Szt. Istványi terminus*” idején, augusztus 20-án Pestről indult, majd „*Szalk-Szt.márton - Fejér Vár - Kaposvár - Csurgó- Keszthely*” utat járt be. Az út során tapasztaltokról nyolc pontból álló jelentést készített, többek között a Fiscalisok munkájáról, a „*Protocollumok/Chronikonok*” vezetéséről, a perek állapotáról, az Ágensek munkájáról, kasszák állapotáról.⁵⁹³ Az utakon kívül is bármikor ellenőrizhette a „*Jóságokat, az Uraságnak mindennemű Cassáit, ide értvén a Crediti, és Reserve Cassákat is, és mindennemű Számadásokat*”, továbbá a „*Dirigens Tisztek[ne]k, és Inzsennérek[ne]k protocollumait*” is bármikor felülvizsgálhatta.⁵⁹⁴ A plenipotentiarius szerdánként „*okvetlenül Directionalis Sessiót*” tartott, ha nem végeztek az ügyekkel, csütörtökön is folytatták.⁵⁹⁵ Itt vitatták meg a válaszokat a beérkező levelekre, minden előforduló „*Objectumok az illető Directionalis Tagoknak köz tanácskozásával végeztessenek*”.⁵⁹⁶ Az uradalmakból beküldött, több évre szóló szerződéseket az Exactorral (távollétében az Inspectorral) vizsgálta meg, és döntöttek róla, ekkor összesítették a „*Crediti Cassát*”.⁵⁹⁷

Fő Exactor [latin: „exact”: követel, végrehajt, jelentése: végrehajtó] a „*Gazdaságbéli Tárgyak[na]k Fő igazgatója*”, az uradalmakból beérkező jelentéseket vizsgálta, formai és tartalmi szempontból.⁵⁹⁸ Ha gyanús dolgokat fedezett fel (*amelyek „idő balasztást nem szenvednek*”), az érintett feleket „*Feleltre és Számadásra huzza*”, akármilyen beosztású alkalmazottakról volt is szó, akár „*Dirigensek, akár Számadók, akár pedig más All Tisztek, vagy Cselédek legyenek*”.⁵⁹⁹ A fő exactor tehát a „*Számadások fő elintézője*” volt, így számadásokat ellenőrizte, de kötelessége volt

a „Gazdaságot is meg-járni, és a tapasztalt bibákat, és tsaládságokat pedig mindenkor fel fedezni”.⁶⁰⁰ Negyedévente összeírta a vizsgálat alatt lévő jelentéseket, ellenőrzéseit.⁶⁰¹ Októberben a gazdasággal kapcsolatos észrevételeit adta le, milyen uradalmi „speculációkat” ismert, ezek közül leg-hasznosabb/legkárosabb, milyen véleménnyel volt a számadókról, a „számtartókról, perceptorokról, kisebb dominiumokban azon tisztekről, akik a számadókönyvet vezetik”.⁶⁰² A restanciákat is össze kellett írnia, a kintlevőségek csökkentésének módjára javaslatot tennie (változtatások: a számadás-vezetésben, adás-vételben, biztonságosabb adás-vételek módja), illetve mi volt a véleménye az összeírásokról.⁶⁰³ Két jegyzőkönyvet is vezetett, egyikben a Directio rendelkezéseit, a másikban a „hivatalbéli tetteit” írta össze.⁶⁰⁴ A gazdaságbéli ügyekről adandó feleletek, rendelkezések, útmutatások elkészítésében közreműködött, hogy ezek „annival tökéletesebbek, és a környüállásokhoz és a Localításokhoz leg jobban alkalmazható legyenek”.⁶⁰⁵ Az uradalmi szerződések, a „Status Personalis” tabellák „megvizsgálásában, Combinatióiban és Ratificatióiban a Plenipotentiarissal egyetemben közös erővel” munkálkodott.⁶⁰⁶ A Fő Exactornak a gazdaság második embereként az serkenteni kellett az „Exactoratus, Inspector, Fő Inzsennér, és a többi Directionalis Tagokat, hivatalbéli kötelesegeik igaz tellyesítésére”.⁶⁰⁷ A Georgikon „Institutumban” – melyben az „Uraságnak Jövendőbéli Tisztviselői neveltetnek és formáltatnak” – a vizsgákon a Directiot képviselte.⁶⁰⁸

A **Directionalis Inspector** [felügyelő] számára két feladatkört írtak elő, részben a „Jószágok[na]k és Uradalmak[na]k visitani Inspectorát illetik”, részben mint „Directionalis Tag tellyesíteni tartozik”.⁶⁰⁹ „Visitans Inspector”-ként az uradalmakat és adottságaikat kiválóan kellett ismernie, azok fejlesztésében kulcsszerepet kapott.⁶¹⁰ A Plenipotentiárius és a Fő Exactor távollétében a „gazdaságbéli” ügyeket az „oda haza lévő Directionalis Tagoknak köz tanácskozásával” felügyelte.⁶¹¹ A szerződéseket Plenipotentiáriussal és a Fő Exactorral vizsgálta meg és „ratificálta”, részt vett a gazdasággal kapcsolatos „Projectumok[na]k, Plánumok[na]k, Instructiók[na]k, és más egyebek[ne]k ki dolgozásában”. Az Inspector, mint a Directio tagja a Georgikonban tartandó „Exameneken meg jelenni köteles”, akárcsak a Directionális Sessiokon.⁶¹²

A **Directionalis Fiskalis** egyrészt a Keszthelyen „Uradalmi Fiskalis” volt, másrészt a Directioban is dolgozott a „Plenipotentiarissus hivatalbéli Directionalis Foglalatosságai tellyesítésének segedelmére rendelve”. Közvetlenül a főkormányozótól függött tehát, annak minden „hivatalbéli Parantsolatait, Tiszti Comisióit, és Útmutatásait tellyesíti”,⁶¹³ és mindazon ügyeket, amiket „az reá bizand, végben vinni igyekszik”.⁶¹⁴ Kiküldöttként az „Úr Székekre, Cenzurákra, Vármege Gyűléseire” küldhették.⁶¹⁵ A Fiskalis a Directionális Sessiokon is megjelent. A Prókátoroktól és a Fiskalisoktól beérkező jelentéseket az Urasághoz vagy a Directióhoz továbbította, az uradalmi jelentések vizsgálata is feladata volt.⁶¹⁶ Jelentéseket is készített, a „Periodica Visitatio” alkalmával az „Uradalmi Fiskalisokat, Pristaldensokat meg=visgálja”.⁶¹⁷ Keszthelyen Pristaldeumot állítottak

fel, ott az ifjú Prókátorok a georgikoni „*Gazdaságbéli Tudományokon fellül (...) a Jurisdictionalis dolgok[na]k vezetésében, és egyéb Fiscalatusi foglalatosságokban magokat gyakorolván*” úgy elsajátították a gyakorlati ismereteket is, hogy a „*Directio előtt Rigorosum Exameneket adhassanak*”.⁶¹⁸

A **Vice Exactor** legfontosabb feladata a „*Crediti Cassának manipulatioja*”, és a „*Számadások[na]k Revisioja*” volt.⁶¹⁹ Készpénzt az uraság, a plenipotentiarius, és fő exactor által aláírt, engedély nélkül „*semmi féle szín alatt nem szabad Szoros feleletnek terbe alatt a Crediti Cassából*” kifizetni. Minden évben háromszor (április, augusztus és december hónapban) a „*Crediti Cassával (...) Sopronyba, Bétsbe, és ne talán Posonyba is utazni*”.⁶²⁰ Utazásait megelőzően „*Extractust*” kellett készítenie, amiben kiszámította a következő négy hónapra várhatóan „*mennyi pénz kívántatik mind Interestekre, mind pedig a fel mondott Kapitalisok[na]k ki fizetésére*”. Ha elég pénz a „*Crediti Cassában nem volna, a Directio előre rendelkezéseket tehesen az Uradalmi Cassáknál*”.⁶²¹ Az utazásaihoz „*mindig különös Instructio fog adatni*”.⁶²² A hitelkamatokat négy hónapra helyezte el, és elszámolt a korábbi pénzzel, továbbá Sopronban az „*építő, és Crediti Cassát meg visitálja*”, Bétsben pedig az a fizetendő kamaton Interesteken felül az uraság költségeire 4000 ft-ot hagyott, és megvizsgálta a bécsi házvezetés költségeit.⁶²³ Az „*Activumok[na]k, és Pasivumok[na]k Laistromát*” az uraságnak és a Directióhoz is beadta, egy példányt „*Cassa részére*” is készített.

A döntések előkészítését, a kapcsolattartást az uradalmakkal, és az egyéb, adminisztratív jellegű feladatokat komoly szaktudású beosztottak végezték el, ennek köszönhetően az „*Oeconomica Directio*” már a megalakulását követően jól szervezett gazdaságirányítási központ volt. Az új gazdaságirányítás kialakítása, az „*Oeconomica Directio*” megszervezése olyan jól sikerült, hogy a téma kiváló kutatója Kállay (1980) szerint a centralizált igazgatás legjobban a Fesetics-birtokon valósult meg.

4. 4. Az emberi erőforrás-gazdálkodás fejlesztése

Nagyváthy felismerte, hogy a gazdálkodás megújításának, a termékkibocsátás növelésének, a termelés hatékonyabbá tételének előfeltétele volt a humánpolitika megújítása, a humántőke fejlesztése. Utasításgyűjteményében részletesen foglalkozott az uradalmak nem vezető beosztású személyzetének munkájával, ezek közül a jobbágyokkal és a cselédekkel foglalkozó fejezeteket ismertetem.

4. 4. 1. A jobbágyok igazgatásával kapcsolatos utasítások

Nagyváthy már „*A' szorgalmatos mezei-gazda*” című könyvében is foglalkozott a jobbágyokkal való bánásról, itt a „*Férfi Tselédnek Igazgatásáról*” 13 pontban írt.⁶²⁴ Kihangsúlyozta a jobbágyok képzésének szükségességét, de erre hazai példát nem látott: „*keitsoda igyekezett köztünk azon, hogy a' Mezei Embereket a' Gazdaság folytatására*” taníttatná, holott a „*Földes-Uraság gazdag Usorával*” rövid idő alatt visszavenné a költségét a „*Jobbágy-Gyermeknek, a' Mezei-gazdaságra való megtaníttatásáért*”.⁶²⁵

A fenti szemléletmód jelent meg a „*Közönséges Instructio*” jobbágyokkal kapcsolatosan adott utasításaiban, a fontosabb pontjai a következők voltak:

- a kormányzó tiszték erkölcsi „*minéműsége*” a jobbágyokra nézve,
- az igazságszolgáltatás, ügyes-bajos „*állapotjok*”,
- az adózás helyes és „*szorgalmatos bé-szedése*”,
- az uraság munkáinak a „*jobbágyok által való folytatása*”,
- a jobbágyság „*mezei gazdaságok folytatására való oktatások*”,
- a jobbágyok „*belső sorsának jó rendbe hozása, naponként való megjavítása*”.⁶²⁶

A munkaerővel takarékosan kellett bánni, az allódiumi termelésben racionálisan használták fel, ha lehetett minden munkát „*beneficius és robotos erővel kell meg=tenni, ki=vénén azt ha az el=érés, vagy rossz idő miatt az aratással, vagy takarással sietni kell, a' mibe az a' pénzes aratók fogadása is megengedtetik a' Robotos erőnek pótlására*”.⁶²⁷ A gazdálkodásában meghatározó szerepet játszott a jobbágyság, természetbeni juttatásai mellett munkaerejével is szolgált. A birtok gazdatisztjeinek minden esztendő elején felmérést készítettek a gyalognapok mennyiségéről, illetve tervet a felhasználásáról. Ezért pontosan tudhatták, hogy a „*Fa vágásboz, Bé=hordásboz, Tavaszi Szántásboz, Vetéshez, Szőlő miveléshez, Kaszálásboz, Aratásboz, Hordásboz, Sarju Készítéshez, Szűrethez, trágya hordásboz, és egyéb elől=forduló Munkákboz mennyi erő kívántatik, mennyi van készen, és még ez, vagy amaz szorgos munka idejére nézve hány személyt kellessen előre szerezni*”.⁶²⁸ A robot felhasználása során a tiszt felosztását kellett követnie az ispánoknak.⁶²⁹

A jobbági gyalognapok legnagyobb részét a növénytermesztés nyári idénymunkáiban használták fel. Nagyváthy elrendelte: úgy osszák fel a robotot, hogy a „*Nyári takarodásra leg=nagyobb maradjon=fel*”. A kisebb „*aprólékos, és magános munkákat a' mennyire tsak lehet, a' Tselédekkel és tehetlenebb Robotosokkal, és oltso Pénzesekkel kell el=végeztetni, hogy e-képpen Urbarialis, és iminnen, s amonnan szaporodo nagy erő a' Nyári Munkának Nagyságáboz képest annál nagyobb számmal állhasson=ki egyszerre a' Mezőre*”.⁶³⁰ A munkaerő felosztásakor az „*erösebb Munkákra, a' mitsodás a Parragolás, és Hordás, az erősebb Jobbágyokat*” osztották be, a „*Gyengébb dolgokra a' Gyen-*

gébbeket alkalmaztassa”.⁶³¹ A kevésbé jelentős, könnyű munkák esetén (*Gyomlálás, Kender növés*) kár volt a „10=12 Xr-os Robotosokat vesztegetni, 5=6 Xros munkásokat kell fogadni”.⁶³² Nagyváthy kitért arra az esetre is, ha a birtok méretéhez képest kevés volt a munkáskéz, ilyenkor az „apróbb munkákra olcsóbb munkásokat fogadjon pénzen, és ezen beneficiumokat és az aratók, kaszálok és egyéb elől=forduló munkások fejében ossza fel, mindenek felett a helységbeliek közt”. Ha így is maradt fent terület, annyit kellett allódiumnak kijelölni, „a’ mennyinek tisztességesen megfelelhet, a többit pedig adja=ki a szegénységnek kilenczed vagy munka fejében, olly contractus mellett, hogy a polgár az ilyen földet meg=is trágyázza”.⁶³³ Racionális robotfelhasználást követelt meg tiszteitől, amivel az egyszerre jelentkező munkacsúcsok kivédése is lehetővé vált, emellett a korban még általában elhanyagolt tápanyag-visszapótlást is megemlítette. A robot felhasználásának során a „jobbágyág annak idejében a munkára meg=jelenni kényszerítessen, (...) világosan, és értelmessen meg=kell parantsolni, hogy mikor hányan, hány napra és mitsoda eszközökkel jöjjenek robotra.” Hosszúfuvar esetén a jobbágy mellé „Hajdu is adatassék, a’ ki=valamint egy részről marbákat fellettebb meg=nem terbeli, ugy más részről a szekeret üresen jární, és az uton kellethinél tovább atsorogni meg=nem engedi”.⁶³⁴

A jobbágyokkal újévkor számolták el a robotot, ha többet szolgáltak az előírtnál, akkor „kész pénzel azonnal ki=fizetessenek”, ha kevesebbet, a „Restantiák is a téli 6. hónapok alatt le-szolgáltassanak”.⁶³⁵ A „Conventionatusok” és a tisztek gazdaságában robotot felhasználni csak annyit volt szabad, amennyi a „Status Personalisban ki=van téve”, aki megszegte ezt a szabályt, először „minden napért 30 Xal fog fizetni”, újabb esetben „pedig keményebb számadásra vetetik”.⁶³⁶ Előfordult, hogy az allódiumokon több munkást használtak fel a „kisebb munkára több robotot” vesztegettek, ezért Nagyváthy meghatározta, hogy a „Tapasztalás szerint $\frac{3}{4}$ holdra egy eke, egy hold rétre egy kaszás, két hold vetésre 8 arato kívántatik”, a túlzott robotfelhasználásért felelni kellett a tiszteknek.⁶³⁷

A fenti pontokból következően a robot teljes, ésszerű felhasználását előírta ugyan Nagyváthy, de belátta: az ilyen munkaerő alkalmazásával a gazdálkodás nem tehető kellően hatékonyra: „Nem kell ugy gondolkozni, mintha a’ Földnek Robottal való mívelése leg=gazdaságosabb volna”.⁶³⁸ A robot megváltását is elfogadhatónak tartotta az olyan uradalmakban, ahol a „Föld termékeny, a’ természetek jó áron kelnek=el, vagy a’ Kereskedés a’ Pénz keresésére alkalmatosságot szolgáltat”, mert itt a jobbágy „nem Robottal jobban fel=fogja magát venni, és az Uraság is több jövedelmet vehet=bébelölök”.⁶³⁹

A robot megváltásában rejlő, kölcsönös előnyök kihasználására három lehetőséget is fogalmazott meg:

- a „Polgárok bizonyos Esztendőkre mind Robotjokat, mind a’ földekről járó adózásaikat az uraságtól pénzen meg=váltják. A’ melly mód azért rossz, mivel általa egyik vagy másik félnek vesztetni kell”.

- a „*Polgárok a' Földes Uraságaikkal örökös Contractusokra lépven*” minden esztendőben „*bizonyos Summát fizetnek, a' melly a' legrosszabb mód, mivel itt a' javítás utja az Uraság Részéről örökre el=van vesztve*”.

- a „*Polgárok az Uraságnak semmit sem robotolnak, hanem terméseik[ne]k bizonyos (...) Részét in Natura adják=bé Robot, és más (...) váltságául. Melly utolsó mód ámbár leg=jobb, és leg=természetibb, mivel itt a' javításnak, és szorgalmatosságnak mindörökké helye van mind két részről*”.⁶⁴⁰ A robotmegváltás kérdéséről uradalmi szinten nem dönthettek, ha „*mi-ilyes Gondolat elől=adná magát*”, azt a „*Directio*”-nak kellett jelenteni.⁶⁴¹

Nagyváthy minden művében hangsúlyozta a jobbágyokkal kapcsolatban az emberséges bánásmód fontosságát, erre utasította gazdatisztjeit is. Azért, hogy a „*Szegénységnek Kenyere legyen azon legyen a' Kormányzó Gazda, hogy velek a' dolgot meg=szerettesse*”, mutasson nekik „*alkalmatosságokat*”, amikben „*magoknak valamit Érdelmelhetnek*”, ilyen mód lehetett például, ha az „*Uraság vetését egész Helységestől (...) részében*” learatták.⁶⁴² „*Idegeneknek*” ilyen esetben csak azt a területet adhatták ki, amit a helyi „*Polgárok fel=nem bírnak takarítani*”. A helyi jobbágyok gyakran azért nem vállalták a „*részés*” aratást, mert „*Kenyérnek valója teremvén, a' mi Részében keresne pénzre nem tudná fordítani*”. Ezért a jobbágyi gazdaságok kicsépeelt terményeit, ha „*jó minéműségű, [az uradalom] folyó áron vegye=meg tőlök, és fizesse=ki mindgyárt, és azt a' restanciák le=hagyásában, hanem ha önként akarják, el=ne fogja*”. Csépléskor is a „*Helységbeliek legyenek az elsőke, ha jó munkások, és ha ezek közül talán kevesek találatnak, ekkor kellek idegeneket fogadni*”.⁶⁴³

A balesetet szenvedett jobbágyak és akik valami „*fatalitás miatt, minémű a Jégeső, vagy Tűz, Kenyérnek valóiktól meg=fosztatnak*” a cséplők fogadásakor elsőbbséget élveztek, és tiszt bejelentette a Directionál azokat, akik „*meg=károsodván könnyörületeségre szorulnak*”.⁶⁴⁴ A „*Fiscalisok*” a vármegyétől kérték a közterhek alóli felmentésüket, amíg „*valamennyire meg=gyarapodhatnak*”.⁶⁴⁵ A beteg jobbágyoknak továbbá, ha kenyeret sem tudtak keresni, az uradalom „*két-három köből Gabonát adjon hitelben napi számért, vagy akarmi más könnyen használható naturaliakért. Illyen a Bor, Dobány, Len*”.⁶⁴⁶ Az elesettekről, tartósan betegekről is gondoskodtak, a „*Vakok, nebéz nyavalyások, és bolondok, kivel tsak az Épekek lévén terbekre, az Uraság az illyesek számára a' Keszthelyi Ispotályt Fundálta, és dotálta, a' boná való bé=vétel eránt a' Tiszt az Uraság Jobbágyit a' Directionál jelentse=bé*”.⁶⁴⁷ Fertőző betegség esetén, ha valamelyik „*Helységben vagy valami ragad nyavallha, vagy Marha dög kezd támadni, a' Tiszt a' (...) Birónak a' Veszedelmet bé=jelentse, és a' Directionak is hirül adja, hogy az Ispotálybéli Chirurgus, vagy Vaterinarius ki=küldethessen, a' nyavalyák meg=előzésére*”.⁶⁴⁸ A tűzkárt szenvedettek („*meg=égettek*”) házának mielőbbi helyreállításáért a tiszt a „*kárt nem vallott polgárokat hívja együvé, és bírja arra őket, hogy köz erővel nyomorult Polgár társak[na]k lakását állítsák=össze*”. A tiszt ilyen esetben a munkásokat osztotta fel, és az építkezést az „*Uraságéból vala-*

mivel segítse, s mutassa ki a' helyet, hol vágjanak fát, és bányjanak vályogot”, az ilyen „*köz erővel való segéllését általán fogva minden Helységgel bé=kell vétetni*”.⁶⁴⁹ Az árván maradt gyermekek vagyonát ugyancsak a tisztek írták össze, gyámot rendeltek ki a „*Helységbeliek közül*”, és a vagyon védelmében a gyámokat a „*Tiszt minden esztendőbeli Számadásra*” vonta.⁶⁵⁰

Támogatták tehát a jobbágyokat, Nagyváthy szigorúan tiltotta a sanyargatásukat, megalázásukat, „*kivált pedig az Öreg=Embereket Szidalmazni nem Szabad, mert a' Szép móddal többre lehet menni, mint a' Gorombáskodással*”. A jobbágyokkal az uradalmi tiszteknek úgy kellett bánni, mint „*Édes Attya Gyermekivel szokott. Egyik kezében kalás, Másikban Vessző legyen, az az Egy Részről őket Szeresse, más Részről pedig Rendetlenségekről Emberi módon fenítse, magát mindenekben az Urbariumhoz szabván*”.⁶⁵¹ Tiszt jobbágyot nem verhetett, még ha arról ítélet is született, hajdúval kellett végrehajtani a végzést. Ha az „*Isteni-félelmet*” a jobbágyok megvetették, abból Nagyváthy szerint „*egyenletlenség*” származhatott, a vallás terén a tiszteknek és háza népének jó példát kellett mutatnia, ezzel „*jámborságra és kegyességre*” tanítva.⁶⁵²

A kilenced és tized begyűjtésének idején a „*Felséges Rendelések*” szerint kellett eljárni, hogy a „*Szegénység kárt ne valljon*”, a már előre odarendelt szekerekkel a raktárakba küldték a terményeket. Dézsmálás előtt a senki sem vihetett haza semmit, ha valakinek nem volt kenyérre való gabonája otthon, a tiszta „*Granariomokból költsön adjon egy-két köblöt (...) addig míg tsépelhetnek*”.⁶⁵³ Sok helyütt „*Gazdaságosabb a' Kilenczedet, és Tizedet szemül bé=szedni*”, ha a kilenced szalmáját sem tudták az allódium gazdálkodásában felhasználni, a jobbágyokkal megállapodtak a cséplésről, és a próbacséplés szerint amennyi a „*próba lett, annyi szemet kívánjon, hogy a polgárok jól meg=tisztítva be=vigyenek a' Granariumba*”.⁶⁵⁴ A borkilenced és a hegyvám mennyiségét a szüret végén összeírták, „*Szt Márton napkor*” pedig a bort „*ki=kostolván petsét alatt*” beszállították.⁶⁵⁵ A méhek kilencedeléskor az uraságnak járó mennyiséget össze kellett írni, de ha nem volt „*alkalmatos méh háza, a' polgárnak pedig van, hagyattasson nála jó módjával a' Kilenczed tavaszig*”.⁶⁵⁶ A kilenced és tized begyűjtésére, összeírására rendelt „*Hajduk, Pintzerek, és Vincellerek ajándékokkal gyakran meg-tántoríttatnak*”, ezért úgy osztották fel őket, hogy akik „*ebben az esztendőben itt munkálkodtak, más esztendőben más járásba állittassanak*”.⁶⁵⁷

Nagyváthy a jobbágyok gazdálkodásával is foglalkozott, mivel úgy vélte, ha a „*Polgárok serényen, és okossan folytatják Gazdaságokat, az által mind a' Magok, mind az Uraság hasznát nevelik*”. Minden tiszt kötelességének írta elő, hogy a jobbágyokat a „*leg=jobb Gazdálkodásbeli módokra meg=tanítsa*”. Ilyen lehetőségek közé tartozott az „*Uraság szénájának felében, vagy harmadában való levágása, az összeli trágyázás, Hangya zombékok[na]k el=szórása, tisztogatás, irtás, a Foltok[na]k széna porral való bé=bintése, metszések huzása, és tisztogatása, s annak idejében való Kaszálás, Szetska vágás, Kolompér, Lóher, és Répa nemek természetek[ne]k, s' a' Kukoricza virágjának s a' tarlójának télre való*

meg=szedése”.⁶⁵⁸ Néhány ágazat fejlesztését a jobbágyi gazdaságokban Nagyváthy nem támogatta, például káros volt, ha néhányan juhok tartottak, a többi jobbágy így rosszul járt: a „*Birka a’ Legelőket el=pażarolván Szarvas Marbák tsak kopároznak*”. Ezt ezért tiltották, és lehetőleg a jobbágyokat arra bírták, hogy „*ő magok azon Kártévő Jobbágyok ellen panasza fakadjanak*”. Nem támogatta a szőlőművelés széleskörű elterjesztését sem, mivel az a „*szegénységet Korhelységre, és nyomoruságra juttatja, azért is azon kell lenni, hogy Gazdaságok[na]k fő tárgya a’ föld művelés, és marha tartás legyen*”. Ahol korábban nem voltak szőlők, ott „*az után se engedtesenek*”, ha már voltak, csak a „*kopár hegyoldalakat kell fel=adni, a’ mellyek semmi Gabona nemet meg=nem teremnek*”.⁶⁵⁹ A rét- és legelőgazdálkodás fejlesztését támogatta Nagyváthy, nézete szerint téli takarmánnyal azért nem rendelkeztek a jobbágyok, mert a kaszálókat gyakran már májusban is marháikkal legeltetették. Ennek káros hatását a jobbágyoknak „*elméjekre*” adták, hogy „*magok által láthassák, melly kevés ott a’ széna, a’ hol a’ marha a’ sáros réteket össze tapossa, és éppen akkor emészti=le, mikor annak leg=jobban kellene nevelkedni*”. Az elegendő mennyiségű, és jó minőségű téli takarmány megtermesztésének érdekében az „*Urbariumban meg=határozott időn kívül a’ marbák a’ Rétekre ne botsátassanak (...)* sarju takarástól fogva tsak 12ik novemberig legeltessék kívül marhájokat”.⁶⁶⁰

Az allódiumok növelése országszerte megfigyelhető folyamat volt, Nagyváthy ennek ellenére tiltotta, hogy tisztjei a „*Lakó-sokat akár Zsellérek, akár helyes Jobbágyok akarnak lenni, magok hejékről meg=szóríthassák*”, indokként az „*Erő, Jobbágyok élleme, és Köz terhek*” egyensúlyára hivatkozott, és kiemelte: a „*Legeltetés és Fajezés meg=ne szorítasson*”.⁶⁶¹ A gazdaság nagysága, a munkakerő, az úrbéri terhek és szolgáltatások közötti egyensúlyt úgy tartották fent, hogy a jobbágyok életkörülményei lehetőleg ne romoljanak, minden uradalomban a „*Tiszttség azon legyen, hogy a’ Szegénység el=ne=pusztuljon*”. Nem engedhették meg, hogy a „*Jobbágyok Földjeiket el=idegenítsék ökreiket el=adogassák, sőt inkább több ökröket szerezzenek, és Szarvas Marha tartást, a’ melly mind az önön magok, mind az Uraság Gazdaságainak Fundamentoma, minden igyekezettel elől=segéljék*”.⁶⁶² Ha a jobbágyok nagyobb megművelhető területet szerettek volna, arról a „*Fő Kormány székét*” értesítették, a tisztnek jelenteni kellett, hogy „*mitsoda emberek azok, mit kérnek, hol és mellyik Helységben volna reájok leg=nagyobb Szükség, és alkalmasabb hely*”.⁶⁶³ A jobbágyok és a birtok „*hasznára vállalik az, ha a’ tiszt bizonyos esztendőkéig olly contractus mellett fiatal Ökröket ad=által*” a jó, igyekvő jobbágyoknak, cserébe azok a „*haszonvételére bizonyos napokat szolgáljanak*”.⁶⁶⁴ Az ökrök kiadása mellett „*pénzt is lehet pénzé tehető Naturaliak fejébe, a’ minémő a Bor, Dohány, vagy pedig költsön adni*”. A kölcsön feltételei voltak, hogy összege „*kevés legyen, mentől hamarabb vissza térítsék, általa a’ magok javát (...)* elő=mozdítván, velek az Uraságnak securitása legyen”.⁶⁶⁵ A jobbágyok egyéb ügyeiben, ha „*olhyan dolgokat kérnek a’ Tisztstégtől, a’ mellyeket ő el=nem végezhet Instantiájokat vegye=el*”, amennyiben egyetértett velük, a „*Directionak*” beküldhette, viszont ha a kérések „*helytelenségek, és nyugha-*

tatlanságok, azokat adja=viszsa, (...) az Irókat nyomozza ki”.⁶⁶⁶

A jobbágyok elköltözésekor, ha a „*báz helyéről le=mond (...) a' Törvény Értelme szerint mindene-kért eleget tegyen*”, és a tisztt az „*üressen hagyandó sessiójába (...) más hasonló Polgárt szállítson=bé*”.⁶⁶⁷ A „*mag nélkül el=balt*” jobbágy földjeit az allódium területéhez csatolták, a „*báz helyét pedig más jó igyekező embernek*” adták ki.⁶⁶⁸ A jobbágyok megállapodhattak abban, hogy „*köz terheiknek, vagy személyes Kár-vallásaiának meg=térítésére a' Közönséges tárban első esztendőben egy néhány köből Búzáat a' végre bé=vesznek, hogy a' meg=szorultak abból uj-jfejébe egy nyoltzad Részt Interesért Ki=adhasanak*”. A tisztt az ilyen „*jó szándékot*” minden módon „*elől=mozdítsa, és tanátsával vezérelje*”, mert az ilyen „*Fundus idővel ugy meg=gyarapodik, hogy abból a tűz= vagy marha dög által meg=Károsodattakat fel=segélbetik*”.⁶⁶⁹ A tiszteknek arra is figyelniük kellett, hogy a helységnek „*mindenkor valamelyes Cassája legyen, a' mellybe a' Közönséges terhek fizetessenek*”.⁶⁷⁰ Nagyváthy arra is felhívta a figyelmet, hogy a „*Cassában a' Pénz ne heverjen, hanem azon vagy valami Marha, vagy egyéb ollyas dolog vétessen*” ami nyereséget hoz. A tiszttnek arra is vigyázni kellett, hogy az „*Esküttek a' Közönséges pénzt fel=ne vendégeskedjék*”, ezért az „*Esztendő végén szoros Számot kérjen mindenekről*”.⁶⁷¹ A bírák választáskor a tisztek megjelentek, és olyan embereket támogattak, akik „*jó Lelki esméretűek, munkások, és az Urasághoz hűségesekek*”.⁶⁷² A jobbágyok állami közterheinek felvételekor a tisztt a „*Bíró urat capacitálja, és a' Dicalis gyűlésen a' Jobbágyok pártjokat fogja, hogy felettébb meg=ne terhelytessenek*”.⁶⁷³

Nagyváthy javaslataiból kitűnik, hogy a jobbágyok sorsának könnyebbé tétele mellett fontos szempont volt a birtok gazdálkodásának javítása is. Egyértelműen állást foglalt a szegénység uradalmi segítése, támogatása mellett, a „*Tiszttség Ajtaja a' szegény ember előtt soha bé=Zárva ne legyen, hanem azok[na]k Kéréseit Szép móddal meg=halgassa, (...) őket tanátsolásával segítse, oktassa*”.⁶⁷⁴ Belátható tehát, hogy a jobbágyok és a birtok kapcsolatában az 1767. évi Urbárium betartására, betartatására helyezte a legfontosabb hangsúlyt, de rendkívüli humánusot sejtető utasításai jóval túl is mutatnak ezen.

4. 4. 2. A „Conventios Tselédek”

Nagyváthy a vezetői feladatok megfogalmazása mellett részletesen foglalkozott az uradalmi cselédek, az ispánságokban dolgozó egyéb munkaerő tevékenységének ismertetésével is. Ilyen alkalmazottak a „*Jágerek, Erdő=pásztorok, Hajduk, Béresek, Kotsisok, Tsikósok, Gulyások, Svájccere-sek, Birkások, Kanászok, Méhészek, Kerék=gyártók, Kovácsok, Kanászok, Téglások, Tséplők és Egyébb Conventiora vagy Contóra dolgozó Mester=Emberek*” voltak, a velük kapcsolatos utasításokat – terjedelmi okok miatt – nem ismertetem részletesen.⁶⁷⁵ A jobbágyokhoz hasonlóan az uradalmi cselédekkel kapcsolatban is az emberséges bánásmódra hívta fel Nagyváthy a tisztek figyelmét:

„Drága kints az Egység, drága eg' Ember élete, annyira hogy ezt a' Tseléd nem-is adja-el”.⁶⁷⁶

A cselédekkel kapcsolatos utasításokat az alábbiak szerint osztotta fel Nagyváthy: 1) *A Tseléd fogadásban való vigyázás, annak ideje, és a szolgálatba való bé=állítása, és a szolgálat fel=mondása.* 2) *A Conventionatus Tselédeknek fizetések.* 3) *A Tseléd igazgatása.* 4) *Azok[na]k Személyes Kötelességek.* 5) *A' fizetésen felöl való meg=jutalmazása*”.⁶⁷⁷

A „cselédek” alkalmazása előtt az uradalmi vezetőknek a gazdaság „kiterjedéséhez, és könnyű vagy nehéz voltához képest” meg kellett vizsgálni, hogy „Mennyi cselédre vagyon szüksége, hogy a kelletinél többet, sem kevesebbet, mint a szükség kívánja, ne tartson”.⁶⁷⁸ A szolgálat és a bérezés összhangjának szükségességét is kiemelte Nagyváthy, a fizetés mellett, hogy a „*cseléd állandóbb és hüségesebb legyen az urasághoz, más ártatlan módon is kellekik őtet meg=jutalmazni*”.⁶⁷⁹ A cselédek fogadásakor mindig „*eszes, jó erkölcsű, hüséges, ép testű, és alkalmas Személyeket szükséges választani*”, mindig el kellett kérni a korábbi „*Szolgálatról valló bizonyosság levelet*”.⁶⁸⁰ Az egész- és fél-házhelyes gazdag „polgárok” alkalmazását tiltották.⁶⁸¹ A cselédekét éves szolgálatra fogadták – hacsak nem volt „*erköltstelen, vagy alkalmatlan*” – az évet le kellett szolgálniuk. Felmondásra Szent Mihály napkor volt lehetséges, majd az uradalmat újévkor hagyhatták el, de előtte a számtartó „*minden keze alá bizott szerszámokról számot*” vett, a „*Dirigens Tiszt*” az „*el=menő Tselédnek bizonyosság levelet*” adott „*maga viseléséről*”.⁶⁸² Időben gondoskodni kellett az elmenők pótlásáról, nehogy „*ollyanokat kintelenítessen fogadni, a' kik senkinek sem kellenek*”.⁶⁸³ Ha egy cseléd Szent Mihály-nap előtt felmondott, a tisztnak kötelessége volt a korábbi, vagy kisebb „*conventiora*” helyette mást fogadni. Ha ez nem sikerült, a Directionnak jelentette, és a jóváhagyásával magasabb bérért is kereshettek mást, majd az új cseléd adatait küldték be. Az elbocsátás a gazdatiszt felelőssége volt, de „*Passiobol, vagy az Urasághoz való hüségéért a' Félelem terbe alatt egyet is el=botsáttani*” nem volt szabad.⁶⁸⁴ Cselédek és tisztek esetében is gyakran történtek áthelyezések, ilyen esetben amelyik uradalomnak „*Tselédre, vagy Tisztre szüksége van, ugyanaz is küld magáért, és holmijáért szekereket*”.⁶⁸⁵ Nem volt megengedett a cselédek számának illetve fizetésének növelése, kivételt a rövid időre fogadott cselédek képeztek.⁶⁸⁶ Ha mégis új cseléd kellett, vagy fizetésemelésre került sor, azt a „*Directionnak jó előre hirül kell adni*”, és csak a jóváhagyás után lehetett a „*változást az ujj Status Personalisba bé=iktatni*”. Minden konvencióc cseléd kapott „*Különös Könyvetskét*”, amibe kiírták az „*Inventariomból*” a neki adott eszközöket, szerszámokat, és a „*pénzbe, vagy naturaliakba*” adott fizetésüket, utóbbiból térítették meg az előforduló károkat, kifizetésükkor a számtartó a „*Kártételeket le=is tartóztatja*”.⁶⁸⁷

A Festetics-birtok cselédeinek a „*Rossz társaságot, korhelységet, Dombérozást (...) kemény büntetés fenyítéke alatt*” tiltották, megparancsolták a kocsmárosoknak, hogy az „*Uraság Tselédének hitelbe semmiféle italt ne adjanak*”, ha adtak, a számtartó nem fizethette ki.⁶⁸⁸ A cselédekét büntethették

veréssel, erről a „Szombati Session” döntöttek, és a „jelen lehető Tselédek előtt” büntették meg.⁶⁸⁹ Speciális esetben a cselédekre „Ki=adások, Be=vevések, vagy le=tett dolgok[nak]k gondviselése” is lehetett bízva, ők a Szombati Sessióban esküt tettek, ide tartoztak a „Hajduk, Pajta=Mesterséget, vagy Erdő-Pásztoroságot viselő méhészek, Jagerek, Erdő-kerülők, Pintzerek”. Az állatokkal foglalkozó alkalmazottak, főként a „Göböhösök, Svájtzerekek, Kotsisok, Lovászok” úgy szerződtek, hogy a „kezek alatt való Marháik[na]k Szetskát is vágjanak”.⁶⁹⁰

Nagyváthy részletesen ismertette a „Kovácsok, Molnárok, Bognárok, Pintzerek” kötelességeit, és a velük való bánásról is szólt. A „Pajta=mesterek, Hajduk, Erdő=pásztorok, Kotsisok, és Méhészek” évenkénti fizetésük mellett, ha a „Munka, és öregség miatt (...) Szolgálatokra, és Élelmek készítésére alkalmatlannak találának lenni, vagy meg=vakulnak, a' Keszthelyi Ispotályba által vétetnek, a' hol öreg napjaikat Isteni félelemben” leélhették.⁶⁹¹ Az uraság a cselédek gyemekei közül az „ép és jó elméjüket a' Keszthelyi Industrialis Oskolában a' Mezei Gazdaságra, és Kézi Munkára ki=tanítatja, és belőlök annak idejében Kertészeket, Méhészeket, Vinczelléreteket, Hajdukat, Pajtamestereket, Téglásokat, Átsokat, Kőműveseket, és egyebeket tsinál”. A szülőket a robot alól felmentéssel támogatták, ezért „fjajaikat az Uraság szolgálatjában annál örömöstebb által adják”.⁶⁹² Az árvákkal, jobbágyok és béresek gyermekeivel kapcsolatban elrendelték, hogy közülük az alkalmasak „Téglások, és Kőművesek mellé osztassanak, és ezen mesterséget ki=tanulván a' Jóságban bé=szállítatnak, és Conventiot kapnak”, mivel mindkét esetben „mindjárt pénzt kereshetnek”, így „őket Rubázni és felszabadítani” volt lehetséges.⁶⁹³

A cselédek közé „minden Dominiumban” fogadtak olyan munkásokat is, akiknek „egy két hold ki=méretetvén, és egy Közönséges Parasztház építetvén, a' Földtől s háztól járandó (...) munkájokkal” szolgálták, ezzel a nem jobbágyi státuszban lévő mezőgazdasági munkaerőt bővítették. Az ilyen munkások közül a „Tséplők nyáron Kaszálnak, aratnak, Kapálnak, s-Béreskednek, télen pedig tsépelnek, Göblöt hízlálnak, (...) fát vágnak”. Ide tartoztak a „Kőművesek, Téglások, és átsok”, akik nyáron „mesterségek szerint dolgoznak, télen pedig másféle dolgokra applicatnak a' Gazdaság szükségéhez képest”. A termelés fejlesztésében fontos szerepet kaphattak, mert az ilyen „Tselédek által a' Dobány természet, és sehyem tenyészést is lehet némelly helyeken el=kezdeni”.⁶⁹⁴

A gazdálkodásban közvetlenül nem vett részt, de jövedelmezőségi szempontból fontos szerepet játszott az „Árendások” csoportja is, ők „Földeket, Réteket, Legelőt, Fajjézást, makkolást bérelnek=ki”. A gazdaságosan nem művelhető, az allódiumba nem illeszthető területeket, az „ide, s oda heverő filifalat Földek jó móddal kisebb Corpusokba” adták ki nekik. Kötelességük volt, hogy „Földjeiket jól műveljék, és trágyázzák. Ellenkező esetben az arendalis Esztendőke el=tölte előtt is ki=vettetnek, és birtokok másnak adatik”. A földeket „résziiben” művelhették, az urasági részt „in natura, vagy szembe” adták be. A rosszabb adottságú területek esetén a rész nagysága, amíg a földek „meg=nem javulnak, 5öd, 4ed, 3ad végre fele rész”. Az árendás szerződéseket több évre kötöt-

ték, és ha „*földjeiket jól mivelték, mások előtt ismét elsőségek leszén*”.⁶⁹⁵ Ha kis területű allodiális földterületek maradtak, azokat a „*Helységbeliek[ne]k, vagy idegenek Legelő, Fajészás, vagy Makkolás engedtetik*”, cserébe azokért „*aratók, Kaszások*” voltak csak fogadhatók.⁶⁹⁶

Nagyváthy az uradalmakba betérő, ott megszálló „*Interveniensek*”-ről is szólt, akik az „*uraság, a legközelebb álló atyafiak, az utazó méltóságok, vármegye tisztjei, az uraság dolgában fáradozó tisztek, és azok tselédei; a kereskedők*” voltak.⁶⁹⁷ Az egyes csoportokba tartozó vendégek számára meghatározták, járt-e ebéd, vacsora és „fölstök”, a számlát a Directio fizette. Habár az „*Is-ten=tiszteleten kívül fáradozó Pap Urakk is Interveniensnek neveztessenek, (...) a butsu járásokk színe alatt össze=seregleni szokott Papok[na]k, s Mesterek[ne]k*” tartása nem a Directio feladata volt.⁶⁹⁸

Összegezve Nagyváthy jobbágyokkal és cselédekkel kapcsolatos javaslatait, kemény, de betartható szabályokat írt elő, amelyek az oktatás és képzés megjelenése miatt nagyon előremutatóak voltak. Helyesen ismerte fel, hogy az uradalmak gazdálkodásában az alacsonyabb beosztású, fizikai munkaerejükkel szolgáló alkalmazottak legalább olyan fontos szerepet játszottak, mint a vezetők.

4. 5. A számadási rendszer jellemzői

Gyakorlati szempontból Nagyváthy jószágkormányzói tevékenységének a legtöbb újdonságot hozó, és minden bizonnyal a leggyorsabb hatást produkáló lépése a birtok számviteli rendszerének megújítása volt. Előírásai szerint a termelés és gazdálkodás minden fázisában kellett számadásokat készíteni, minden benyújtandó táblázathoz annak elkészítésének részleteit is leírta, azok formáját is megrajzolta, ami alapján a tiszteknek elkészíthették saját jelentéseiket. A „*Közönséges Instructio*” ismeretanyaga alapján alkalmazták hazánkban először a kettős számvitelt a mezőgazdasági gyakorlatban (természetesen ez a számviteli mód nem egyezik meg a mai kettős számvitellel). A mű legtöbb újdonságot tartalmazó, összesen 101 oldalas terjedelmű részében az áruforgalom és a számvitel alapelveit ismertette Nagyváthy. A legnagyobb pontosságot követelték meg a gazdálkodás folyamataiban, és a különféle termények, a robotterhek, a termékek összesírásakor, elszámolásakor is.

Az elszámolások, bizonylatok, összeírások benyújtásakor a „*Tisztség az alább meg=nevezendő Tabellákat két Exemplátban tsinálja=ki, és egyiket a Directionnak bé küldvén, a Copiakat egész 10 eszten-deig Könyv formákra kötve magának meg=tartsa, és successorának által-adja*”. Az iratok körüli rend, az irattári fegyelem megőrzésének érdekében a határidőket a tiszteknek be kellett tartaniuk. A tizenegy uradalomnak külön számot adtak, mely a következőképpen alakult: I. Keszthely, II.

Kemend, III. Hahót, IV. Csáktornya, V. Csurgó, VI. Szent Miklós, VII. Kereszt Úr, VIII. Vasvár, IX. Saág, X. Soprony, XI. Szalk=Sz.Márton.⁶⁹⁹

Nagyváthy a számadásokkal szemben alapkövetelményé tette, hogy azok „*helyesek*”, „*világosak*” és „*igazak*” legyenek. *Helyesek* voltak, ha a meghatározott, teljes formában készültek, „*szeptemberrel*” és renddel mindig mindent meg lehet találni bennük.⁷⁰⁰ *Világosak* voltak, ha abban könnyen megtalálták, miből mennyi jövedelem származott, mennyi költséget fordították rá, az aktuális piaci árakat, a készletek csökkenését, növekedését illetve azok pénzben összesített értékét is.⁷⁰¹ *Bizonyosak* voltak, ha a számadókönyvbe a jószágokat úgy írták be, hogy „*el lehessen binneni*”, vagyis „*ez vagy amaz nem több, vagy kevesebb volt, és ez vagy amaz Titulus alatt ennyi vagy annyi ki lehetett a Számadóságbul*”.⁷⁰² A „*bizonyos számadások*” készítését azon pontokkal segítették, amelyekben megfogalmazta, hogy „*ezt vagy amazt meg=lehet ennyin szerezzni, erre vagy arra a dologra elég ennyi, és ebből vagy abból lehet ennyit bizonyosan reményleni*”.⁷⁰³

A számadók bevételeinek, kiadásainak bizonyítására a különböző tabellák, igazolások szolgálták. Mindig igazolniuk kellett, hogy a különböző gazdasági események milyen címen történtek, illetve, hogy ezek valóban megtörténtek-e.

A gazdálkodás során előforduló eseményeket a jegyzőkönyvbe („*Diarium*”) naponta jegyezték fel, ami olyan „*Laistrom, melyben mindenek, a'miket bevétenek vagy kiadatnak napról napra beirattatnak folyvást*”. A jegyzőkönyvben „*semmit vakarni nem szabad, hanem ha a hibát igazítani szükség, a hibás positiót ki kell húzni és a helyest alája írni*”, ezzel egyben ellenőrizni lehetett a számadókönyvet is. A jegyzőkönyvből a számadókönyvbe vezették át a gazdasági eseményeket a „*maguk Rubrikájukba és helyekre (...) átírás által*”.⁷⁰⁴ A számadókönyv első oldalán az „*el-muló időről meg-maradott vagyonok[na]k, adósságok és restanciák*” hiteles összeírását készítették el. A további „*levelek*” bal oldalán a bevételek, jobb oldalán a kiadások szerepeltek, úgy amint a „*Tárgyak egymás után Szép Rendel is Következnek*”.⁷⁰⁵ A számadókönyv az „*Esztendő végével adattatik által a' Revisio végett Documentumokkal együtt*” a „*Directio*”-nak, és mivel ennek „*tisztán, és helyessen való készítésére több ideje van a' Számadónak, mint a' Jegyző=Könyv vezetéséhez lehetett; ebben semmiféle vakarásnak, vagy igazításnak nints helye*”.⁷⁰⁶ Az esztendő végén a megmaradt készleteket, állományokat, adósságokat, restanciákat a számadó könyv végére vették fel. Egy jól összeállított számadókönyvből „*könnyen ki lehet nézni*” mivel csökkent vagy gyarapodott „*ez vagy amaz gazdaságbeli állapotnak száma, jósága, és ehhez képest az ára*”.⁷⁰⁷ Az összesítésnek hogy „*hiteles legyen a' Számadó a' maga Számadó könyvét a' dirigensnek minden hónap végével által adja hogy az a' positiok[na]k igazságokat meg=visgálja*”.⁷⁰⁸ Az ellenőrzés után a „*dirigens*” a havi összesítés végén a számadó-könyvet „*bérekészti*”, azaz lezárta. A számadókönyv elkészítését pontosan, meghatározott időre el kell végeznie a számadónak: nehogy a tiszt a „*Revisioban akadozzon, a Számadó jó idején meg=szerezze*

magának” a különböző igazolásokat, és ezeket a „Számadó könyvel együtt adja által”.⁷⁰⁹ Az ispánságtól beérkező tabellákból készítették az uradalmi számadásokat, ezért az eredetiek egy példányát tíz évig meg kellett őrizniük. Az uradalmak közötti árucseréket is bizonylatokkal kellett igazolni, az igazolás módjának pontos leírására Nagyváthy külön pontot szentelt, a különféle költségnemeket is tárgyalta, utasításokat adott a gazdaság ráfordításainak csökkentésére, ennek gyakorlati megvalósítására tanácsokat is nyújtott. A számadások egyik legfontosabb tulajdonságaként a takarékossgot emelte ki.⁷¹⁰

A „Directio” nemcsak évente kívánta tudni, hogy „mi termett, vétetett, adatott=el, adatott=ki, vagy mennyi van pénzre való, és mi annak folyó Ára”⁷¹¹, ezért a számadók minden hónapban egy „extractus”-t (összesítést) készítettek a „Bé=vevésekről és Kiadásokról, Hozadékjáról, ezek[ne]k folyó árakkal együtt”, továbbá minden jószágról egy kivonatot („extractumot”) is összeállítottak.⁷¹²

A Festetics-birtokon a Nagyváthy-féle birtokreform idején használt legfontosabb bizonylatok tulajdonságait, tartalmukat az 11. táblázatban gyűjtöttem össze.

11. táblázat: A Festetics-birtokon használt fontosabb számadások

Táblázat neve	Elkészítés és be- küldés ideje	Tartalma
I. „Status personalis”	Január	Uradalmi alkalmazottak nevei, szolgálatuk helye, fizetésük és egyéb alkalmazási adataik.
II. „Proventusok summarius extractusa”	Január	A várható és a realizált jövedelmek „kútfejei”, kintlévőségek, elmaradások („Remanentia”).
III. „Restantiák Laistroma”	Január	Naturáliák, marhák, robot stb., az előző évből származó megmaradt „erőforrások” összesítése.
IV. „Fixus Proventusok Tabellája”	Január	Bérletbe (árendába) adott jogok, épületek összesítése.
V. „Robot Kalendárium”	Február	Robotos munkaerő felmérése, felhasználás módja.
VI. „Urbarialis Tabella”	Február	Házhelyek száma, úrbéri szolgáltatások összesítése.
VII. „Marhák Tabellája”	Szent György nap	Állatállományok teljes körű összeírása.
VIII. „Birkák Deductioja”	(IV. 24.)	Állomány összetétele, gyapjú mennyisége és ára.
IX. „Bizonyos kérdések”	Szeptember	Tervezési-beruházási adatok.
X. „Tséplés Tabellája”	Szent Mihály nap (IX. 29.)	Táblánkénti termésösszeírás, az asztagok behordása és dézsmálást követően.
XI. „El-költ Borok Tabellája”	Október	Bor-készletek és felhasználás összeírása.
XII. „Termés Tabellája”	Október végén	Táblák, rétek, szőlők termésének összeírása.
XIII. „Domestica Conscriptio”	Március elején	Az uradalmi helység fontosabb adatainak összeírása.
XIV. „Inventariumok”	Január-február	Eszközök összeírása.

Forrás: NAGYVÁTHY (1795)

A 11. táblázatban szereplő fontosabb számadásokat az uradalmi instrukciók között az 1810-es években megerősítették.⁷¹³

A „**Status Personalis**” az alkalmazottak személyi adatairól készült januárban két példányban, a „*Directiohoz*” mindkettőt beküldték, majd az egyik jóváhagyás után visszakerült, ezzel a „*tselédék fizetése legitimáltak*”.⁷¹⁴ A „cseléd” neve után szerepeltek szolgálatának jellemző adatai beosztása, és például az is, hogy „*kinek-kinek mennyi marba, és méb-kas van keze alatt*”, a fizetésük készpénzben összesítve (a természetbeni javadalmazást is átszámították folyóáron).⁷¹⁵

A „**Proventusok Summaris Extractusa**” táblázat a jövedelmeket tartalmazta, minden év januárjában kellett elkészíteni. Az előző évből megmaradt restanciákat mind készpénzben, mind természetes egységben rögzítették, mivel a „*Restanciák nem egy esztendőről valók lehetnek, az esztendő különösen fel jegyeztessen, a’ mellyről származik*”. Az elmaradások után következtek a „*jövedelmnek Kútfejei sorjában*”.⁷¹⁶ A „*rendkívül való jövedelmekhez*” többek között az eladott szőlők, házak árát, és az „*Interesekből visszafizetett activumokat*” sorolták. Az összeírás végén a restanciákat ismét részletezték olyan módon, hogy „*világosan ki lehessen látni, ki=adós, miért és mellyik esztendőre*”. A „**Remanenciális [maradvány] Tabellát**” vagy „**Inventáriumot**” is ide csatolták, melyben „*minden Naturáliák, Marbák és Robot taxálva vagynak*”, az összeírás végén aláírással igazolták, hogy a „*maradék Natura is meg=van, nem csak papíron*”.⁷¹⁷

A „**Fixus Proventusok**” táblázatában felvették az árendába [bérletbe] adott uradalmi építményeket és jogokat. Rögzítették a bérbeadás időtartamát, a bérleti díj összegét, és azt, hogy az árenda „*még esztendő meddig fog tartani*”. A tervezettől eltérő összegű a bérleti díj esetén le kellett írni annak indokát a „*Tabella végén (...), hogy ezen esztendőkre miért jött több bé, vagy kevesebb, amint tavál az esztendők elején ígérte*”.⁷¹⁸

Az „**Urbarialis Tabella**” az uradalmak úrbéri lakosságának összesítésére szolgált. Az egy, fél, illetve negyed házhelyek és az „*aprólékos sessiók*” is egész házhelyre lettek átszámítva. Fel tüntették a kilenced, tized és az egyéb úrbéres kötelezettség beszolgáltatásának módját (természetbeni / pénzbeni). A robotkötelezettség nyilvántartásakor először a hosszúfuvar, majd a gyalognapszámot írták össze, végül a különböző robotformákat gyalognapszámban is kifejezték. A fonás és a favágás kapcsán felvették, hol váltották meg pénzben, illetve hol teljesítették természetben, utóbbi helyeken a szolgálat mennyiségét is összeírták. A számadók feleltek azért, hogy a robot számadásban az „*Ispányok által bé=adandó Roboth Tabella, és a’ Számadó Számadása között*” között különbséget találtak. A Directio „*Combinatit fog tenni a véghez vitt munka, Robot Competentia és Pénzes Munkások között, s így a’két vesztegetőnek tapasztal*” attól a robot árát behajtották.⁷¹⁹ A gazdaság sokszor „*pénzes munkásokkal is dolgoztat. Egy vagy más munkát*”, a

számadásukra külön táblázatot készítettek, és a számtartó addig „senkinek semmit” nem fizethetett, amíg az „ispányok a munkások diáriumát” be nem mutatták, és hitelesítették.⁷²⁰

A „**Marhák Tabellája**” Szent György napjára készült, minden marha „*classis*” után. Az összes uradalmi állományt megszámlálták, a múlt évi maradék és az adott esztendei szaporulat számát, az állatok nemét, korát, darabszámát, valamint a kiadásokat, eladásokat és elhullásokat is összeírták. Az egyes állatfajok szaporaságának felvételekor leírták: „*ennyi s ennyi nőstény után lett szaporaság ennyi, s így mekkora maradt, ennyi el-vetelt*”.⁷²¹ Az állattenyésztés költségeit itt írták össze, ezek a pásztorok fizetése, a takarmányok, széna ára és egyéb (specifikus) költségek tartoztak, valamint felszámították „*az egész seregben fekvő Capitalisnak 5 percentes interesét*” is, ami haszonáldozati költségnek volt tekinthető.⁷²² A kiadások /*Exitus*/ összeírása hasonlóan történt, ezeket a „*maga neme, ideje, száma és taxája szerint*” vették fel. „*Mivel pedig a Ki=adás egyszersmind a jövedelmek mennyiségét is mutatja, itt mind azt fel kell venni, amit csak jövedelemnek lehet mondani p.o. Kézpénz és Szaporaság taxája*”.⁷²³ A juhoknál speciális tabellát igényelt a gyapjú, ezt az „*Ordinari*” és a „*Spányol*” fajták után külön készítették, összeírták, hogy „*ennyi s ennyi birka meg=nyiretvén, lett ennyi s ennyi gyapjú; mellynek mázsája el=adattván így s így jött bé ennyi s ennyi az ordinari gyapjúból*”. A vaj, sajt, tej „*felvételése*” hasonlóan történt: „*ennyi s ennyi darab fejtetvén jött ki ennyi s ennyi vaj, tej és sajt, mellynek fontja vagy mázsája el=kelvén így s így jött bé vajból és sajtból ennyi s ennyi*”.⁷²⁴ Nagyváthy szerint az állatok istállóit, aklait, az alájuk adott szalmát nem lehet „*mind valóságos költségeket*” elszámolni, ezért azok „*maradjanak ki a költség rubrikáiból; eléggé megfizetvén ezeket a trágya, a mellyeket is mint hogy megbetsülni nem lehet, a jövedelem rubrikájából hasonlóképpen ki kell hagyni*”.⁷²⁵ Az állatok által „*consumált [fogyasztott] naturáliák folyó áron*” számoltattak el, nem lehetett árukat „*olyan szabad tettszéssel*” megállapítani, hogy a „*haszon megmutatására fele árra betsültsenek*”.⁷²⁶ A juhászat kiemelt szerepére utal, hogy az ispánoknak havonta jelentést kellett készíteni arról, hogy „*Vizítáta e' a' Seregeket a' Legelön, és hogyan találta?*”, nyáron a „*Feketés, Télen pedig a' Szetska vágás hogy folytattak?*”, sóból és takarmányból mennyit „*Consumált a' Sereg, és beérié vele*”, a „*Birkás Bujtárjaival együtt bételyesitike Kötelelességeket*”, illetve látott-e betegséget az állatok között.⁷²⁷

A „**Termés Tabellája**” az allódiumi területek termés mennyiségének összeírására szolgált. A tábláknak, réteknek, szőlőknek azonosítható nevet adtak, majd ezek „*mindenkor állandóan egy néven neveztesenek*”. Nagyváthy megadta azon „*rendet és numerust*”, amely szerint a „*Földnek neveit és a Termés neveit*” fel kellett venni.⁷²⁸ Termés kiesés bekövetkeztekor annak okát (például belvív, jégkár) is fel kellett jegyezni. A behordás és dézsmálás után vették fel a termés mennyiségét az uradalmi nyilvántartásokba, majd a szántóföldi tábla nyilvántartó lapjára is, amelyről a termés származott, ez a lap az uradalmi tisztánál maradt, aki így ellenőrizhette a termést csépléskor. Évente egy alkalommal, szeptemberben készítették, szeptember végén adták át a Directionak.

Szent Mihály napjától újévig a kicséplelt mennyiség összesítésére a **„Tséplés Tabella”** szolgált. A következő esztendő január elsejétől külön gyűjtötték az adatokat, hogy *„lebessen látni, mellyik esztendőben millyen nagy volt a Termés, és miképpen fizetett a’ szerint”*.⁷²⁹ Behordás és dézsmálás után fel kellett venni a termés mennyiségét az uradalmi nyilvántartásokba, majd a szántóföldi tábla nyilvántartó lapjába is, amelyről a termés származott. Ez a lap az uradalmi tisztnél volt, aki így ellenőrizhette a termést csépléskor.

A kasznár vagy az ispán a cséplési időszak folyamán a szombati *„sessiókon”* számolt be a munkák állásáról. A főtiszt a *„Tséplés Tabellája”* alapján ellenőrizhette a munka minőségét, a próba-cséplések eredményeit a cséplés eredményeivel összevetve, hozzászámolva próba és az *„étel köből”* cséplő részét is. Szent Mihály napjától újévig kicséplelt mennyiséget a *„Tséplés Tabellába”* írták be, majd a következő esztendő január elsejétől külön kellett gyűjteni az adatokat, hogy *„lebessen látni, mellyik esztendőben millyen nagy volt a Termés, és miképpen fizetett a’ szerint”*. Szent Mihály napján mindig új cséplési tabellát készítettek az uradalmi tisztek, melybe az előző év termését is fel kellett venni. Külön rubrika volt annak a felvételére, hogy a cséplők *„hányadán csépelnek”*, ezt *„Tséplő-résznek, vagy étel-köbölnek”* nevezték.⁷³⁰ A *„generalis próba”* eredménye a termés tabellájába került, a cséplés tabellájába asztagonként külön-külön kellett próbát végezni, ami alapján be kellett írni azt a termés mennyiséget, amit *„reményleni lebet”*. A generalis próbán kívül minden asztagban *„ujj próba”* is készült.⁷³¹

A termés tabellájából a generális próba eredményét ide is át kellett vezetni, hogy a különbséget könnyen meg lehessen állapítani. Egy-egy asztag *„elcsépltetése és bemérettetése”* után a szombati session az ispán vagy kasznár köteles volt jelenteni a tisztnak, *„mennyi lett ez, s ez az asztag”*, ezt összevetették a *„remélttel”*, ha a különbség nagy: megvizsgálták az eltérés okát. Nagyváthy szerint ekkor a *„Tséplők vagy loptak, vagy nem jól csépeltek önként”*.⁷³² A cséplők fogadásakor a *„szoros vigyázást”* el kellett mondani *„mind az Ispányoknak, mind a Tséplőknek”*, hogy *„vigyázatlanságból vagy restségből semmi el ne vesszen”*.⁷³³

Az **„El=költ borok tabellája”** megtermelt, illetve elfogyott bor mennyiségének összesítése volt, egyik októbertől a következőig. Ezek alapján pontosan tudni lehetett, hogy *„van-e, lesz-e az idén annyi bor, hogy a jövő esztendőbeli szükségét be=érje a gazdaság vagy pedig kész=pénzen mennyit kellesen előre bé=venni a Korcsmákba, és mellyikben kél el leg=több bor esztendők által, s mi haszon volt a boron a múlt esztendőben”*.⁷³⁴ A borok és hordók uradalmi számadásának készítésekor összeírták *„1. Akó száma (ez is reá égetve a hordón) 2. Bor (Fejér/Veres) 3. Uraság Termés 4. Kilenczed 5. Pénzen vett 6. Mellyik hegyen 7. Mellyik esztendőben termett”*.⁷³⁵ Az elkészült összeírást a tisztnak is alá kellett írni, és a Directionnak beküldeni, ezt követően a borok *„meg=lévén egymástól különböztetve, soha egyik speziest a másikba össze ne keverjük”*.⁷³⁶ A borok kiadásáról elkészítendő bizonylatra a bor *„faj,*

numerus, capacitas” mellett a számított árat is fel kellett venni.

A **Generale Inventariumok** a gazdák kezelésében lévő eszközökről készítették minden év januárjában vagy februárjában. A főtiszték összesítették a beérkezett összeírásokat, majd egy példányt a „*Directio*”-nak, egyet a számtartónak adott.

Minden évben „*bizonyos kérdések fognak feltétetni*” a gazdáknak, amelyekre a válaszokat a következő év szeptemberéig kellett elkészíteni. A kérdések részletesen az 2. mellékletben találhatóak meg. Ki kellett fejteniük, hogy a jövedelmek növelésére illetve a kiadások csökkentésére milyen módokat látott lehetségesnek, csökkenthető volt-e a cselédek és a pénzes munkások száma, szükséges-e új épületek építése, régiek felújítása, ennek milyen költségvonzata volt, a restanciák behajtását miképpen látta lehetségesnek, volt-e mód a kereskedelmi tevékenység bővítésére.

A „**Summaris Relatio**” a tisztek munkájának megítélését szolgálta mivel, a „*főkormányzések világosan tudni kívánja, melyik gazda melyik jószágban mi mitsodát javított, s egy szóval a keze alatt való jószág az ő vezérlése alatt esztendőről esztendőre mint gyarapodott, vagy szállott alább*”.⁷³⁷ A jelentés részletes formáját a 3. számú melléklet tartalmazza. A károkat (hiányosságokat) minden ágazatban össze kellett írni, minden tétel után külön-külön kellett összegezni az elmaradásokat; a végén a „*közönséges jövedelemből elmaradt*” sorban ezeket összesíteni kellett. A pozitív változásokat is össze kellett írni, majd ezeket a „*cassába több adatott bé*” sorban összesítették. Csak azokat a „*positiokat*” kellett a kormányzónak megnevezni és kitölteni, amikben az előző évhez képest változás következett be, hogy a jelentés ne „*terjedjen sokra*”. A jelentésből a *Directio*, és az uraság is megláthatta „*kinek-kinek esztendőkről-esztendőkre való iparkodását*” ezt a „*szorgalmatosságot az érdem szerint meg=is jutalmazza*”.⁷³⁸

A „**Domestica Conscriptio**” a földterületek nyilvántartásának alapja volt, Nagyváthy szerint ez a „*Fundamentuma a' Helységek kormányzásának*”, az urbarium mellett, amiből „*minden Falunak meg=legyen a' Tisztségénél*”.⁷³⁹ Ezek alapján a dézsma és a kilenced pontosan és igazságosan begyűjthető legyen, illetve azért, hogy az „*Uraságnak birtoka a' Polgárokéval össze=ne kevertessen, és el=ne vesszen, szükséges tudni, ki hol mit és mennyit is bír, azért is minden helynek a' maga Topografika Laistroma a' Tisztartónál meg=legyen*”.⁷⁴⁰ Az összeírásban „*topografikus numerusok alatt*” jegyezték fel a birtokosok neveit, birtokának nagyságát, „*mivoltát*”, és szomszédjait. A remanentiális vagy maradványföldek „*a' mellyeket sem a' Termés Tabellában, sem pedig a Fundualis Könyvekben még eddig nem találtak, úgy mint a' Remanentialis Földek, és Irtások. Ezeket tehát ezennel meg=kell keresni, és a' Fennytebb említett Fundualis Laistroma bé=írni*”.⁷⁴¹ Az így elkészített összeírásból egy példányt a „*Dirigens*”, egyet az Ispán kapott, a harmadikat pedig a *Directionál* őrizték meg. Ha a helységben a „*Fundualis Tabellát, Domestica Conscriptiot, Topografika Consignatit, és Remanens s. irtás Földek*

Laistromát” elkészítették, a Localitasnak, és birtoknak a hasznára vált.⁷⁴² Ha a tiszt ismerte a helységet és a földek tulajdonosait, úgy neki „*könnyű lesz rendet szabni*” a négy rendbeli polgárok között, melyeket az alábbiak szerint különböztette meg Nagyváthy: „*a, Robotos b, Contractualis, d, Tseléd, e, Arendás*”. A robotos polgárok az „*Urbariom szerint reguláltassanak, hogy ha vannak*” *ha a kimért területek nagysága hibás volt, újra ki kellett mérni.*” A szerződésesek a „*Contractusok értelmébe szorítassanak*”.⁷⁴³

A „*naturáliák[na]k*” számontartási problémáiról is írt Nagyváthy, itt találhatták meg a tisztek a bor, a pálinka, a seprő és törköly, a szalma, a len- és kenderkévék, a széna, a gabona (búza), a kukorica, a liszt, az eleségek, árpa, szalonna, só (állatoknak szánt külön), a gyertya „*manipulatioját*” és számadását. A kocsik kenésére használt háj; a ponyvák, kötelek, gabonás zsákok, fűzfák és bognár fák, „*vas szerek*” számadásának formáját is itt foglalta össze.

A Directiohoz az uradalmakból érkező számadások közül a „*Hat pontokra való feleleteket*” az épületekre, javításokra tett javaslatokat összesítették, és december elején az Uraságnak „*végző meghatározás végett*” átadták.⁷⁴⁴ A Plenipotentiarius a a Status Personalis” tabellákat februárban összesítette, májusban a „*Dirigens Gazda Tisztek, és Feő Exactor*” munkájáról állított ki táblázatot. Júniusban a „*Crediti Cassák*” jelentéseit és az „*Archivariálé Instrumentumokat*” összesítette. Decemberben az épületek, javítások tervét összesítette, az év folyamán rendszeresen a „*Directionális Actákat*” ellenőrizte, a kint lévőket visszaküldette.⁷⁴⁵

A „*Fő Exactor*” legfontosabb jelentései a „*Crediti Cassák*” állapotáról és a számadások „*revisiojáról*” júliusban összeállított beszámolók voltak, a „*Censurák tartásáról*” októberben írt összesítést.⁷⁴⁶ Az uradalmakból a „*hat pontokra adott válaszból*” az épületek és felújítások meghatározására „*Projectumok készítésében*” és a „*Crediti Cassa Számadásaiból való ki szedésében*” részt vett.⁷⁴⁷ Az Exactor terhelte a felelősség azért, hogy az uradalmakból küldött „*számadásbéli Exactrumok, egyéb gazdaságbéli Tabellák, Deductiók*” meghatározott időre a Directio elé kerüljenek.⁷⁴⁸

A Directionalis Fiskalis januárban készítette a „*mult esztendőbéli Uradalmi Törvényes hasznok, károk, és költségek le irásainak*” összesítését.⁷⁴⁹ Februárban a „*Falusi Birák Számadásairól Szólló Tabellák Recensiója és Summáriuma*” mellett a „*Törvényes Dolgok Historico Deductioinak, és Uradalmi perek rendjeinek*” összesítését készítette el, márciusban az előző évi „*Uradalmi Robotról való Tabellák*” ellenőrzését, a „*Templomok és Ispotályok, és egyéb Institutumok Számadásairól*” szóló tabellákat ellenőrizte.⁷⁵⁰ Áprilisban az árvákról és árvák pénzeiről beszámoló táblázatokat összesítette.⁷⁵¹ Decemberben a „*Normalis Pontokra a Fiscalisok és Pristaldusok által bé=adott Feleletek*” összesítésén dolgozott.⁷⁵²

A „*Vice Exactor*” legfőbb feladata a „*Crediti Cassának manipulációja, és erről adandó Számadás*” volt, erről „*Jegyző könyvet*” vezetett, amiben naponként minden „*Perceptiót és Erogiót*” beírt. A jegyzőkönyvből mindig tudni lehetett, „*mennyi pénznek kelletik a Cassában lenni, és az léssen ez után a forma Számadás, hanem Szükséges azt tisztán leírni, a positiokat hiteles Dokumentumokkal legitimalni*”, év végén a Directiohoz vizsgálatra be kellett adni.⁷⁵³ „*Számadó Könyvet*” is vezetett, amelybe a „*jegyző könyvből hetenként által írja különös Rubrikákban Minden bevételeit, és Kiadásait*”. Az átvezetés során úgy kellett felosztani az oldalakat, hogy „*egy tekintettel ki lehessen látni, mit administrált egyik időközben, vagy másik Uradalom, vagy mennyi Capitalis tetetett és mennyi Interes fizette-tett ki*”.⁷⁵⁴ A számadó könyv „*szükséges a hónapi Extractusok[na]k készítésére, melyeket minden hónapnak végével a Directióhoz bé adni tartozik*”.⁷⁵⁵ Készített egy „*Universalis Extractust*” is, melyben a „*Sopronyi, bétsi és Pesti Fiskalis Crediti Cassák Számadásait*” is összegezte, és a „*Számadásbéli Esztendőnek végével egy Summaria Extractust*” a Directionak is készített.⁷⁵⁶ Az adósságokat is ő kezelte a hitelpénztárral, az „*activum (...) Passivum Adósságok[na]k Laistroma*” mellett a „*Majoratusi Jóságok[na]k administrációjával*” is foglalkozott. A számadások elkészítését a „*Fő Exactorok vigyázata és ut mutatása mellett a szokott formularisok szerint*” végezte.⁷⁵⁷ A Vice Exactornak a „*Crediti Cassa Manipulációján felül*” az alábbi számadásokat kellett felülvizsgálnia, és írásban beszámolni annak eredményéről:

- „*belyi Udvari Tisztség számadásait*”,
- „*a bétsi házi-Controlornak Számadásait*”,
- „*a ménes Mesternek a ménesről, a Fő Lovásznak pedig a keze alá adandó Szénáról, Szalmáról, Zabról, Ló Szerszámokról, és egyéb Istalo beli eszközökről vezetett Számadásait*”,
- „*A Georgikonbéli Tisztségnek Számadásait*”
- „*A Keszthelyi Ispotály és Templom Számadásait*”
- „*A Keszthelyi Só Kereskedésről való Számadást*”,
- „*A Keszthelyi Építő Cassáról, és az Építésbéli Materialékrul és Eszközökről való Számadásokat*”,
- „*A Keszthelyi Apotheka Számadásait*”.⁷⁵⁸

Bevezetésre került a szigorú gazdasági számtartás, a gazdálkodás minden mozzanatát írásba rögzítették. A korábbi nyilvántartásokban is komoly változtatásokat hajtott végre Nagyváthy, aki a gazdálkodás belterjessé tételét a kamentalista szemléletmód bevezetésével, a kamarai ismeretek gyakorlati alkalmazásával vélte megoldhatónak. A birtok számadási rendszere megújult és egységessé vált. Nagyváthy tervei alapján, közreműködésével kialakított vezetési és számadási rendszer a hazai kortársak szemében ugyan a „bürokrácia mintaképe” volt, de az 1815-ben Magyarországot bejáró angol orvos, Richard Bright (1789-1858) elismeréssel írt a Festetics-birtok vezetési és számviteli rendszeréről.⁷⁵⁹

4. 6. A kereskedelmi tevékenység fejlesztése

A mezőgazdasági vállalatokban (és a gazdaság minden más ágában is) alapvető fontosságú probléma a beszerzés és az értékesítés, a „bemeneti” (vagy input), és a „kimeneti” (vagy output) oldalak összehangolása, a megtermelt javak eladásának megszervezése és lebonyolítása; a szükséges nyersanyagok minél olcsóbb beszerzése, a piaci információk begyűjtése ma is a vezetők legfontosabb feladata. Nagyváthy két évszázaddal ezelőtti sorai azt bizonyítják, hogy ez nem korunk új keletű problémája. Felismerte a piaci viszonyok jelentőségét, ezért véleménye szerint az egyes uradalmakban hiába folytattak szakmailag magas szintű gazdálkodást, ha a megtermelt javakat nem tudták megfelelő áron értékesíteni: a „*legserényebb gazdaság is haszontalan, ha a gazda ember productumait jó áron el nem tudja adni*”.⁷⁶⁰

Az agronómiai ismeretek elsajátítása mellett a tisztektől gazdasági-kereskedelmi jártasságuk és ökonómiai tudásuk bővítését is megkövetelték, hogy „*minden Tisztt igyekezzen magának a kereskedésről is ideákat szerezni, annyival is inkább, hogy sok dolgok vannak olyanok, a'mellyeket úgy a'mint teremnek, nem lehet olly szerentsésen el=adni, mint ha azok mesterség által=meg változtatnak és úgy tétetnek pénzé*”.⁷⁶¹ A vezetők munkáját megkönnyítendő pontosan meghatározott volt a termékek köre, amelyekkel kereskedni kellett, a „*Gubatsal, Dobánnyal, Mézzel, Viasszal, Malomkövel, Deszkával, Létzel, Talpakkal, Fa zszindellyel, Borjuk és Ürükk össze=szedésekkel, és Tsikók ökrök és göböhökért való kítseréléssel, Hamuzsírral, Lovakkal, Vajjal, Sajttal*”. Ha a borral is kereskedtek, azt „*gabona és egyéb főzélékeken bé=tserélni, sőt deszkákért bort is adni, és a számosokkal úgy alkudni, hogy a Tisztség külön-különbféle vasakért gabonát, főzéléket vagy bort*” adtak.⁷⁶²

A vevésben, eladásban, árendába-adásban és vételben is úgy kellett megállapodni, hogy a „*Vevő, Árendás, vagy zálogos meg-ne tsalathatnék*”, minden ilyen „*Jószágna Jövedelmét*” feljegyezték, és a „*ki-árendált*” Jószágot csak a „*meg-batározott idő el-telésével, kívánhatják tőle vissza*”.⁷⁶³

Nagyváthy véleménye szerint a „*legnagyobb mesterség azon esik, hogy ki=ki a maga productumait a leg=drágábban el=adja*”.⁷⁶⁴ Ennek megvalósításáért az uradalmakban „*mind a közel, mind a távol való Bor, Gabona, Dohány, Méz, Marha és Gyapjú vásárlók tudva legyenek*”, a Directionál is volt jegyzék a kereskedőkről, ez az árukereskedelem megnövekedett jelentőségét mutatja.⁷⁶⁵ Nagyváthy azért, hogy a megtermelt javak „*jó áron el=keljenek, jó előre a vevőkről, és vásárlókról kell szorgalmatoskodni*”, melynek megvalósítása érdekében az uradalmi tisztek számára „*információs rendszer*” kiépítését rendelte el.⁷⁶⁶ A „*külön-külön helyeken való correspondenzek a productumok[na]k folyó árakat meg=írják*”, ha „*egyik tisztt valamit el=ád, azt másiknak hírül*” adta, és azt is megírták, hogy a „*somszéd uraságok[na]k tisztfjei ez vagy amaz portékát miképpen adták el*”.⁷⁶⁷ A gazdatisztek tehát a

„Direction” keresztül folytatott levelezésükben az aktuális piaci árakat, az adás-vételeket, a piaci viszonyokat, a külső uradalmak eladásait is közölték egymással.⁷⁶⁸ Az értékesítésre kerülő termékek árát a fenti információk alapján a „jóságoknak fekvéséhez képest” határozták meg, a „Felső jóságokban Soprony, az Alsó jóságokban Stájer=ország és Kanizsa regulázzák az eladásokat”.⁷⁶⁹ Mivel az alkalmazottak közül a számtartó és a kasznár tudták legjobban, hogy a „kereskedésben forgó dolgok mennyiben legyenek”,⁷⁷⁰ Nagyváthy elrendelte, hogy tegyenek „előre kalkulust” arról, hogy „ez, vagy amasz mennyiből áll az uraságnak”.⁷⁷¹ A költségszámításokat a „Directionnak” és a tisztartónak is beadták, így az „El=adásban tudhassa magát mibe tartani”, a központi és a helyi vezetők egyaránt ismerték a termékekre fordított költségeket, és az ár meghatározásához elegendő információval rendelkeztek.⁷⁷² Az alapos adatkérés ellenére, ha egy kereskedő esetleg „ohyanokra akar előre alkudozni, a’ mellyek folyó árakat még=a Tisztás nem tudja (...), tsak egy bizonyos részre kelle-tik alkudni, és egészen le=nem kell kötni azt”.⁷⁷³

Nagyváthy tisztában volt a kereslet növekedésének árfelverő hatásával is, megítélése szerint „Nincs az eladásban annál egy hasznosabb fortély”, mintha az uradalom valamelyik „productumáért concurrentiát” idézett elő, ekkor az „egyik a másikra fel=veri a dolog árát. Ha kereszténnyel zsidó konkurál, legjobb”.⁷⁷⁴

Nagyváthy felismerte a nagybani értékesítés, az azonnali, készpénzzel történő fizetés előnyeit, ilyen esetekben engedményeket adhattak a kereskedőnek, a „portéka ugyan illendő áron menjen=el mindenkor, mindazonáltal mikor nagy kvantitásra alkuszna a kereskedők, a gazda egy-két garasra ne tekintsen, kivált ha mindjárt kész pénz üti a markát, mert a’ mi az alkuban el=vész, meg=jön a készpénzen és kamatain”.⁷⁷⁵ Kiemelte, hogy „Jobb valamit kevés, de bizonyos nyereséggel el=adni, mint sok[na]k reménysége alatt kért valamit és akkor is, midőn a bővség miatt a kereskedők keveset ígérnek”.⁷⁷⁶

A tiszték kereskedés során elkövetett fontosabb hibáit is leírta Nagyváthy, hogy elkerüljék ezeket („Eladásban nevezetes hibák”). Ha sok kereskedő jött, „drágább árat reméli”, az árat ezért fel-emelte, a kereskedők pedig vásárlás nélkül hagyták el az uradalmat, így a termék a „karján marad”. A másik hiba akkor történt, ha nem jöttek a kereskedők, ezért „kétségben esik és nyakra-főre mindenét fele áron vesztegeti”.⁷⁷⁷ A harmadik jellemző hiba esetén indokolatlanul hosszú ideig várták, hogy áruikért magasabb árat kapjanak, ezért a „nagy reá=tartással meg=esik, hogy a Kereskedő üresen mégyen=el, vagy ha viszen is valamit, másszor nem jön el, mint hogy tudja, hogy ez a’ Gazda felette drágás”.⁷⁷⁸ A kereskedők jóindulatának megszerzése, illetve megtartása kapcsán Nagyváthy megjegyezte, arra a legkönnyebb mód, ha a „Tiszték a jövő menő Kereskedőket Szállásokra befogadják, hozzájuk barátsággal viseltetnek, még pedig nem tsak akkor, mikor vásárolni valamit hozzájuk bé=Szállanak, hanem Egyébkor is, mikor Utjuk a jóságon keresztül esik”.⁷⁷⁹ Fontosnak tartotta ki-

emelni, hogy a gazdatisztek kössenek szerződést a „*nagyobb kereskedő Compániákkal a Naturáliák és Materáliák eránt*”.⁷⁸⁰

A pénzgazdálkodással kapcsolatos ismereteket is összefoglalta Nagyváthy, szerinte a pénz olyan „*dolog, amelynek néha nagyobb, néha kisebb a betse*”.⁷⁸¹ A tiszték az uradalmi kasszákból lévő „*Pénzt haszon, és Szükség nélkül beverni*” nem hagyhatták.⁷⁸² Az alábbi feltételek mellett kikölcsönözhatték: a „*pénz mentől előbb vissza-fizetessen*”, az adós „*zálogot adjon bé, a’ mellyet romlás és fogyás nélkül*” lehet megőrizni, és többet ért a „*reá adott pénznél*”.⁷⁸³ A felszámított kamat („*interes*”), ha bőven állt pénz rendelkezésre: kisebb, ha kevés pénz forgott, magasabb volt.

A rossz közbiztonság miatt sokszor megesett, hogy a „*tebetős Polgárokat vagy arendásokat a’ Rossz emberek*” kirabolták. Ezért a tisztéknek arra kellett őket ösztönözni, hogy „*pénzeiket akar rövid időre, akár pedig hosszabbra az Uraság Cassájában*” helyezték el, vagy „*ollyatén Interesre bent hagyják, hogy minden Forintrol egy Garas fizetessen nékik*”.⁷⁸⁴ Azért, hogy a polgárok bizalmát az „*Uraság maga eránt meg=nyerhesse, minden illyetén bé-adott pénzt, ha fel=mondatik, vagy annak járó Interességét, a’ rendes időre minden hátra maradás nélkül kell fizetni*”. Ha a betétes azt kérte, hogy a „*dolog halgatásban tartasson, azt szentül is meg=kell tartani*”. Általában a kifizetések „*Vasárnap többeknek jelen létében essenek=meg*”, a befizetett „*Tőke pénzt, vagy annak interesét semmiféle Restantiában, hanem ha a’ Polgár maga kívánja, fent tartani nem szabad*”.⁷⁸⁵ Azok a polgárok, akik pénzüket az uradalmi kasszában tartották, előnyöket élveztek, ha „*Pénzek bé-adására azért jelentik a’ Tisztánél magokat*”, minden külön jelentés nélkül bevették a pénzt, és ha valamilyen uradalmi jószágot adtak ki, az „*ilyes Capitalistáknak mások előtt praferentiájok legyen*”.⁷⁸⁶

A kereskedelem fejlesztését különféle bizonylatokkal is segítették, az uradalmakban a „*Directio*”-hoz beadandó számadások mellett saját jegyzőkönyvet vezettek, amelyben „*fel legyen írva, mi mivégre, és mitsoda áron vétetett ehhez s ehhez*”.⁷⁸⁷

Nagyváthy az áruforgalom egyszerűbb és kevesebb költséget igénylő lebonyolításához alapelveket fogalmazott meg, elrendelte például, hogy mindig a kereskedők küldjenek szállítóeszközt, legfeljebb két részletben fizessék meg az árat, amelynek harmadát az áru átvételekor mindenképpen ki kellett fizetniük. A kereskedőkkel való alkuban nem találta elég talpraesettnek tisztjeit, ezért nyolc pontban részletezte a fortélyokat, és szabályokat, melyekhez az alku során tartani kellett magukat a tisztéknek. A szerződések lehető legelőnyösebb megkötését elősegítendő is adott utasításokat, mindig meg kellett határozni a „*productumok[na]k minéműsége, mennyisége és az el=készítésnek ideje (...) azt szentül is meg kell tartani*”. Világosan le kellett írni eladáskor és vételkor is, hogy a tiszt „*kivel contractál, ki=nevében és mellyik uraság részére*”.⁷⁸⁸ Az eladott áru visszavételére, illetve a jótállásra vonatkozóan a „*contractusban egy tiszt is magát arra ne kötelezze, hogy ez vagy amaz eladott portékáért eddig vagy amaddig a maga hátával jót áll*”, csak ha annak

„következménye veszedelmeken kívül való”.⁷⁸⁹

Az egyes termékek értékesítésével kapcsolatos ismereteket is megfogalmazta Nagyváthy. A romlandó termékeket kellett csak sürgősen eladni, „Egyedől az bocsátani áruba, a’ mi mentől tovább tartatik, annál tovább romlik”.⁷⁹⁰ Az egyéb, jól tárolható és nem romlandó termékek, valamint a különösen értékes cikkek közül a „dobány és a bor olyatén productumok, a’ mellyek a tovább tartással fogynak ugyan, de árokat hagyjok nevelik, ezért is ezekkel mind ezen esztendőben bátorságosan szükség kereskedést folytatni, a’ mellyekben a termés bőv, és a minéműségében igen jó”.⁷⁹¹ A „sovány borokat” nem volt érdemes esztendőről esztendőre tartani, ha „tsak kortsmára nem kívántatik”, még akkor sem, ha esetleg dupla árat kapnának érte, mindezt gazdaságossági számítással bizonyítja.⁷⁹²

A korszak legfontosabb termékei – élőállat, búza, gyapjú – kapcsán adott utasításait idézem. A búza eladásában „olvas felosztást tsinállyon a’ Tiszttség, hogy a’ Pénzre valónak egy Résztét Karátsonig, más Résztét Pünkösdig bizonyosan el=adja. A’ harmadik Résszel pedig mi tévő legyen, a’ Vetésnek ekkori jó, vagy rossz volta meg=taníja”.⁷⁹³ A piaci viszonyok, a kereslet-kínálat nyomán követésével a kedvező értékesítési lehetőségek kiaknázása volt a cél. A búza – és egyéb, hosszú ideig raktáron tartott termények – kezeléséről is sok hasznos tanácsot adott Nagyváthy. A betárolás folyamatának rendjét világosan meghatározta, a munka során a „fel=töltésben arra vigyázzván mindenkor, hogy a’ tiszta Búza a’ leg=felsőbb Polczra öntetessen, és az alább valók, a’ magok nemek szerint mind alább alább”.⁷⁹⁴ November hónapban a „Granariumban való Életet Szükség (...) is leg=alább egyszer meg=forgattatni, s meg=szellőztetni annyival inkább, hogy az Ujjonnan bé=töltött szem meg=szokott izzadni, a’ melly a’ Zsizsikek[ne]k szülő anyja”.⁷⁹⁵ A saját termék gondos kezelése, megfelelő piaci körülmények esetén történő értékesítése mellett kereskedni is kellett a búzával az uradalmakban, nem volt elég csak „azon igyekezni, hogy a’ Termést a’ nevezett időkre Distrabállyák [eladják], hanem még az is Szükség, hogy alkalmas időben a’ mihez jutalmassan hozzá lehet jutni, nyereségre=bé Szerezzeék, és ha mind kitsiny haszonnal is mentől előbb ismét el=adják”.⁷⁹⁶

Az állatállományok értékesítésekor a hízalási célból vásárolt állományok közül „Ujj Esztendőre a’ nyaralt Göbölök meg=bizván el=adattassanak, és helyettek mások szedettessenek=össze, ha a’ Tiszttségnek Reménysége van, hogy a’ második hízalást=is busvétig el=adhatja”.⁷⁹⁷ A „göböl Marhák, Meddő tehenek, Sertések, Ürük” eladására és vételére vonatkozó utasítások között szerepelt, hogy a marhavásárookra több tisztnek kellett menni, ha volt tiszttartó és számtartó, akkor együtt, „ezek nem létében” a kasznár, ahol egyik sem volt: „vigyen magával valami embert, a=ki a vételt vagy írással, vagy legalább rovással” tudta tanúsítani.⁷⁹⁸

A gyapjú a korszak másik, konjunktúrát kiváltó cikke volt, melynek eladását Nagyváthy „igen nevezetes munka”-ként aposztrofálta, ezért részletes utasításokat adott róla. A különböző fajtájú juhok gyapját külön zsákokba „tömetvén”, külön „alkudva az Ordinari és Spányol gyapjújára” kellett

eladni, minél több „gyapjú-kereskedők fordulnak meg egy jószágban, annál jobb”.⁷⁹⁹ A gyapjúzsákok készíttatése minden évben komoly anyagi terhet okozott volna, ezért vissza kellett kérni azokat a vevőktől, és azon „igyekezni, hogy a gyapjút a legelső kezekbe, a Fabrikásoknak lehessen eladni”.⁸⁰⁰ Egy termék iránti nagyobb kereslet jelentkezését a „Directiohoz kell adni (...) erre nézve nem árt, ha a Tisztek hónapi jelentésükben megírják, mijjig van, vagy lesz, és mitsoda időkre abhoz vevő kell”.⁸⁰¹

Az egyes uradalmi termékeket gyakran feldolgozva, „más állapotban” kellett eladni, és „gyakran a Kotsmákat, Pálinka égetőket, Hamuzsír főzőket, Malmokat, Mészárszékeket árendába adni”, a tiszti „ezen dolgok belső manipulációját meg-tanulja”, hogy az ezekből származó hasznat az „árendával való összevetésből megtudhassa”.⁸⁰² Előfordult olyan eset, hogy olyan dolgok értékesítésére került sor, amelyek „nem tartoznak a productumok közé, szőlők, majorok, árendás házak”. Minden ilyen árverésre kellett bocsátani, és a többet ígérőnek készpénzen vagy részletfizetés mellett eladni. A szőlők, ha túl nagyok voltak, apróbb részekre „hasogatva” több szegény embereknek is el lehet adni contractus mellett vagy készpénzért, esetleg borából fizetve eladni, minden holdat 12 kapásra kellett becsülni, a „Kapás pedig ha a szőlő dézsma alatt van, és igen közönséges bort terem, akkor 4 ft-ra; ha szabad és jobb hegyen fekszik 10 –re”. Szántóföld, rét vagy erdő eladásakor vagy vételkor a Tisztnak előre meg kellett határozni az érték felbecsülésének módját.⁸⁰³ Az ilyen szerződéseket, ha esztendőnél tovább tartottak, a Directiohoz be kellett küldeni, hogy az „Activumok[na]k Laistromába” fel lehessen venni, a számtartók pedig az ilyen jövedelmeket „azonnal számadás alá vevén a rendkívül való jövedelmek rubrikáiba” is bevezették.⁸⁰⁴

Nagyváthy a jó termés és a piaci ár összefüggéséről megjegyezte: a „bővség oltsóságot szerez, és éppen akkor kell valamit összevenni, mikor az oltsó, és jó, de az oltsó és a jó közt mindig a legjobbat kell választani, ha szinte valamivel drágább is”.⁸⁰⁵ A rossz termésű (és ezért magasabb árakat hozó) esztendőkre a következő utasításokat adta, a „szűk esztendőben pedig az elkerülhetetlen szükségén felül senki semmit nyereség fejében ne vegyen, mivel Magyarországon egy hibás esztendő után négy-öt kövér esztendők szoktak következni, a melyek az egész speculatiót dugába döntik”.⁸⁰⁶

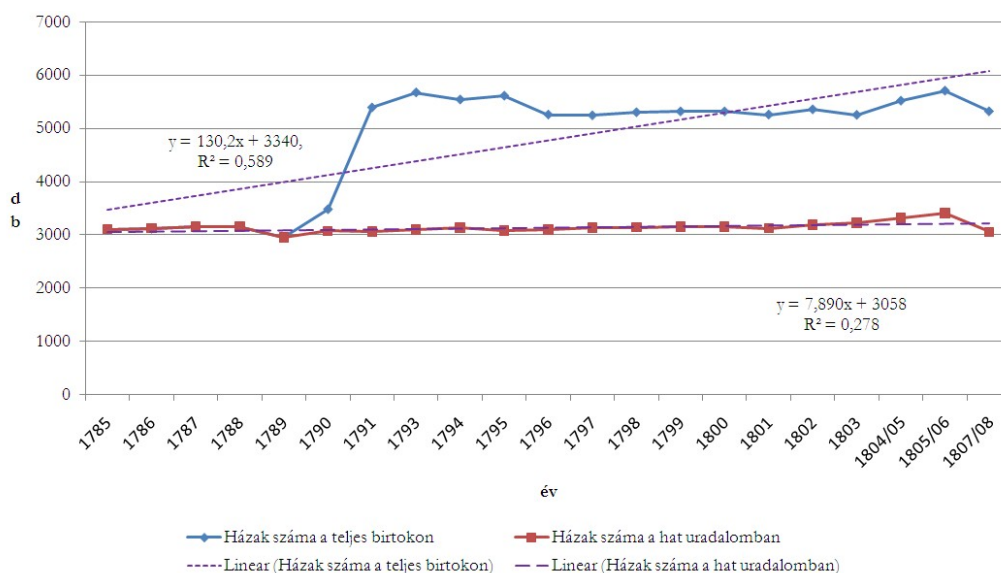
Nagyváthy a kereskedelmi tevékenység fejlesztésére vonatkozó utasításai alapján úgy tűnik: az uradalmakat a már kialakult termelési központ funkció mellett értékesítési-pénzügyi „centrumokká” is kívánta alakítani. Az üzemtani irodalom szerint Thaer és tanítványai alapozták meg a polgári üzemtant a „racionális mezőgazdaság” hirdetésével, melynek „jellemzője már a nyereségre való törekvés volt”.⁸⁰⁷ A fenti, Nagyváthy-tól származó idézetek alapján belátható, hogy már a „Thaer-előtti” időszakra nyúlnak vissza a jövedelem-centrikus üzemgazdaságtan alapjai.

4. 7. A birtokreform hatásai a gazdálkodási gyakorlatra

Az eddig ismertetett, a termelésben bevezetett új, gazdálkodási, szervezési és vezetési ismeretek alkalmazásának eredményét a felépített modell (1. ábra, 13. oldal) alapján vizsgálom. Ahogy az előző fejezetekben leírt, Nagyváthy-tól származó elméleti tudásanyagból is látható: a „Közönséges Instructio” anyagában foglalt fejlesztési koncepciót így vizsgálom.

A jobbágyi terhek változásai

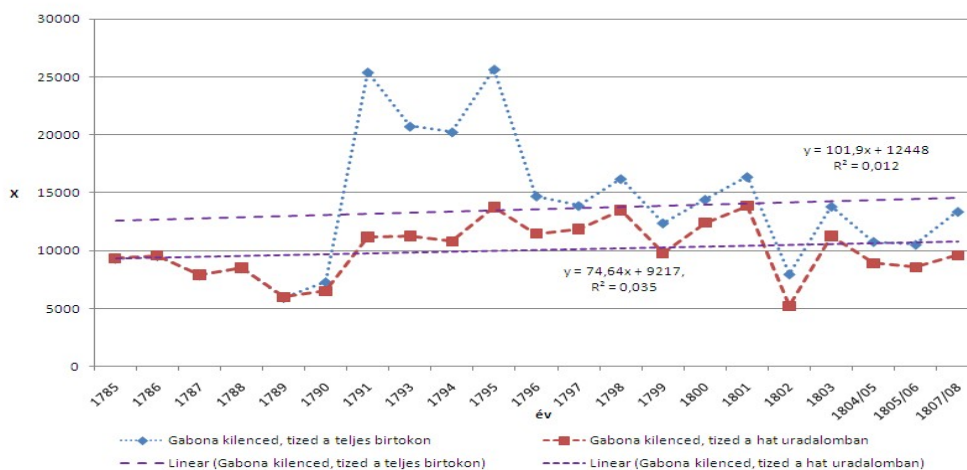
Az adóztatás és a robotoltatás alapja a házas jobbágyok száma (3. ábra) volt. Az eredeti uradalmakban számuk lényegében konstans volt, a teljes birtokon az új uradalmak csatlakozásával megnőtt, ezzel együtt megnövekedett az adóztatható népesség száma is.

(Forrás: MOL FCsL. P 235/147. I-XIX. füzet.)

3. ábra: Házak száma a teljes birtokon (db)

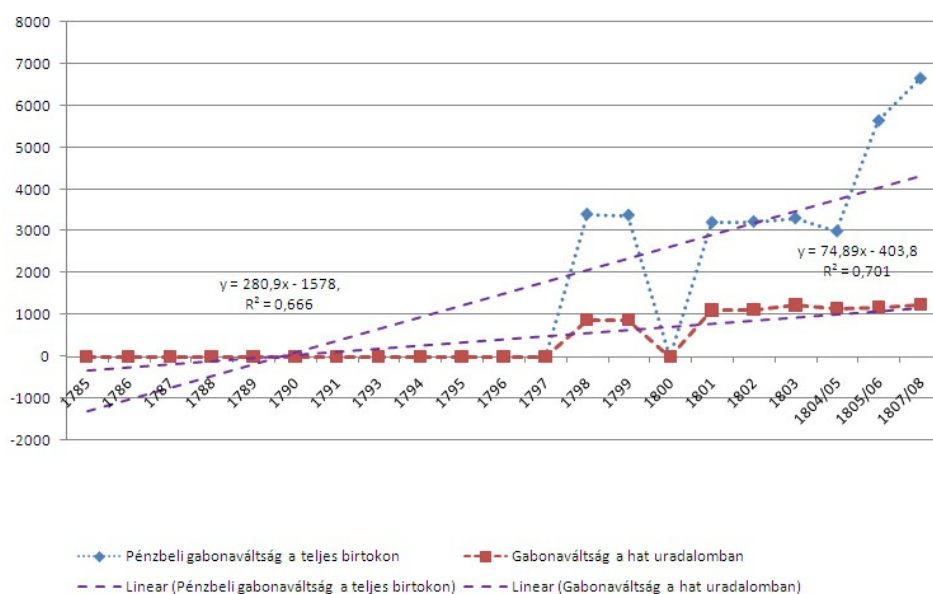
A gabona kilenced- és tizedben ez változás nem ennyire egyértelmű (4. ábra), de ez minden bizonnyal annak volt köszönhető, hogy a jobbágyi gazdaságokban a hagyományos gazdálkodás kereteit nem lépték túl, így a nagy termésingadozás miatt a kilenced-tized mennyisége is lecsökkent. A trendvonal illesztésének pontosságából is látható, hogy nagyon hektikus volt az ingadozás.

(Forrás: MOL FCsL. P 235/147. I-XIX. füzet.)

4. ábra: A gabona kilenced, tized változása (kereszt)

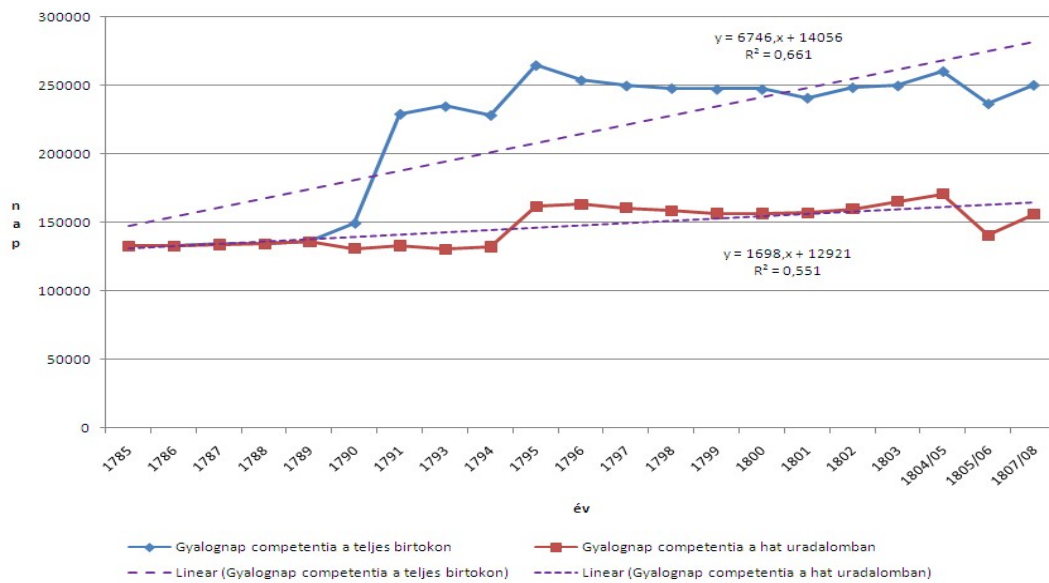
A gabonakilenced mennyiségét a pénzbeli gabonaváltság (5. ábra) megnövekedése csökkentette a XVIII. század utolsó éveitől kezdődően.

(Forrás: MOL FCsL. P 235/147. I-XIX. füzet.)

5. ábra: Pénzbeli gabonaváltság változása (RFt)

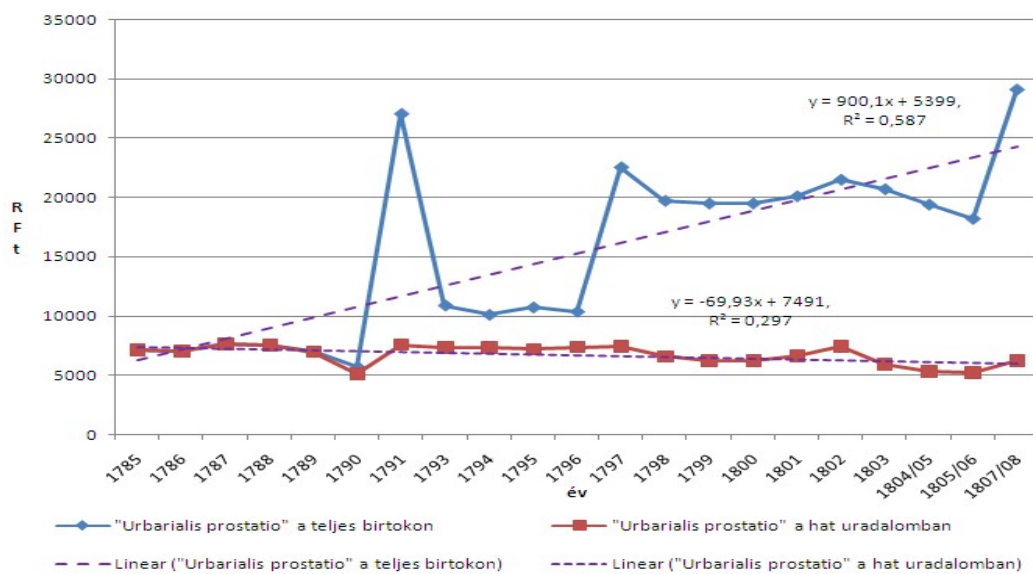
A felhasznált gyalognapok száma (6. ábra) a teljes időszakot vizsgálva az eredeti uradalmakban mintegy tíz százalékkal növekedett, a teljes birtokon az új uradalmak csatlakozásával megnőtt, majd enyhe csökkenésnek indult. Az adatok a valóban teljesített napok számát mutatják, így a növelés nem az urbariumhoz képesti „túlrobotoltatást”, hanem a robot pontos behajtását, a restanciák eltörlését jelentheti.

(Forrás: MOL FCsL. P 235/147. I-XIX. füzet.)

6. ábra: Felhasznált gyalognapok számának változása (nap)

A gyalognapok számának növekedésének okát magyarázhatja a 7. ábra, mely szerint a pénzbeli robotváltás összege az hat „bázisuradalomban” csökkent, míg a birtok egészén, és így főként az új uradalmakban nőtt.

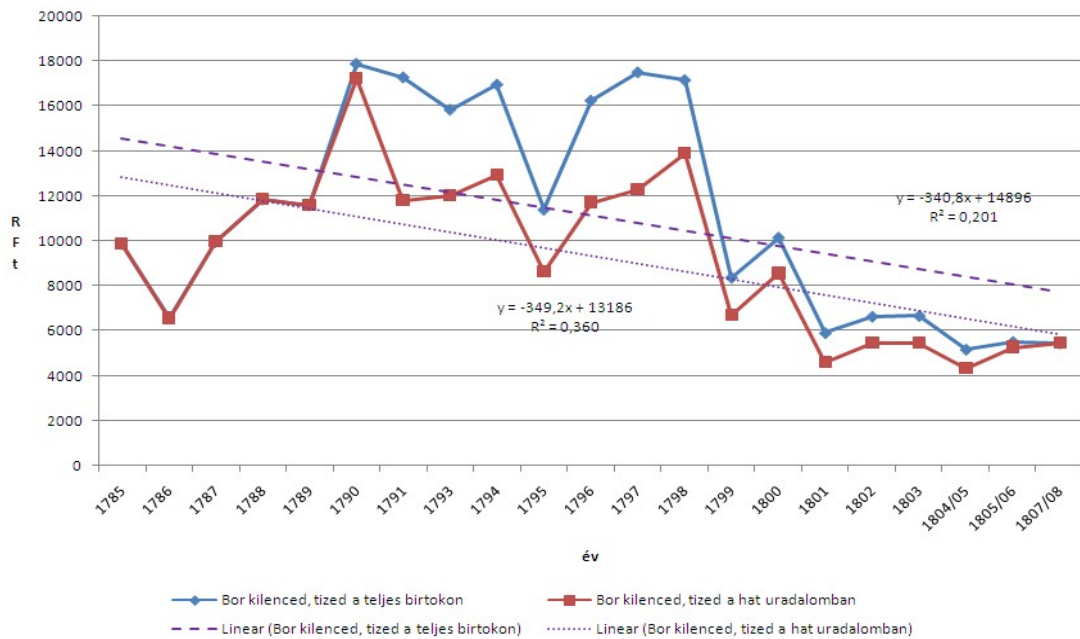

(Forrás: MOL FCsL. P 235/147. I-XIX. füzet.)

7. ábra: A pénzbeli robotváltás változása (Rft)

A bor kilenced és tized mennyiségének változása (8. ábra) a szőlőtermesztés korabeli jel-

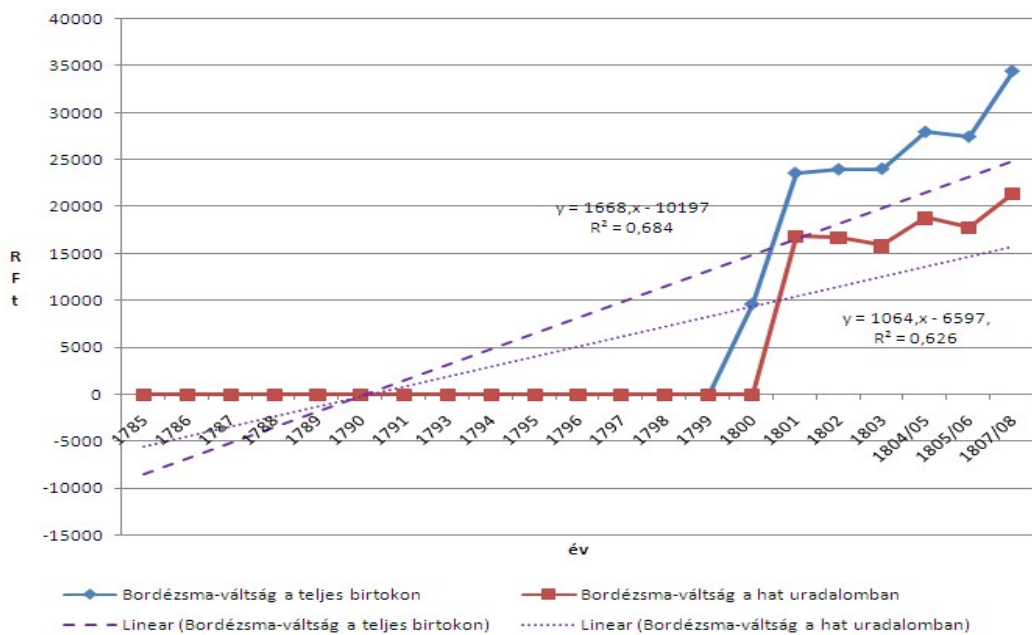
lemzőivel összhangban erős ingadozást mutat, csökkenő tendenciájú.

(Forrás: MOL FCsL, P 235/147. I-XIX. füzet.)

8. ábra: Bor kilenced, tized változása a Festetics-birtokon (akó)

A bor kilenced és tized csökkenését magyarázhatja az a tény is, hogy a bordézsmaváltás (9. ábra) az 1800-as évektől kezdődően emelkedett.

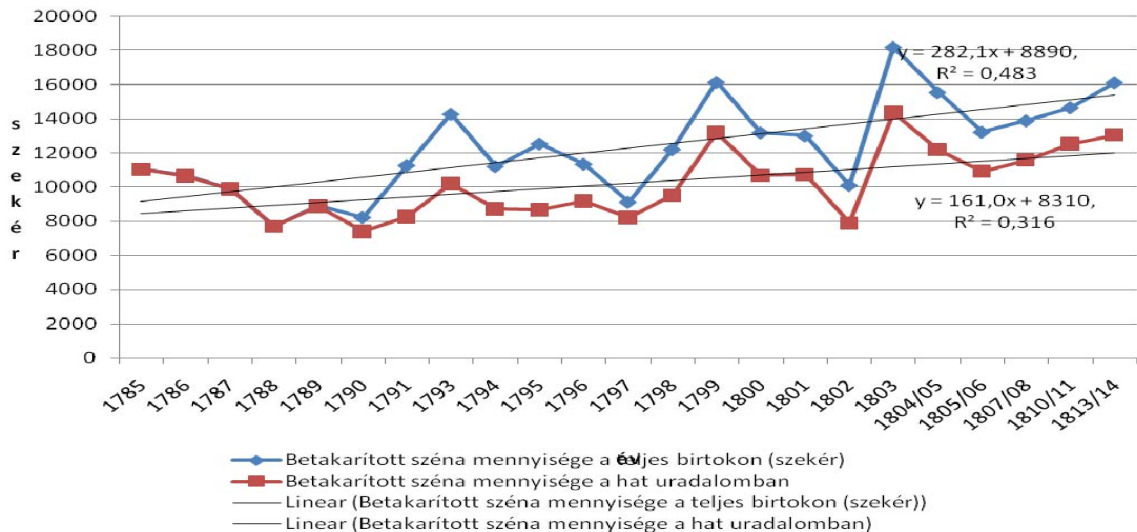

(Forrás: MOL FCsL, P 235/147. I-XIX. füzet.)

9. ábra: Bordézsmaváltás változása a Festetics-birtokon (RFt)

Az allodiális növénytermesztés változása

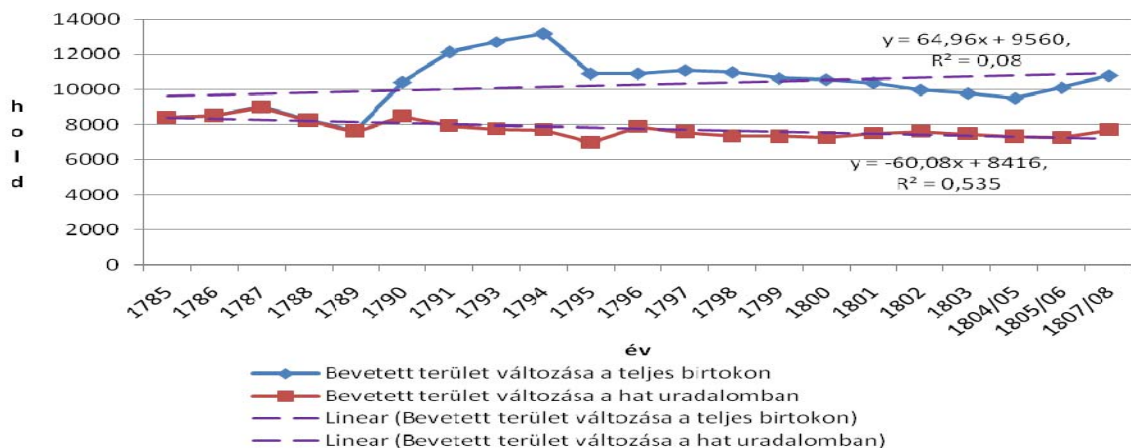
Az allodiális termelés váltásának vizsgálatok a speciális szerepet betöltő rét- és legelőgazdálkodás volumenének változását mutatom be, amelyet a betakarított szénamennyiség változásával jellemzek (10. ábra). A betakarított széna mennyisége a vizsgált időszak elején csökkenő tendenciát mutatott, majd emelkedett. Feltétlenül megemlítendő, hogy ekkor vezették be a sarjúszéna kaszálását is, így egy területről többször nyertek szénát.

(Forrás: MOL FCsL. P 235/147. I-XIX. füzet.)

10. ábra: A betakarított széna mennyisége (szekér)

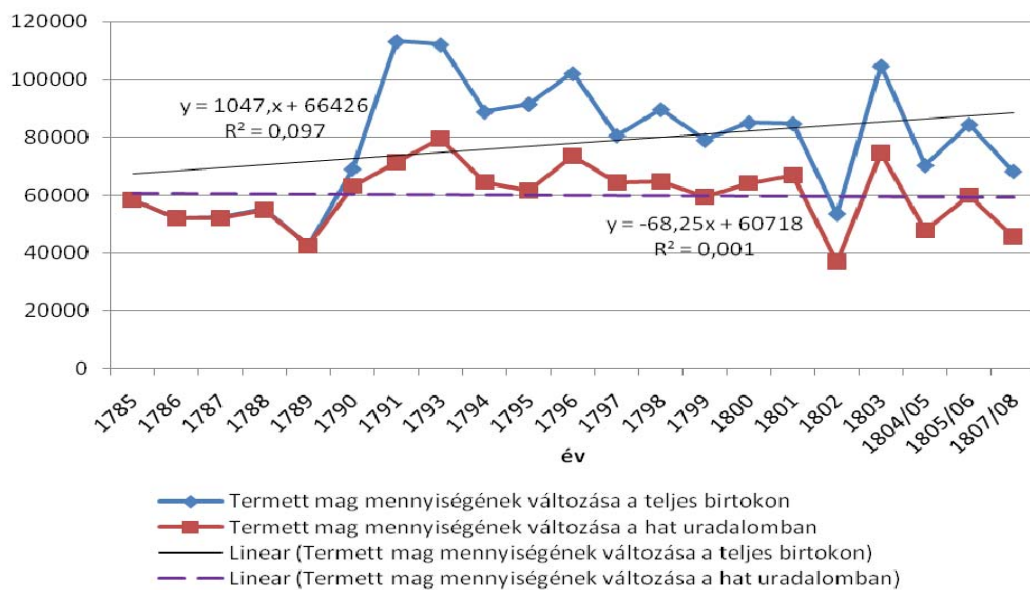
A bevetett terület nagysága (11. ábra) a teljes birtokon eleinte nőtt, majd csökkeni kezdett, amiben nyilvánvalóan szerepet játszott a Nagyváthy-féle birtokreform intenzifikálási törekvése.

(Forrás: MOL FCsL. P 235/147. I-XIX. füzet.)

11. ábra: Bevetett allodiális terület nagysága

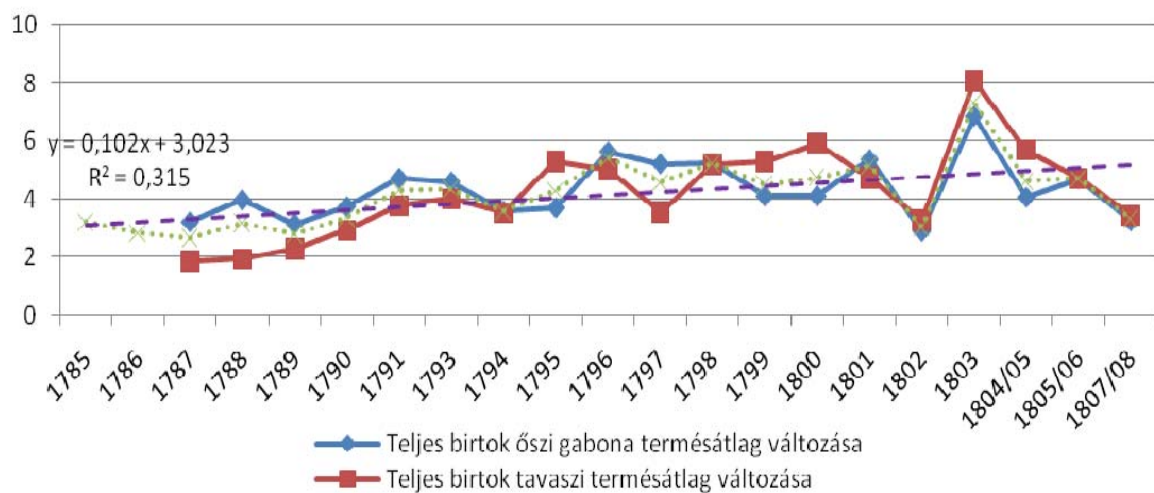
Erre utal az is, hogy a bevetett terület nagyságának csökkenése ellenére a betakarított mennyiség (12. ábra) mind a teljes birtokon, mind a „bázisuradalmakban” nőtt.

(Forrás: MOL FCsL, P 235/147. I-XIX. füzet.)

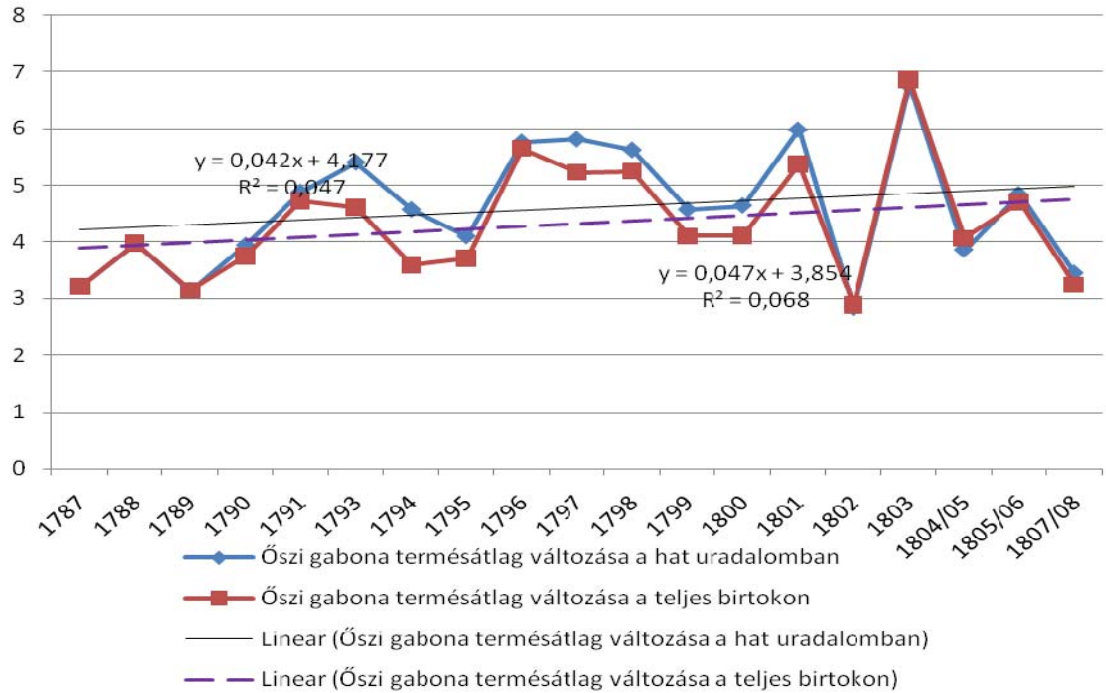
12. ábra: Termett mag mennyiségének változása

Termésátlagok tekintetében (13 és 14. ábra) minden vonatkozásban növekedés figyelhető meg, mind az őszi, mind a tavaszi vetésű gabonák kivetett magra jutó termésében.

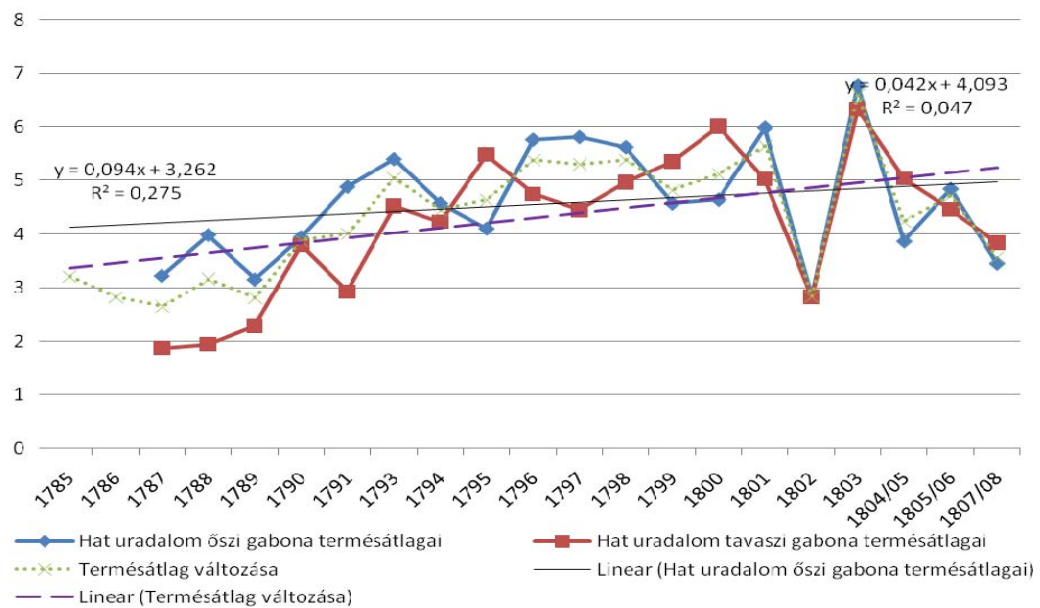
(Forrás: MOL FCsL, P 235/147. I-XIX. füzet.)

13. ábra: Termésátlag változása (mag/kivetett mag)

(Forrás: MOL FCsL. P 235/147. I-XIX. füzet.)

14/a. ábra: Őszi gabonák termésátlagának változása (mag/kivetett mag)

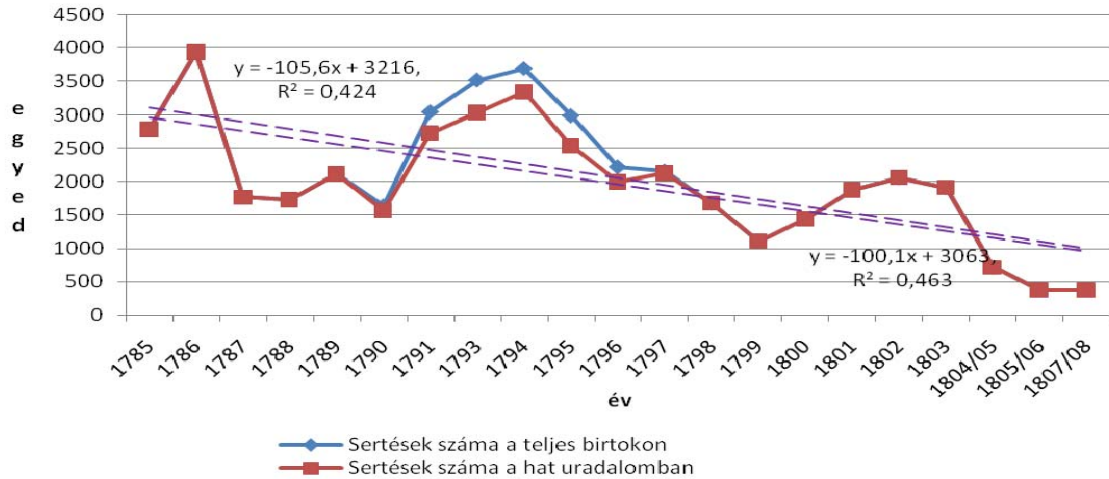

(Forrás: MOL FCsL. P 235/147. I-XIX. füzet.)

14/b. ábra: Termésátlag változása (mag/kivetett mag)

Az állattenyésztés változása

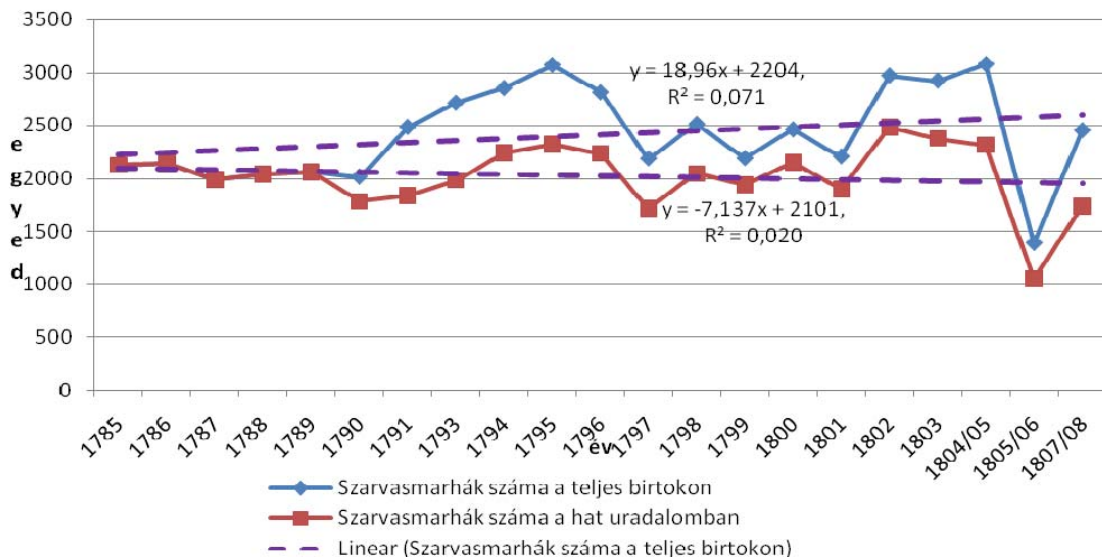
Az állattenyésztésben a legkomolyabb negatív hatás a sertések vonatkozásában figyelhető meg (15. ábra), erőteljes ingadozás mellett tartósan csökkent az állomány nagysága.

(Forrás: MOL FCsL, P 235/147. I-XIX. füzet.)

15. ábra: Sertések számának változása (db)

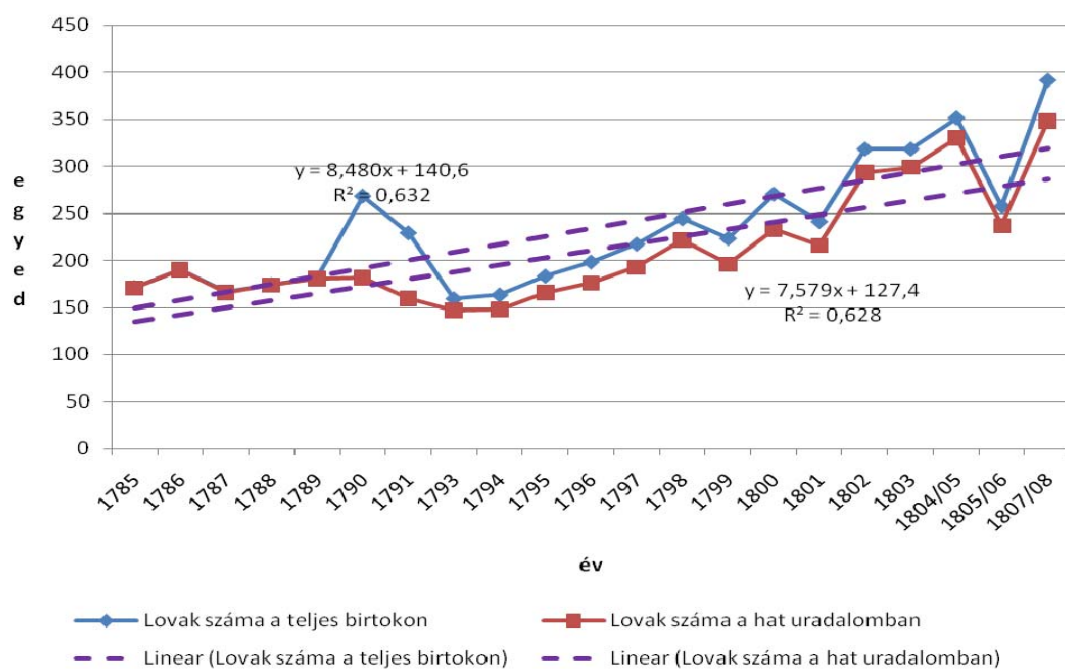
A szarvasmarhák számában (16. ábra) a kezdeti stagnálás után komoly növekedés volt megfigyelhető, majd az állomány nagyságának alig változott (néhány év kiugróan rosszvalószínűleg betegség okozta hatását nem számítva).

(Forrás: MOL FCsL, P 235/147. I-XIX. füzet.)

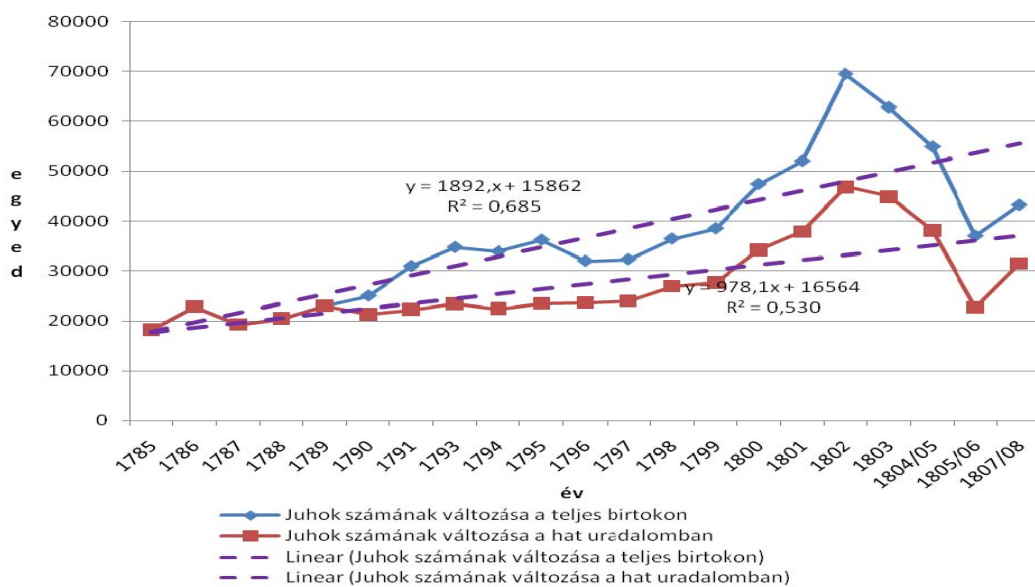
16. ábra: Szarvasmarhák számának változása (db)

A lovak számában tartós, de alacsony növekedést követően az 1800-as évektől kezdődően komoly növekedés volt, ez valószínűleg a belső szükséglet és a külső kereslet növekedésének együttes hatásának volt köszönhető.

17. ábra: Lovak számának változása (db) (Forrás: MOL FCsL. P 235/147. I-XIX. füzet.)

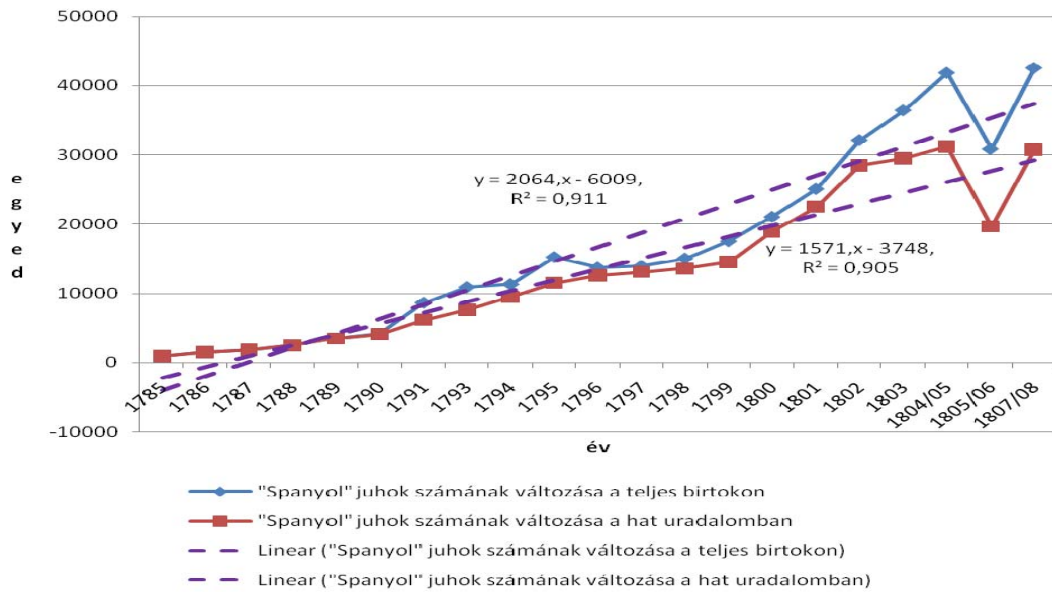
Az állattenyésztésben a legnagyobb változás, és ezzel együtt a legnagyobb növekedés a juhok számában volt megfigyelhető a vizsgált időszakban (18. ábra).

(Forrás: MOL FCsL. P 235/147. I-XIX. füzet.)

18. ábra: Juhok számának változása (db)

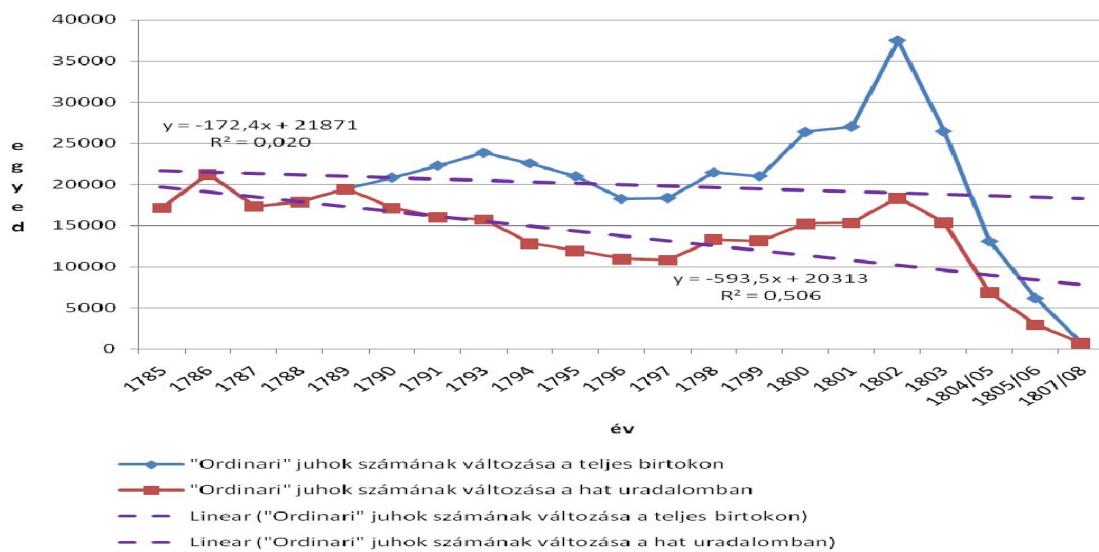
Az állomány mennyiségi változása mellett minőségi változás is bekövetkezett, a jobb minőségű gyapjút adó „spanyol” birkák (merinó) száma az időszak végére jóval meghaladta a korábban domináló „ordinari” (parlagi magyar) fajtájú állatok számát. Nagyváthy vezetésével a gyapjúkonjunktúra előtt két évtizeddel intenzív juhászati tevékenységet folytattak a Festetics-birtokon (19-20. ábra).

(Forrás: MOL FCsL, P 235/147. I-XIX. füzet.)

19. ábra: „Spanyol juhok” számának változása (db)

A spanyol juhok elterjedésével párhuzamosan szorult háttérbe a hagyományos, vagy parlagi juh tartása (20. ábra).

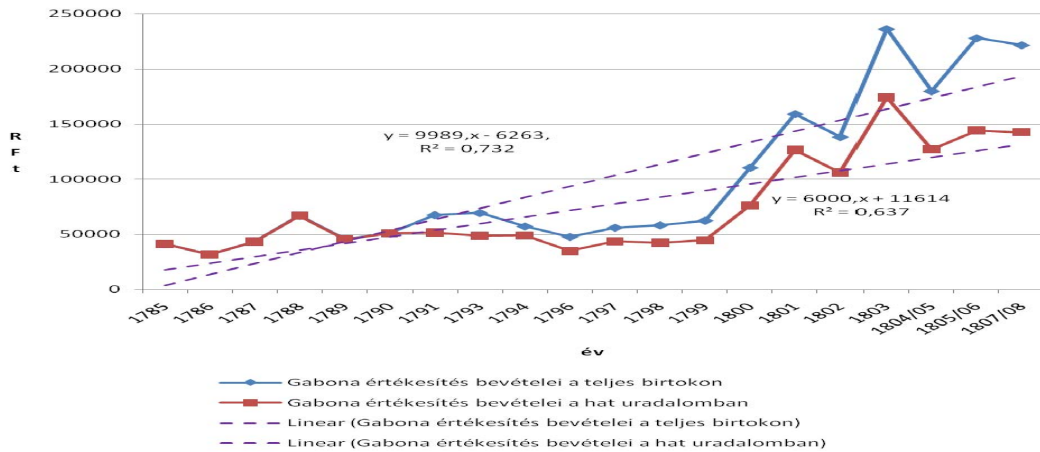

(Forrás: MOL FCsL, P 235/147. I-XIX. füzet.)

20. ábra: „Ordinari juhok” számának változása (db)

A jövedelmek nagyságának és összetételének változása

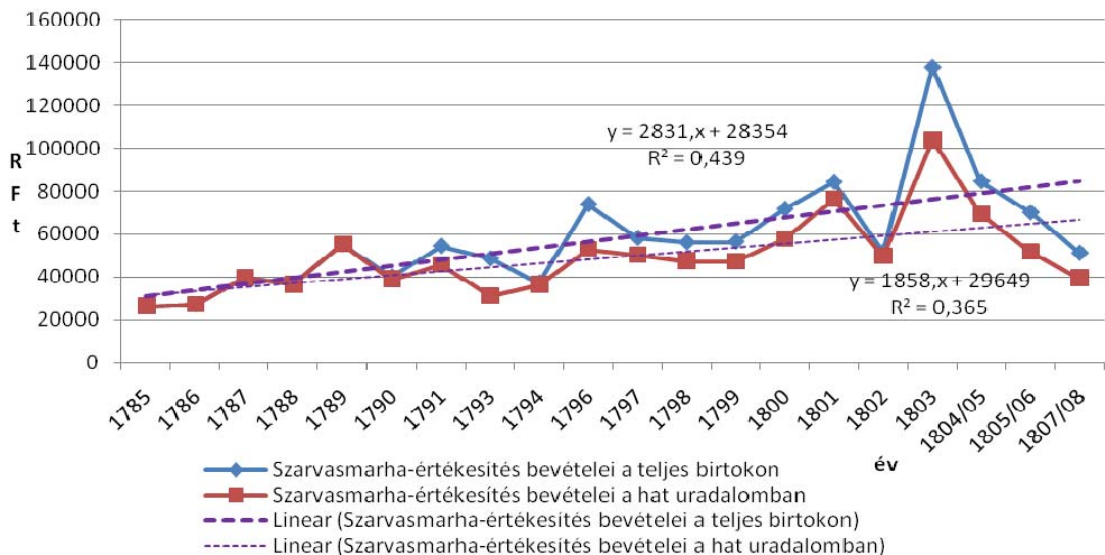
A gabonakonjunktúra hatása csupán az 1800-as évek elején figyelhető meg a gabonából származó bevételekben (21. ábra), azt megelőzően - dacára a nagyobb betakarított mennyiségnek (12. ábra)- nem realizáltak több bevételt ebből.

(Forrás: MOL FCsL. P 235/147. I-XIX. füzet.)

21. ábra: Gabonaértékesítés bevételeinek változása (RFt)

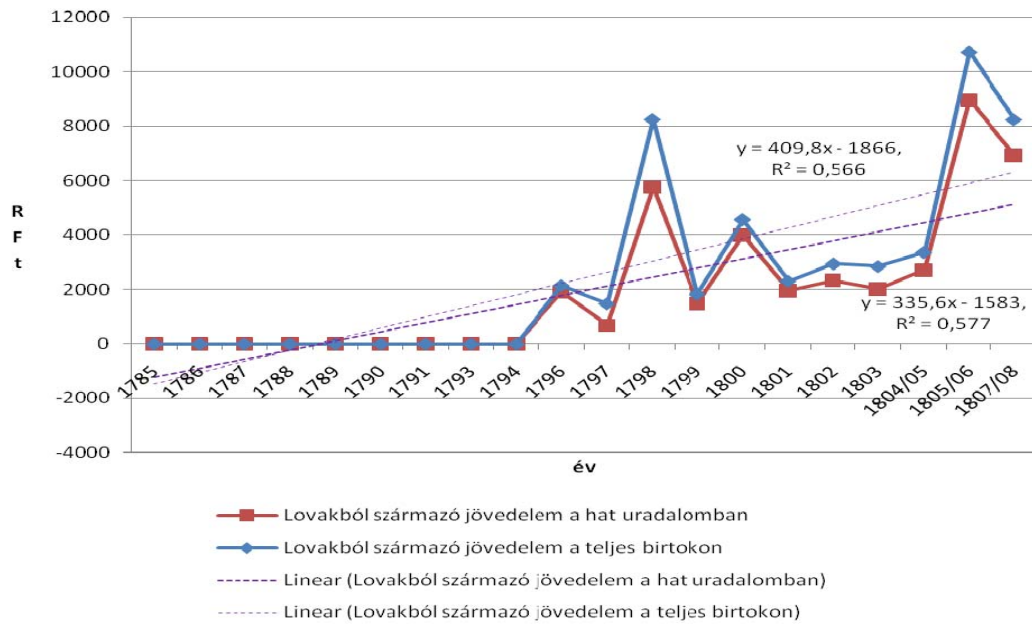
A nagyobb betakarított termést minden bizonnyal a növekvő állatállományok takarmányozására fordították, erre utalhat az is, hogy a szarvasmarhák értékesítéséből származó jövedelem (22. ábra) megnőtt.

(Forrás: MOL FCsL. P 235/147. I-XIX. füzet.)

22. ábra: Szarvasmarha értékesítés bevételeinek változása (RFt)

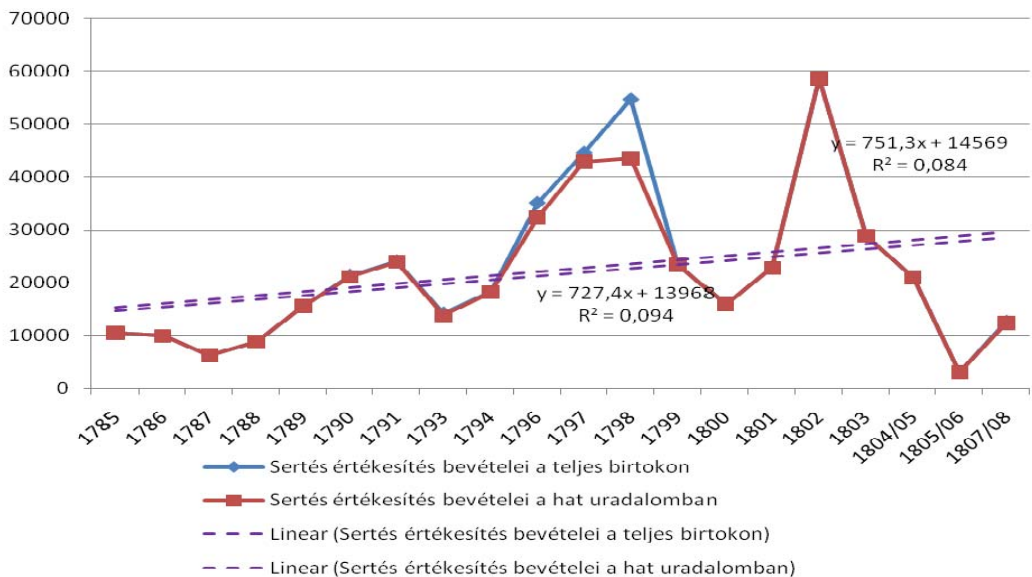
A lóállomány növekedésével párhuzamosan az ebből származó bevétel is enyhe növekedésnek indult (22. ábra).

(Forrás: MOL FCsL, P 235/147. I-XIX. füzet.)

23. ábra: Lovak értékesítéséből származó bevételek (RFt)

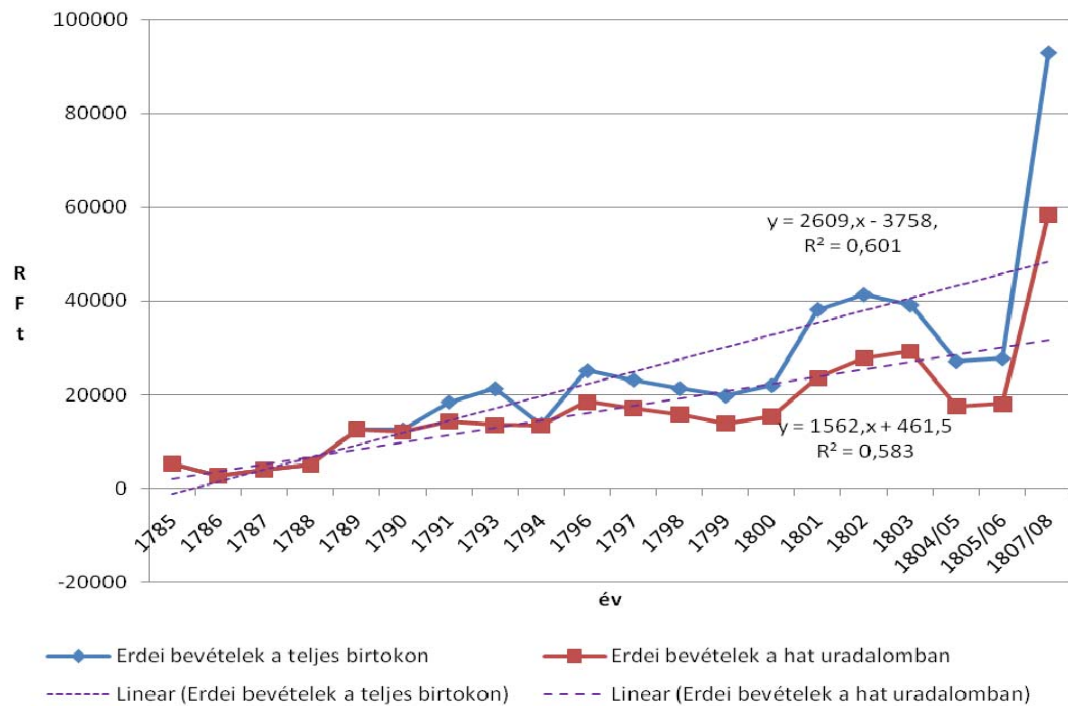
A birtok sertésállományának csökkenése ellenére az ebből származó bevétel nem csökkent, sőt, egyes években kiemelkedő volt. (24. ábra).

(Forrás: MOL FCsL, P 235/147. I-XIX. füzet.)

24. ábra: Sertések értékesítéséből származó bevételek (RFt)

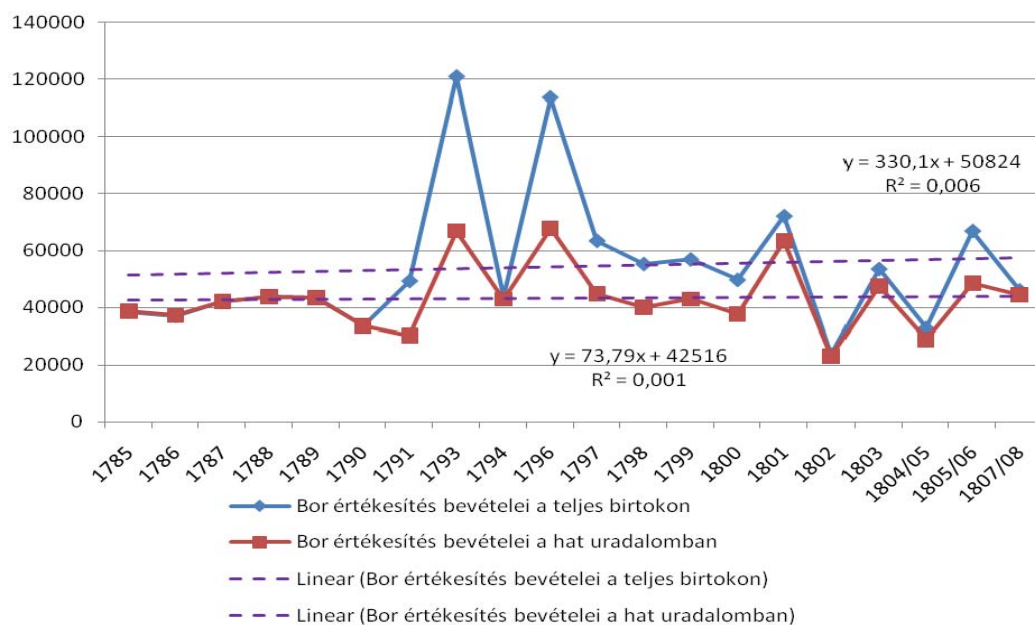
Az erdei haszonvételekből származó bevételek tartós növekedést mutattak (25. ábra).

(Forrás: MOL FCsL. P 235/147. I-XIX. füzet.)

25. ábra: Erdeti bevételek változása (RFt)

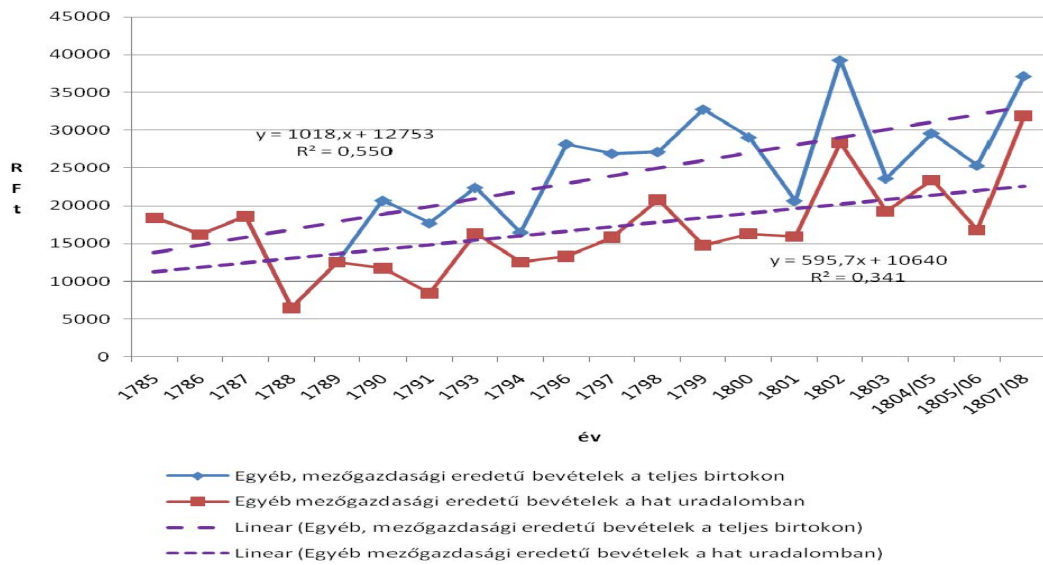
A borértékesítés bevételei hektikus képet mutatnak (26. ábra), minden bizonnyal a csökkenő bordézsma mennyiség, illetve a szőlészet korabeli jellemzői miatt.

(Forrás: MOL FCsL. P 235/147. I-XIX. füzet.)

26. ábra: Bor értékesítés bevételei (RFt)

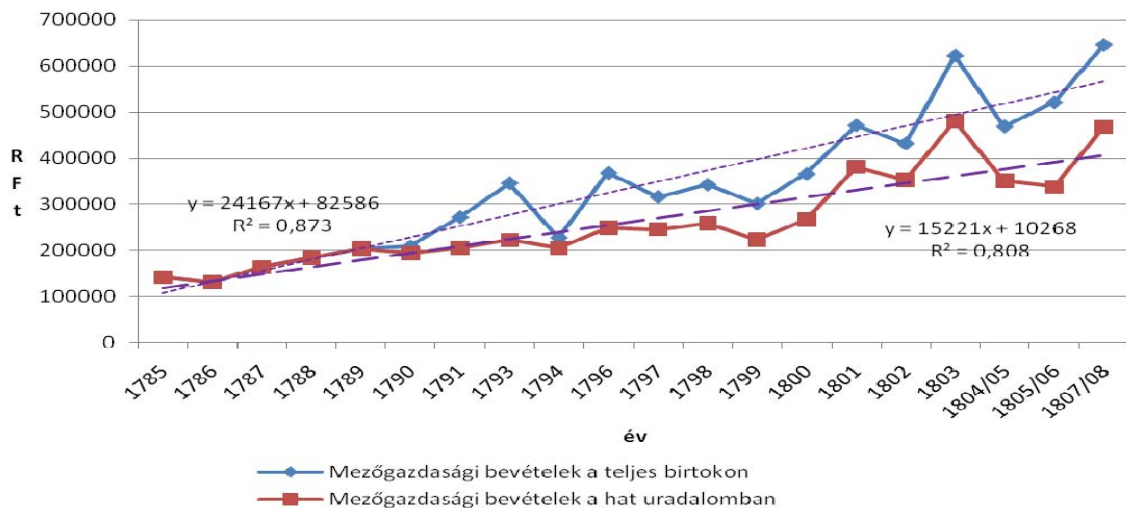
Az egyéb mezőgazdasági termékek („*naturáliák*” és „*materialék*”) értékesítéséből származó bevételek is növekedtek (27. ábra).

(Forrás: MOL FCsL, P 235/147. I-XIX. füzet.)

27. ábra: Egyéb mezőgazdasági eredetű bevételek (RFt)

A mezőgazdasági bevételek mind a „bázisuradalmakban”, mind a teljes birtokon a vizsgált időszakban nőttek. (28. ábra).

(Forrás: MOL FCsL, P 235/147. I-XIX. füzet.)

28. ábra: Mezőgazdasági eredetű bevételek változása (RFt)

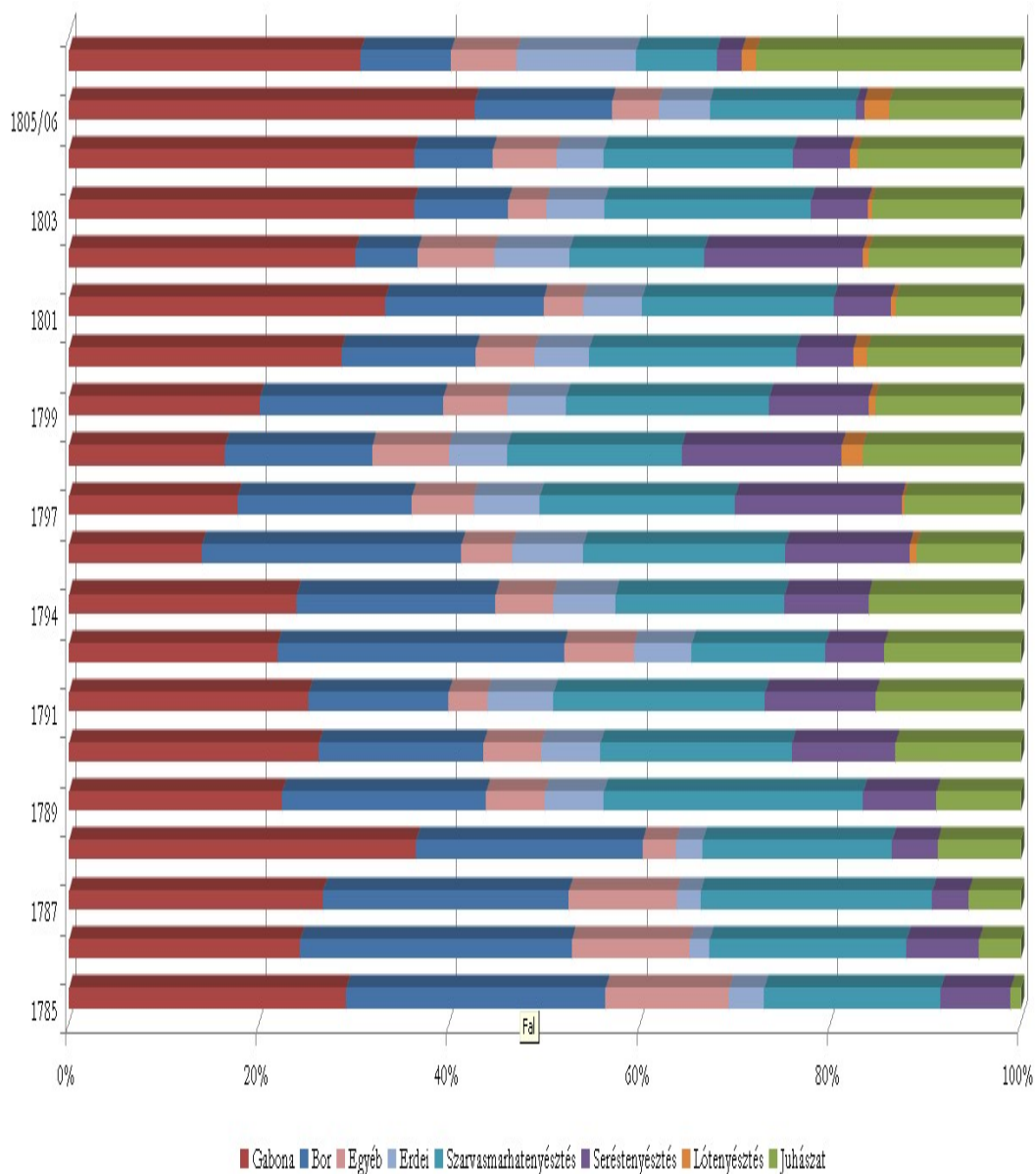
A teljes birtok bevételeinek szerkezetét megfigyelve (29. ábra) megállapítható, hogy a vizsgált időszak végére a gabona és a juhászati ágazat jövedelmei tették ki a bevétel hatvan százalékát, ezzel párhuzamosan lecsökkent a bor és szarvasmarhaágazat jelentősége.

(Forrás: MOL FCsL. P 235/147. I-XIX. füzet.)

29. ábra: Mezőgazdasági bevételek aránya a teljes birtokon

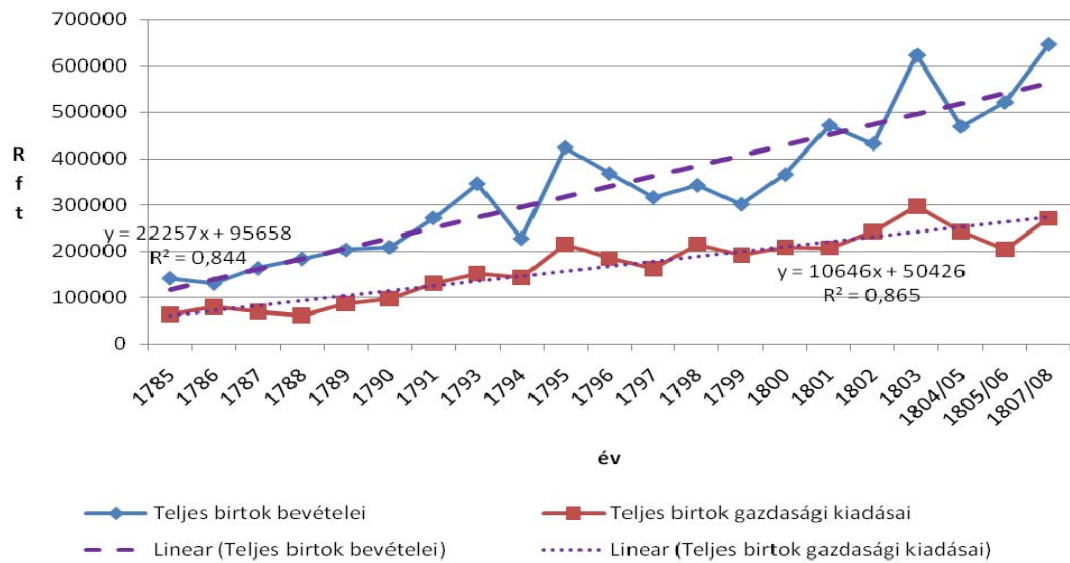
A hat bázisuradalom bevételeinek szerkezetében (30. ábra) ugyancsak a fent leírt folyamatok (gabona és a juhágazat megnövekedése) figyelhető meg, de itt a szarvasmarhaágazat jövedelmeinek aránya kevésbé látványosan esett vissza.

(Forrás: MOL FCsL. P 235/147. I-XIX. füzet.)

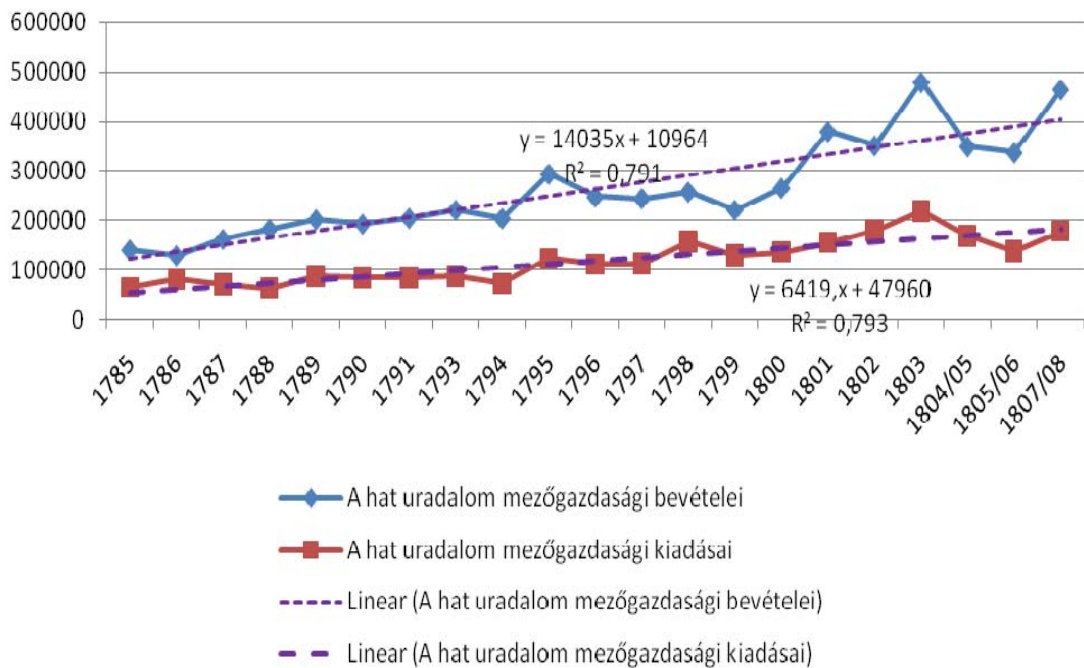
30. ábra: Mezőgazdasági bevételek aránya a „bázisuradalmakban”

A birtok gazdasági költségei közé a bor, gabona, erdészet, juhászat, sertésenyésztés, marhatenyésztés, lótenyésztés, valamint a „naturáliák” és „materialék” bevételeket és az erre fordított kiadásokat számítottam. Mindkét vizsgált egységben (31-32. ábra) növekedtek mind a bevételek, mind a kiadások.

(Forrás: MOL FCsL. P 235/147. I-XIX. füzet.)

31. ábra: Gazdasági bevételek és kiadások a teljes birtokon

(Forrás: MOL FCsL. P 235/147. I-XIX. füzet.)

32. ábra: Mezőgazdasági bevételek aránya a „bázisuradalmakban”

A birtok mezőgazdasági eredetű bevételei folyamatosan növekedtek, amelynek több oka is lehetett. A gazdálkodás megújítása az egyik legjelentősebb ezek közül, de az emelkedő piaci árak, a gondosabban folytatott növénytermesztés és állattenyésztés növelte a termékek meny-

nyiségét, javította a minőségét is, emellett a vezetés átszervezése, a kereskedelmi tevékenység ösztönzése együttesen eredményezhették a bevételek növekedését.⁸⁰⁸ A XVIII. század végén a háborús konjunktúra korábban sohasem tapasztalt gabona-keresletet idézett elő, ezáltal a piaci ár is megnövekedett, így a jövedelem növekedését akár magyarázhatnánk ezzel is. A vizsgálatok teljes birtokra és a hat „bázisuradalomra” vonatkozó eredményeit az alapmodellben ábrázolva a 4. és 5. mellékletek tartalmazzák.

A fennmaradt számadások levéltári iratanyagát vizsgálva választ kaphatunk arra is, hogy Nagyváthy tervei, gazdasági és számviteli elképzelései mennyire honosodtak meg a gyakorlatban. Mivel új, árutermelést előnyben részesítő, jövedelem-központú szemléletmódot honosított meg a birtokvezetésben, kézenfekvő a jövedelmezőségi „*tabellák*” adataiban, összetételében bekövetkezett változások vizsgálata. A kiváló agrártudós birtokvezetési intézkedéseinek gyakorlati hatása talán ezenk változásán mérhető legjobban. A Festetics-birtok „eredménykimutatásában” Nagyváthy reformjai előtt külön összesítették az adóbevételeket („*Jószágok taxája*”) és az állandó jövedelmeket („*Fixus proventusok*”). A mezőgazdasági eredetű bevételeket az egyes termékféleségek szerint összesítették, így az elkelt állatokból, gabonából, az erdei haszonvételekből, és borértékesítésből származó bevételek kerültek külön oszlopokba. A nem mezőgazdasági tevékenység jövedelmeit a „*Külön féllekből*” címen tartották nyilván. Az előző évről megmaradt pénz, illetve pénzben kifejezett elmaradások („*restantiak*”) után az eddig felsoroltakat összesítő rubrika volt található. A kiadásokat mindössze két szempontból különböztették meg: a gazdálkodásra, vagy hitelkasszára („*Crediti Cassa*”) fordították-e.

Nagyváthy reformjai után meghatározó újdonságnak számított, hogy a „*Jövedelmek*” és a „*Kiadások*” már két külön táblázatban kerültek összefoglalásra. A jövedelmek összeírására szolgáló „*tabellák*” tovább finomodtak, részletesebbé váltak. A korábban mindössze két csoportra osztott kiadás-összeírások tagoltabbá váltak, külön tartották számon a munkások és mesterek béreit, a gazdasági- és pinceszerekre, szerszámokra fordított, a marhákra tett, valamint a „*rendkívül való*” kiadásokat. Megjelent a „*Fundus Instructus*” oszlop, így az uradalmak felszereltségében bekövetkezett változások is nyomon követhetővé váltak. A változások alapján arra következtethetünk, hogy a beszámolók részletezettségének növelésével Nagyváthy és a központi birtokvezetés egyszerűbben átlátható, ugyanakkor több információt szolgáltató rendszert kívánt felépíteni, amelyben a kiadások, a jövedelmek forrásai, a gazdálkodás eredményessége is könnyebben megállapíthatóvá váltak.

5. Összefoglalás

A másfél évszázados török uralom és a Rákóczi-szabadságharc alatt a korábbi magyar főúri családok nagy része kihalt. A Habsburg-királyok az újonnan szerzett országból a hozzájuk hű nemeseknek adományoztak nagyobb birtokokat; eleinte nem magyar származásúaknak. Az új tulajdonosoknak sem a gazdálkodás, sem hazánk háborúktól elvadult tájai nem jelentett perspektívát; így érthető, hogy a megszerzett birtokoktól igyekeztek megszabadulni; melyeket a felemelkedő új magyar arisztokrácia tagjai vásárolták meg. A XVIII. század folyamán a nagybirtok súlya és szerepe a magyar mezőgazdaságban megnőtt.

A mezőgazdaság színvonala a fejlett európai gazdálkodástól messze elmaradt, apáról-fiúra szálló tradicionális termelést folytattak. Az új mezőgazdasági fogások, technológiák, és eszközök átvételét akadályozta a tőkehiány, és a képzetlenség, nem is tekintették tudománynak a mezőgazdaságot, öregbéresi „bölcsesek” és babonás hiedelmek alapján gazdálkodtak mind a paraszti, mind a nagybirtokokon.

A nemességnek nem állt érdekében a gazdálkodás megújítása; a bőségesen rendelkezésre álló, de rossz hatékonyságú robotos munkásokkal műveltették meg földjeiket. A hatékonyabban dolgozó béresek alkalmazása az agrárium alacsony jövedelmezősége miatt nem volt lehetséges; ennek oka a még kialakulatlan piaci viszonyok, a fejletlen infrastruktúra, a kis számú és alacsony jövedelmű felvevő piac. Mária Terézia 1767-ben kibocsájtott Urbariuma átalakulást indított el, melyet II. József rendeletei, az egyre több, hazánkénál fejlettebb gazdálkodású országot látott fiatal nemes; a kor modern szaktudásának hazai adaptálása; továbbá a gabona iránt felülmúló kereslet a század kilencvenes éveire elodázhatatlanná tette a gazdálkodás megújítását.

Nagyváthy birtokigazgatói tevékenységének idején a magyar- és a világgazdaság egyaránt hatalmas átalakuláson ment át, amely Czettler szerint is egyedülálló volt, az *„emberi gazdálkodás átalakulására a legnagyobb hatással a francia forradalom volt”*.⁸⁰⁹ Az egyoldalúan mezőgazdasági orientáltságú magyar gazdaságban is komoly változások kezdődtek, a piaci viszonyok egyre meghatározóbbá váltak, ezért a gazdálkodás sikerességének mérése elsődlegesen pénzjövedelemben történt. A gazdasági átalakulások kihatottak a nagybirtok gazdálkodására, Kaposi Zoltán szerint a XVIII. században megerősödött a magyar uradalmi rendszer, ugyanakkor Nyugat-Európával ellentétben (ahol a nagybirtok már tisztán gazdasági egység volt) hazánkban megmaradt gazdasági-társadalmi szervezetnek.⁸¹⁰ A konjunkturális hatásoknak is köszönhetően a XIX. század első felében következett be hazánkban az átmenet a adóztató típusú nagybirtokról (*„Grundherrschaft”*) az árutermelő nagybirtokra (*„Gutherrschaft”*). Az átmenet nem volt teljes körű, ugyanakkor a jövedelem-központú szemlélet térhódítása, a pénzübeli bevételek fokozása a

költségigényesebb fejlesztéseket is elérhetővé tette. Szekfű Gyula szerint a XIX. század első felében a nagybirtoknak már „csupán” gazdasági üzem funkciója volt.⁸¹¹ Gunst Péter megállapította: a konjunkturális hatások országszerte arra ösztönözték a nagybirtokosokat, hogy modernizálják birtokaik termelését, amelyeken már a piacra történő árutermelés, a pénzjövedelem volt a meghatározó cél. Ennek elérése érdekében felértékelődött a gazdasági ismeretek szerepe, ami magával vonta a gazdasági szakirodalom, szakoktatás fejlődésének igényét is. A Festetics-birtokon a fent ismertetett folyamatok együtt jelentek meg, a tudós szakíró Nagyváthy tevékenységének köszönhetően.

A mezőgazdaság színvonalának emelésében az *„Elöl-járóknak út-mutatása, és Jutalmakkal való ösztönzése (a' melly a' kénszerítésnél ezerszer fogatosabb) leg-többet használhat. Azoknak kell mint mindenben, úgy a' Gazdaságban-is jó Példával elöl-menni. Eg' ilyen értelmes és szorgalmatos Mezei-gazda szükségesebb a' Hazza Bóldogságára, mint eg' y Miniszter”*- tartotta Nagyváthy, aki szerencsére kapta Festetics gróf felkérését, mivel ezzel elméleti munkássága mellett jószagigazgatóként is kipróbálhatta magát, amiben szintén kiemelkedőt alkotott. A Festetics-család a XVIII. században az egyik legbefolyásosabb arisztokrata család volt, tagjai a bécsi udvarban, a magyarokkal kapcsolatos ügyekben tevékenykedtek. A birtokaiktól távol élő családfők nem felügyelhették a gazdálkodást; keveset tehettek a földjeiken folytatott mezőgazdaság színvonalának emeléséért. A katonaként és nemesként az uralkodóház előtt kegyvesztetté vált gróf Festetics György 1791-ben visszavonult az *„ekevas és csoroszyba mellé”*; elhanyagolt és elmaradott gazdálkodást folytató birtokai rendbetételéhez fogott. A gróf anyagi helyzete nem tette lehetővé a nagy tőkeberuházással megvalósuló birtokreformot, ezért a gazdasági fegyelem megszorításával, a vezetési- és számadási rendszer reformjával tudtak sikereket elérni. Ennek sikeres végrehajtásához felkérte jószagigazgatónak az első magyar nyelvű, rendszerbe foglalt mezőgazdasági szakmunkát akkoriiban kiadó Nagyváthy Jánost.

Az új gazdálkodási, vezetési, számviteli módszerek sikeres, hatékony alkalmazásának érdekében le kellett cserélni, illetve tovább kellett képezni a birtok gazdatisztjeit. A pálcás hajdúk, jobbágynyúzó botospánok alkalmatlanok voltak a nagyszabású tervek megvalósítására. Nagyváthy a képzés teljes körűvé tétele, kibővítése érdekében a *„Közönséges Instructio”* megírása után meggyőzte Festeticset arról, hogy agrártanintézetet alapítson. Minden bizonnyal javaslatára hozták létre 1797-ben a Georgikont, mely Európa első agrár-felsőoktatási intézménye volt. Az alapítás gyakorlati végrehajtásában a *„Director”* szerepéről ellentmondóan szólnak a források, de az első magyar nyelvű, tudományos mezőgazdasági szakkönyv szerzőjének szellemi hatása elvitathatatlan. Mivel mind felvilágosult röpirataiban, mind szakmunkáiban rendszeresen kifejtette a mezőgazdasági szakiskolák létrehozásának szükségességét, nagy valószínűséggel tő-

le származik a Georgikon megalapításának kezdeményezése is. Kihangsúlyozta, hogy a „Közön-ségnek-is kötelessége a' Gazdaságot elő-mozdítani. (...) A' Gazdaság Mesterségét Oskolákban-is szükség vólna taníttatni”.⁸¹² A mezőgazdasági oktatás szerepét is kiemelte: „Nints eg'y-eg'y nagyobb hiba a' Társaságban, mint az, hogy a' Falusi Oskolákban a' Gyermekek Deák Szókra taníttatnak, a' mellyeknek sokan sokan egész életkben sem veszik hasznokat; 's arra, a' mitől a' Mezei-gyermekeknek jövendőbeli boldogsága függ, nem készítetik. Kivánni kellene tehát, hogy a' Gazdaság'-tanítás, Catechismussá válna”.⁸¹³ Más helyen is szót emelt már a jobbágyok gyermekeinek agrárképzése érdekében: „Ob! Mikor lessz az az Idő, hogy a' Falusi-oskolákban a' Nomnátvó Haec Mensa helyett, a' Mester arra oktatja Tanítványjait, Miképpan kellessék a' Mezei-Életnek gyönyörűségét érzeni, a' mellyben áll egyedül a' Ház-nak, és a M. Hazának boldogsága!!”.⁸¹⁴ Az elméleti képzés megalapozása mellett sürgette a nyugati minták hazai adaptálására gyakorlati helyek kialakítását is, ha Mitterpacher számára a „Próba te-vések kedvéért, eg'y Gazdaság-kertet-is” létrehoztak volna, a „Mezei-gazdaság, majd még annyival épületeseb-ben, és hasznosabban-is taníttathatna. Mint-hogy így a' tanított dolgokat rámára lehetővön vonni, szemben tünöképpen-is meg-lehetne mutatni, a' mi felől sokan, sok féle okokból, még kételkednek”.⁸¹⁵ A fenti sorok alapján nem lehet véletlen, hogy a Georgikon 1797-es alapításakor kialakítottak a Keszthelyi Uradalomban a már meglévő ispánságok mellett egy gyakorlati kertet is, Georgikon elnevezés alatt.

A tanintézet létrehozásának fényében különösen érthetetlen, hogy Nagyváthy 1797-ben le-járó szerződését Festetics gróf nem újíttotta meg, mivel így a Georgikon működésének kezde-tén nélkülözniük kellett az ország egyik legnagyobb tudású gazdáját. A korai „nyugdíjazás”, a közös munka befejezésének okát évszázadok óta homály fedi, ennek kapcsán rengeteg találgatást fogalmazódott meg. A jószágigazgatói teljhatalom idézhette talán elő közvetetten a szakítást: Festetics a határozati jegyzőkönyvbe diktált egy önálló rendelkezést az írtnoknak, de jó-szágigazgatója ezt hibásnak találta ezért áthúzta. A gróf reakciójáról Vas Gereben (1823-1868, eredeti neve: Radákovics József) a „somogy és zalamegyei történelmi adomák gyűjtője is ballott (...). Így veszi az le a nép szájáról Festetic György szavait, mikor észre akará venni rendelési keresztülhúzását: Igen-is, tudomén, hogy számár vagyok, igenis; hanem azért kár volt annyi tintát az én ostobaságom kitörlésére, igenis, talán vékonyabb húzás is elég lett volna, igenis!”.⁸¹⁶ Vörös a jelentéktelennek tűnő incidenst kö-vetű összeszólalkozás folyamányának tartja, hogy „Nagyváthy szerződésének letelte után Csurgóra költözött”.⁸¹⁷

A közvetlen, a valós oknak ettől összetettebb, mélyebb háttere lehetett. Valószínűleg meg-romlott a korábbi bizalmas kapcsolat kettejük között, ezt egyes források a gróf természetével magyarázták, mások kettejük társadalmi helyzetének, nézeteik és elveik különbözőségét hozták fel annak okául. Lázár szerint a gróf és a köznemes között „egyre jobban kisélekedett az osztály-

helyzet teremtette szakadék”.⁸¹⁸ Süle megállapítása: „Festetics minden hasznosíthatót kisajtolt Nagyváthyból, a birtok egyenesbe lendült, a valóban 'kapkodó' grófnak pedig terbéssé vált a körültekintő, nagyműveltségű direktor”.⁸¹⁹ Nagyváthy Kálmán álláspontja szerint a „szakítást” a jószágigazgató széleskörű műveltsége okozta, illetve ebből adódóan „Nagyváthy fékezhetetlen kultúrtörekvése”.⁸²⁰ A gróf talán felesége és jószágigazgatója közötti kölcsönös tiszteletet és nagybecsülést nem nézte jó szemmel, köztudott, hogy Sallér Judittal (1764-1829) érdekházasságban éltek. A kölcsönös tiszteletről, nagybecsülésről néhány levél mellett az a tény tanúskodik, hogy Nagyváthy a „*Magyar Házi Gazdaasszony*” (1820) című könyvének a grófné adott ihletést.

Szakmai indoka az idő előtti nyugdíjazásnak az lehetett, hogy a nagyobb uradalmakban még a külterjes, hagyományos gabonatermesztő gazdálkodás dominált, de Nagyváthy tudta, hogy az igazi fellendülést a belterjes gazdálkodás, az állattenyésztés intenzívebbé tétele biztosíthatja, ennek megfelelően kívánt az uradalmakban gazdálkodni. Ezzel némileg ellentmond, hogy Vörös szerint Festetics új gazdasági törekvéseinek kivitelezésére a jószágigazgató nem volt alkalmas.⁸²¹

A kontraktus meghosszabbításának elmaradásában szerepet játszhatott a Georgikonba érkező új tanár, Pethe Ferenc Keszthelyre költözése is. Pethe és Nagyváthy egész más elveket vallottak, előbbi elméleti („*theoretikus*”) műveket írt, főleg a nyugati modern szakirodalomra alapozva, Nagyváthy a hazai gyakorlat alapos ismerőjeként gyakorlati tanácsokat nyújtó („*praktikus*”) könyveket készített. Nemcsak a „*theoreticus*”-„*practicus*” beállítottság miatt, hanem stílus tekintetében is egész más jellemezte a két tudóst, Pethe „*fejtegetéseit helyenként terjengősen adja elő*”, az egykori losonci költészettan tanár Nagyváthy minden művében bámulatos könnyedséggel írt, szellemesen, közérthetően, a tudományos nyelvet ízes magyarsággal, költői szépséggel, lendülettel ötvözte, így könnyen és élvezettel olvasható könyveket alkotott.⁸²² A két kiváló szakember között akár egy cikk félbeszakasztása is okozhatott feszültséget. A „*Magyar Újság, mely Magyar és Erdély Országban a' Mezeigazdaságot, Szorgalmatosságot erányozza*” című folyóirat Nagyváthy tollából folytatásokban közölt a rétgazdálkodásról ismereteket, melyben sok hasznos gyakorlati fogást írt le.⁸²³ Pethe a XXV. számtól az újság szerkesztője lett, a XXIV. Darabban a cikk alá írt „*Folytatása következik*” ígéret nem valósult meg.⁸²⁴ Kettejük életében Keszthely és a Georgikon a meghatározó közös pont, mindketten viszonylag rövid ideig, néhány esztendeig álltak Festetics György szolgálatában, mivel a gróf „*kézbírhatalan (...) természetét sokkal nyugtalanabb, változékonyabb volt, semmint felkarolt embert soká profétának tarthatott*”.⁸²⁵

A korai nyugdíjazást – az eddig ismertetett érvek mellett – minden bizonnyal a bécsi Udvarnak szóló jelzésnek is szánta Festetics gróf. A köznemesi származású, felvilágosodás eszméit röpiratokban hirdető birtokigazgató menesztésével a dúsgazdag főúr érzékeltette hűségét,

elhatárolódását a „bűnös gondolatoktól”. A szabadkőműves Nagyváthy „jelenléte Keszthelyen több hátránnyal, mint előnnyel járhatott volna Festetics kultúrpolitikai vállalkozásai szempontjából”.⁸²⁶ Valószínűleg ez utóbbi volt a legfontosabb ok, erre utal, hogy a gróf nagyvonalúan látta el távozó főtisztjét.⁸²⁷ A birtokgazdálkodási iratok között található a végkielégítés leírása: „Mtságos Gróf Úr ö Nagyságának alul írása alatt, hogy Nagyváthy János Dir az idén épült Ujj hazák közül egyet lakásnak ki-mutasson, ha ezek ne találntán készületlenek lennének, Csurgón Uraság Házánál az Interveniensek szobái közül adgyon Télen által egy konyhával, 39 hold Földet, 12 kaszás Rétet amennyire az Uraságnak alkal-matlansága nélkül meg esbetik, sem leg jobbik sem leg alább való, hanem közép szerü Uraság földgyei közül egy tagba [exindáltasson], jövendöre ház helynek két akkorát, hogy téresebb helye legyen mint az mostani ház helyek, jelölljön ki, és Directiótól ki adandó specificatio szerént az fizetését ki adgya, fajézés ami illeti Esztendőnként 12 ölyet Tiszttségnek ki mutatása szerént vagatathasson, és maga meg hordassa, noba Gazda-ságba semmi [influxussa] nem lészzen, még is illendő betsülettel ennek utánna is illesse. Önön magától értetődik, hogy semmi némü Regale Beneficiumok[na]k haszon vétele neki nem engedtetik. Az új háznál az első szoba ki padottasson tisztességesebb kálba belé tetessen és jövendöre leg főlebb 10. darab marhára istálló készétesen”.⁸²⁸

A „szakítás” indokai között nem említik a források, de könnyen előfordulhat, hogy Nagyváthy fáradt bele a birtok igazgatásának nagy felelősséggel, rengeteg munkával járó felada-tába, és a reformok legnehezebb, kezdeti részének levezénylése, az átalakítások bevezetése után visszavonult. Mivel a nyugdíjba vonulás biztos okát nem tudhatjuk, minden bizonnyal több ok is közrejátszhatott.⁸²⁹

Csurgói évei alatt pedig a korábban meghatározott eszménye szerint élt, mely szerint a job-bágyok között „gazdálkodó Nemes Ember, többet segíthet Ember-társai boldogságán’ (ha azoknak a’ munkálkodásnak édes gyönyörűségét maga példájával eszékere-adja) mint akar melly gondos, és könyörülő Vármege-tisztje”.⁸³⁰

Nagyváthy magyar gazdaság fejlesztésében játszott szerepe túlmutat a birtok megreformá-lásán. A Georgikonban tanuló fiatal gazdatisztek minden bizonnyal megismerték a Festetics-birtok számviteli, vezetési rendszerét, ennek bemutatása korábbi kutatásokat igényel. A tudós ökonómiai tevékenysége nem értékelhető csupán birtokvezetői munkáján keresztül, feltétlenül megemlítendő „A Magyar Haza Gazdálkodása Smith és Soden után kidolgozva” című könyve. A mű kézírata ugyan elveszett, de egy részletes cenzori elutasítás fennmaradt, Drescher Antal cenzor szerint a „munkában a pénzügytani alapelvek kerülnek kifejtésre a belőlük kölcsönösen kibontakozó jogok-kal s ezek fölé épül a közgazdasági rendszer”.⁸³¹ Részletesen kifejtette Soden rendszerét, melyben a „kormányrendszerek megszilárdulását az olyan gazdaságpolitika szolgálja a legjobban, amelyik az erkölcsi alapon álló lehető legjobb hasznót tűzi ki céljánul”.⁸³² Az adórendszer megváltoztatását javasolta, a

„*dicalis conscriptiókban*” foglalt tételeket végigvizsgálta, csaknem mindegyiket alaposan megbírált, a személyek, házak, rétek rovatok elhagyása mellett kezdeményezte, hogy az adóalap az adózó tiszta jövedelme legyen, az adó mértéke ennek a nyolcada. A cenzori bírálatban leírtak egy olyan művet mutatnak be, mely a magyar közgazdaságtan „*A' Szorgalmatos Mezei-Gazdája*” lehetett volna, Für (1985) szerint ezt a „*fontos ökonómiai művet akár az első hazai közgazdaságtani munkának is tekinthetjük*”.⁸³³

A magyar mezőgazdaság történetében egyedülálló újításokat hozott a Festetics-birtokokat öt esztendeig vezető Nagyváthy keszthelyi munkássága:

- a kettős könyvvezetés első hazai alkalmazását,
- a magyar racionalizált üzemszervezés alapjait megvető „*Közönséges Instructio*” megírását,
- Európa első agrár-felsőoktatási intézményének, a Georgikon megalapítását,
- pénzjövdelem-orientált, árutermelő szemlélet meghonosítása a vezetésben és gazdálkodásban,
- termelési-technológiai újítások bevezetését a növénytermesztésben és az állattenyésztésben,
- a birtok jövedelmezőségének növelését.

Természetesen Nagyváthy kiváló ötletei és újításai mit sem értek volna, ha nem áll mögötte a magyar főnemesség egyik legnagyobb alakja, gróf Festetics György, aki teljhatalommal ruházta fel direktorát, ami –egyes feltételezések szerint- később Nagyváthy idő előtti nyugdíjazásához vezetett.

A két kiváló férfiú által bevezetett forradalmi újítások sokáig fennálltak, a Festetics György által, Nagyváthy közreműködésével alapított iskolák ma is működnek, így nyugodt szívvel kijelenthető: kettejük közös munkálkodása rövid- és hosszútávon egyaránt meghozta a gyümölcsét. Rövid távon a birtokok jövedelmezőségének és hatékonyságának a javulását, hosszú (évszázados) távlatban pedig nevük fennmaradását, emléküik ápolását vívták ki. Mind gróf Festetics György, mind Nagyváthy János korukat megelőző, nagyszerű reformerek voltak, akikhez foghatókat csak jó 30 esztendő múlva, a Széchenyi István nevével fémjelzett reformkorban találunk hazánk történetében. Kultúrtörténeti szempontból érdekes Széchenyi, a legnagyobb magyar, a reformkor küzdelmeinek központi alakjának és Nagyváthy viszonya. Széchenyi Ferenc jószágigazgatónak hívta, támogatta „*A' Szorgalmatos Mezei Gazda*” kiadását, a Magyar Tudós Társaság létrehozásának tervének elkészítésekor közösen dolgoztak, Nagyváthy mégis Széchenyi sógora, Festetics György gróf invitálását fogadta el, és reformálta meg a birtokát. Konjunkturális időszakban, főként a vezetési, gazdasági és számadási rendszer megújításával, kiadáscsökkentési szándék mellett végezte el a birtokreformot. A tőkehiányon az uradalmak

pénzügyi központtá, a kereskedelmi tevékenység fokozásával kívánt segíteni, de nem tudott, és nem akart a feudális rendszer korlátain túlmutató, reálisan nem megvalósítható terveket készíteni. Ezzel szemben Széchenyi István –aki egyébként épp’ „*A szorgalmatos mezői gazda*” megjelenésének évében, 1791-ben született- ifjúkorában dekonjunkturális időszak volt, a birtokok küszködtek a tőkehiánnyal, de ebben az időszakban –éppen a dekonjunktúra miatt- Nagyváthy megoldásai, tudásanyaga meghaladott, alkalmatlan volt. Éppen ezért a *Hitel* (1830) című könyvében – Ifj. Barta és Orosz 1979-ben megjelent tanulmánya szerint - Nagyváthy támogatja gúnyos szavakkal: „szánakozó mosolygással hallják Young, Koppe, Thaer neveit, új systhemakról, váltógazdaságról s. a. t. pedig hallani sem akarnak, de magokat sokkal eszesebb s úgy nevezett practicusabb gazdáknak tartják, ha mind ezen esztelenségekkel nem bajlódnak...”. A *Világ*-ban (1831) is visszatért ez a vélemény: „jó s okos gazda névvel büszkélkedhetné, ki nem hagyja magát olly theoreticus bolondok által, mint Young, Thaer, s.a.t. csábíttatni”. Nagyváthy valóban „practicus” gazda volt, de emellett a kor minden elméleti szakirodalmi irányzatában maradandó műveket alkotott. Teljes munkásságából kirajzolódik egy összetett program, mintegy fejlesztési rendszer a magyarság számára, melynek legfontosabb pillérei: társadalmi-politikai álláspontja (1790-es röpirata), a gazdasági programja (mezőgazdasági és szakirodalmi művei), végül a magyar nyelv és nemzet ügyében tett javaslatai. Széchenyi inkább elméletileg volt képzett, egy későbbi művében elismerte, hogy „midőn nem ritka fitogtatással Thaernek, Koppenak, Burgernek s.a.t. neveit vacogtatjuk fogaink közt és rágjuk, a józan gazdaság legelső rudimentumit sem ismerjük”. Megítélésem szerint Nagyváthy éppen a „józan gazdaság” előmozdításában alkotott maradandót.

A Festetics-birtok 1780-as évek közepétől a XIX. század első évtizedének közepéig folytatott gazdálkodásának elemzésével nyilvánvalóvá vált, hogy Nagyváthy elméleti újításait sikeresen alkalmazták a gyakorlatban is. A kor mezőgazdaságában újdonságnak számító dolog került alkalmazásra, a növénytermesztésben a takarmánynövények megjelenése és lassú terjedése, a kukorica térhódítása az allódiumi területeken, a rendszeres tápanyag-visszapótlás, az állattenyésztési ágazatokban az intenzív takarmányozás és az istállózó állattartás meghonosítása értékelhetőek a legfontosabb újításnak. A gazdálkodás mennyiségi jellemzői mellett a minőségi fejlődést is megvizsgáltam, számszerűen kevésbé kifejezhető változásokat is igyekeztem megfogalmazni. A legfontosabb újítást a nagybirtokon folytatott gazdasági rendszer szakmai oldalának megreformálása mellett a gazdaság eredményeinek elszámolása, a nyilvántartások vezetése, és a gazdálkodás szemléletének terén történt. Nagyváthy tevékenysége komoly változásokat hozott a Festetics-birtok gazdálkodási gyakorlatában is, a „*Közönséges Instructio*” ismeretanyagának alkalmazása a birtok teljes gazdálkodását átalakította, az átalakulás után az elérhető legmagasabb jövedelem realizálása vált céllá, amit a termelés költségeinek visszaszorításával: a feles-

leges kiadások megszüntetésével, a szigorú számadás bevezetésével, valamint az értékesítési ár megnövelésével valósítottak meg. A birtok gazdálkodásának megújítása a korszakban egyedinek számító úton zajlott le, mivel sem a hatalmas összegű befektetéssel megvalósított modernizáció, sem a korszakra jellemző extenzív fejlesztés (az allódiium területének növelése, majd robotos munkaerővel történő megműveltetése) sem volt járható út. A röviden ismertetett tények alapján belátható, hogy Nagyváthy a termelés technológiai megújítása mellett annak célját is újrafogalmazta, az árutermelés bővítésével a jövedelem növelése lett az elsődleges cél. Nagyváthy gazdaságszervezői, vezetői tevékenységében a kor termelési színvonalának maximális elérését a feudális járadékok racionális felhasználásával, és az elavult technológiai színvonal jobbításával tekintette elérhetőnek, komplex módon kezelve az ágazatok szervezését.

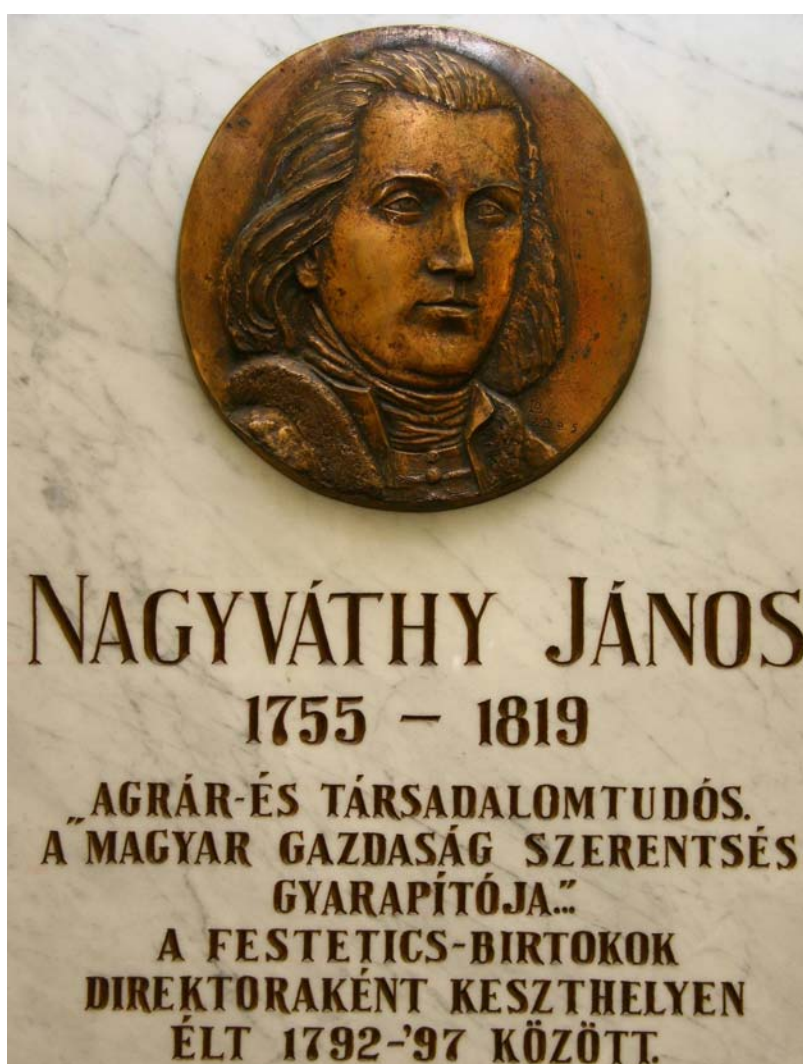
A reform hatására az uradalmak helyzete mind szakmailag, mind anyagilag javult, Nagyváthy tevékenységének köszönhetően hatékonyan működő gazdasággá alakult a Festetics-birtok, gyakorlati tevékenységén is tetten érhető nézete, mely szerint a nagybirtok feladata a „*Fabrikások' módja szerint pénzre valót, és oltót (...) természeteni*”.⁸³⁴

Nagyváthy tevékenysége sikeresnek értékelhető, hiszen a birtok reformjának vívmányai túlélték a tudós távozását, mivel „*sok ideig azon kezelési rendszer, azon tisztí utasítás, számadási és számonvételi módozat volt alkalmazva, a melyet N. állított fel*”.⁸³⁵ Idős kori művében megemlítette, hogy források nélkül, önállóan építette fel az új vezetési és gazdálkodási rendszert: „*Iró pedig e' részben előttem, sem a' Külsők, sem Hazámfijai közt tudtomra nintsen. (...) A' mi Keszthelyen néha napján volt: azt is én dolgoztam: a' mi pedig most van amazonn épült*”.⁸³⁶ A birtokvezetés a „bürokrácia mintaképe” volt, sokan nem jósoltak hosszú jövőt neki, ám Richard Bright angol utazó 1815-ben együtt találta a birtokon a „*hadsereg fegyelmét és a számvitelnek azt a pontosságát, amellyel egy nagy kereskedelmi érdekeltséget is el lehetne vezetni*”.⁸³⁷

A kiváló agrártudós életének legjelentősebb önálló, gyakorlati tevékenysége a Festetics-birtok gazdálkodási és vezetési megreformálása volt, az idős Nagyváthy így emlékezett vissza keszthelyi éveire: „*Tizennyolcz esztendőktől fogva magános és független életet élek. Még tsak vágyódás sem fordult meg szívemben az eránt, hogy szolgálatba mentem volna, annyira jóllaktam néhai direktori hivatalommal. Azonban mégis abban való nem éppen érdem nélkül való szolgálatom szerezte ezt a kis, életemig tartó inscriptiót, melly a Világ játékává nem hagyott lenni*”.⁸³⁸

A vizsgált birtokon bevezetett újítások fényében Nagyváthy János a korszak legkiválóbb magyar agrárszakemberének tűnik. Későbbi munkássága - Európa első agrár-felsőoktatási intézménye, a „*Georgicon*” 1797-es alapításában való részvétele, az első magyar közgazdaságtani tudományos munka megírása- is igazolhatja a fenti állítást. Erre utalnak Borotvás-Nagy (1942) sorai is, aki szerint Nagyváthy „*észrevette azt, amit világhírű kortársa a német Thaer Albert rendszeresen*

fejtett ki, hogy a robotszolgáltatásokra felépített, hagyományos gazdálkodású, hűbéres eredetű nagybirtok sem vonhatja ki magát a teret foglaló pénzgazdálkodás hatása alól, s akarva nem akarva kénytelen kapitalista vállalattá alakulni”.⁸³⁹ Nagyváthy külföldi tapasztalataiból és a nyugati szakirodalom tanulmányozása alapján felismerte, hogy a nagybirtok „akarva nem akarva kénytelen kapitalista vállalattá alakulni”.⁸⁴⁰ Előfutára volt a pénzgazdálkodás korának, kereskedelmi vállalatnak tekintette az ősiség jogával és egyéb feudális maradványokkal terhelt nagybirtokot. A termelés technológiájának megújítása mellett annak célját is újrafogalmazta, komplex módon kezelve az egyes ágazatok szervezését; ezzel a gazdálkodás- és szervezéstudományok hazai történetében is új fejezetet nyitott, amiért méltán „nevezhetjük a XVIII. század legnagyobb magyar gazdájának”.⁸⁴¹

(Fotó: Grósz Gergely)

3. kép: Nagyváthy emléktábla a Keszthelyi Panteonban
készítette: Orr Lajos 2005-ben.

6. Mellékletek

1. melléklet: „Uradalmi Instructiók” a Festetics-birtokon⁸⁴²

„Az első kötetnek foglalatja”

- I. *Directionalis Instructio* (9 - 106. p.)
- II. *Közöséges Gazdaságbéli Instructio* (107 - 512. p.)
- III. *Gazdaságbéli Kalendarium* (513 - 720. p.)
- IV. *Az Urbariumnak rövid foglalatja* (721 - 817. p.)
- V. *Explanatio Urbarii* (817 - 1018. p.)
- VI. *Toldalék* (1019 -1020. p.)

„A második kötetnek foglalatja”

- I. *A Fiscalisok Instructioja (latinul) Instructio pro Fiscalibus*, 13-27. p. *Keszthely die 5. nov. 1798*
- II. *A Pristaldusok, a Felf. Kir. Consiliumnál levő Agensek, a Directionalis és Uradalmi Fiscalisok, nem különben a Bibliothecarius és Secretarius Instructioja*, 47-112. p., *Festetics György, 1808. VII. 20.*
- III. *A Vice-Exactor Instructioja és az Exactoratust illető projectum*, 113
113- *Keszthelyi Vice Extractort Illető Instructio* 1802. XI. 20.
120- *Fel alittandó Exactoratus eránt alól irottak opiniója* 1793. 02. 13.
- IV. *Revisoralis Instructio*, 127-147. p. 1813. II. 25.
- V. *Fő-Inzsenérek Instructioja*, 153-165 p., 1812. V. 11.
- VI. *Uradalmi Inzsenérek Instructioja*, 165-228. p., 1812. V. 11.
- VII. *A Georgikoni Archonnak Instructioja* 229-272. p., 1813. 8ber 1.
- VIII. *Georgikoni Oeconomiae Professort illető Instructio*, 273-308. p., 1813. XI. 14. (*Asbóth*)
- IX. *A Georgikoni Al Praktikánsok tanítását tárgyzó Projectum*, 307-325. p. *Asbóth*,
- X. *Udvari Instructio, Grófi ház rendtartása*, 325-400. p., 1811. II. 22. F. Gy.
- XI. *Udvari Instructio németül* 401-528. p.
- XII. *Ménes Instructio*, 527-586. p. 1806. V. 23., F. Gy., F. L.
- XIII. *A Sózásra nézve ki adott Rendelések*, 587-589. p., 1813, F. Gy.
- XIV. *Erdei Instructio*, 593-662. p., 1806. VII. 30., F. Gy., F. L.
- XV. *A Salarialis Status Regulatiojarol való Rendelések*, 663-696. p., 1814. 10ber 31., F. Gy.
- XVI. *A Salariumokkal egybe kötött Aacidensekről szóló Rendelések*, 697-704. p., 1814. I. 22. F. Gy.
- XVII. *A Remuneratiókat és a Pensionalis Fundust tárgyzó (...) Rendelések* 705-730. p. 1810. III. 24., F. Gy.
- XVIII. *A Számadásoknak némelly módjait közelebbről meg határozó Rendelések*, 731-742. p. 1813. II. 25. F. Gy.
- XIX. *A Keszthelyi Só és egyéb Materialék Manipulatióját tárgyzó Instructio*, 743-753. p. 1799. 09ber 9.
Piestyanszky
- XX. *Ménes-mester Instructiójának bővítése*, 754-764. p., *Piestyanszky*, 1799. 7ber. 27.
- XXI. *A Só manipulatiót tárgyzó Instructio*, 765-776. p., 1798. Xber. 21.
- XXII. *A Keszthelyi Privát-Pósta-Expeditiót Illető Instructio*, 777-788. p., F. Gy., 1807. II. 13.

2. melléklet: A gazdák számára feltett kérdések

„Minden Esztendőben bizonyos Kérdések fognak fel=téetni, a' mellyekre a' Gazdák a' Jövő Esztendőbeli 7ber Felelni tartoznak; illyenek pedig azok:

- 1) Mitsodás Számadásbeli hasznos Proventust [jövedelmet] tud a' Tiszt akár pénzben, akár Naturalékban fel=emelni?
- 2) Mitsoda Erogatiobéli Rubrikát lehetne kissebbíteni, vagy egészen mellőzni?

A Második kérdésnek nem csak az az Értelme, hogy Mitsoda Tselédek Számát, vagy Fizetését lehetne kissebbre venni, hanem az is: Mi módon lehet valami Szükséges Naturalékhoz, vagy Materialekhez oltsóbban jutni. A Bérések terhes tartása helyett mivel lehetne a' Gazdaság Munkáját meg=győzni? Mikor, és hol lehet leg=oltóbban Göbolyöket össze=szedni? Mi által lehetne Robotot Szerezni, hogy a' Mezei Munkára annál kevesebb Pénzsek fordítatnának? Az Aratók Költségek tartását miképpen lehetne egészen el=kerülni s-a' t.

- 3) Mitsoda Épületek Szükségesek, azok hogyan fogják magokat fizetni, és mi módon lehetne ezeket leg=kevesebb Költséggel állandóan fel=építeni?

A Harmadik Punctumban a' Kérdeztetik: Mitsoda Épületek Szükségesek, és azok miképpen fogják magokat fizetni? Hogy ezen Tzikekelyre a' Tisztás helyesen feleljen, Szükséges előre Calculust tsinálni, mibe kerül az Épület, fel=vén mindenféle Materialéket, Munkásokat, Mester=Embereket s-a' t. E' meg=lévén ismét Calculust kell arról tsinálni, ha a' reá tett Költségek dupla interesse ki=jőne; a' mellyből a' Raparációk meg=tétesenek, és ugy adják=bé=a' Feleleteket. A' Calculusnak Schemáját meg=lehet látni a' Könyvnek hátulján a' többi Formulárék között. Mivel pedig az Uraság minden Esztendőben kívánja tudni, hány, minémő, s mitsoda Karban való Épületje Vannak, mit kell Ujjonnan Építeni, miből? és mit reparálni, s-mibe kerül ez, vagy amaz, a' hat Punctumokra való Felelet bé=küldése alkalmatosságával az Épületek Laistromát is bé=kell küldeni. A Formulárét háttul meg=találhatni.

- 4) Mi módon lehet azt véghez vinni, hogy Restantiák ne maradjanak, és ha maradnak, mikor, és miből lehet azokat hasznossan incassálni.

A Negyedik Punctumban ezen elő=forduló Kérdésnek: hogyan kissebbedhetnek=meg a' Restantiák ez az Értelme:

- a) Mitsoda ollyas Productuma van a' Szegénységnek, a' mit az Uraság adósságba el=vehetne, és Könnyen el=adhatna, a' Minémő* a' Bor, Gabona, Dohány, és Marba.
 - b) Van-e annál Securitas, a' kinek a' Tiszt valamit hitelben ad.
 - c) A Mester=Emberekről, valamikor Munkájokért ki=Fizettetnek, a' Restantiából valamit tud-e (defalcálni), és a' Számtartók a' Restantiákat accumualni nem hadják-e?
- 5) Mitsoda hasznos Kereskedést tudna a' Tiszt kezdeni?
 - 6) Vagyon-e bizonyos határa a' Hebsége[ne]k, vannak valóságos határ hányások? Mikor ujjtattak azok? Vannak-e perecek, hol, mikor kezdődtek? És miképpen lehetne az illyes (Controversiókat) leg=könnyebben és hasznosabban el=intézeni?''⁸⁴³

3. melléklet: A gazdatisztek „Summaris Relatio”-ja

„Igazgatásom alá bízott N. N. Uradalomban
az el-muló 179- esztendőben a következő változtatások történtek”

Hijányosság

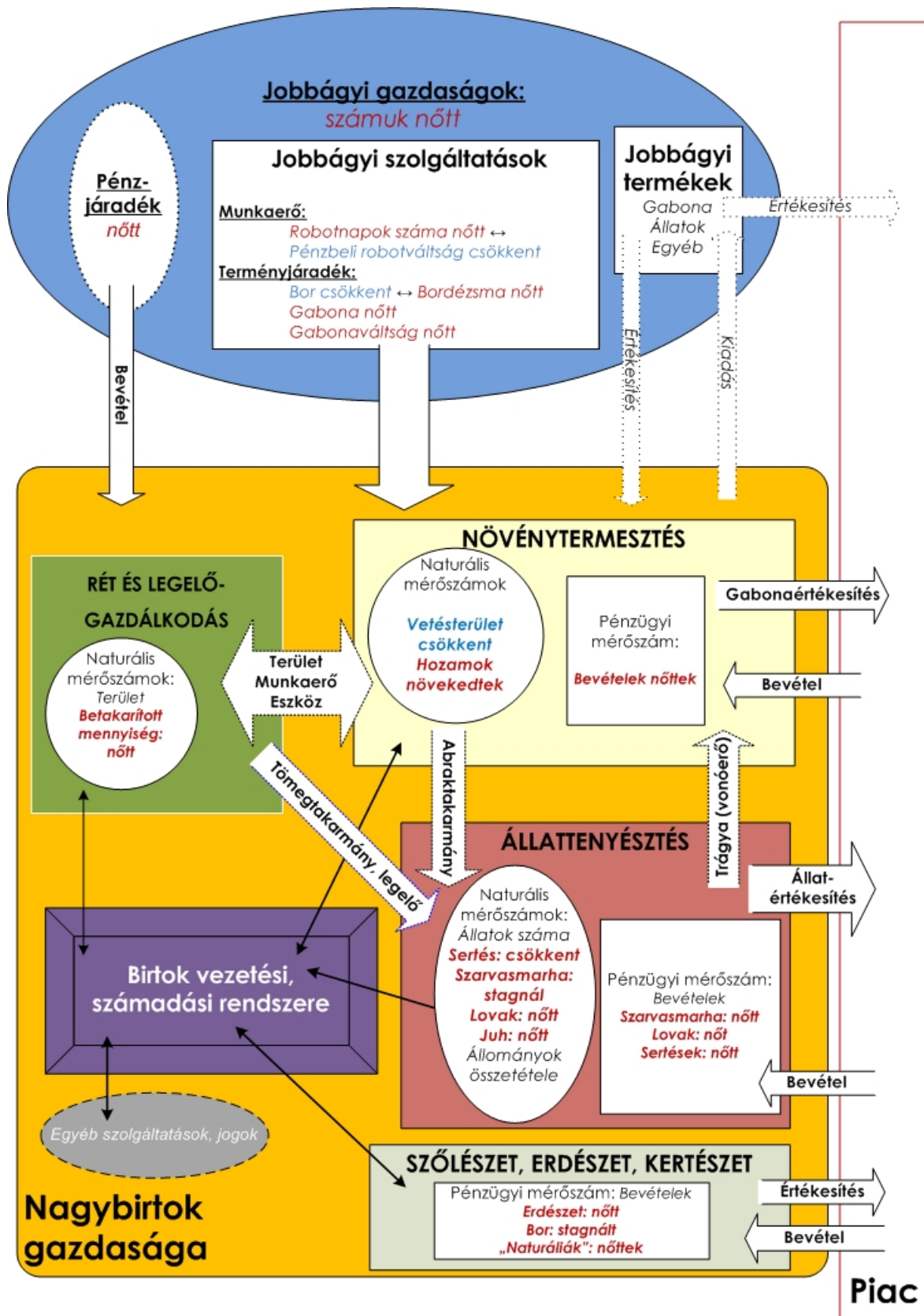
1.	<i>Az épületekben:</i>	<i>Malmot elvitte a víz; vendégfogadó elégett</i>
2.	<i>Szántóföldeken:</i>	<i>Homoktáblát víz kimosta, akol fedele elpusztult</i>
3.	<i>Rétekben:</i>	<i>Bozóttá változott, felszántották gabonának</i>
4.	<i>Vetett rétekben:</i>	<i>Luczerna kiszántatott, lóber felszántatott</i>
5.	<i>Legelőkben</i>	<i>Rétnek szakasztatott</i>
6.	<i>Erdőkben</i>	<i>Szántóföldnek kiirtatott, szőlőnek fel-adatott</i>
7.	<i>Szőlőkben</i>	<i>Víz elhordatott, kivágatott, pénzen eladatott</i>
8.	<i>Gyümölcsösökben</i>	<i>Szilvafa elszáradt, vén diófa kivágatott</i>
9.	<i>Lakóságokban</i>	<i>Mag nélkül elhalt, Másbóvá költözött, Elszökött</i>
10.	<i>Kilenczgedben</i>	<i>A majorban a jég elverte a termést: elmaradt búza, rozs</i>
11.	<i>A Marháékban</i>	
a.	<i>Gulyabéli</i>	<i>Eldöglött, ellopattott, eladott pénzen</i>
b.	<i>Vonós marha</i>	<i>Elkötetett, lába kitörött, tinóért cserélt, reducáltatott</i>
c.	<i>Lovak</i>	<i>Eldöglött, megkebesedvén eladattak, pénzen eladattak</i>
d.	<i>Sertések</i>	<i>Elhajtatattak, el-döglött, pénzen eladatott</i>
e.	<i>Birkák</i>	<i>Eladatott, Eldöglött, Meddón maradt</i>
12.	<i>Méh-házakban</i>	<i>Elpusztult, el-repült raj, nem rajzott ⁸⁴⁴</i>

Ellenben :

1.	<i>Épületekben</i>	<i>Vendégfogadó, malom, ház épül</i>
2.	<i>Szántó-földeken</i>	<i>Erdőből irtatott, pénzen vetetett, zálogban foglaltatott, rétből vagy legelőből feltöretett, kukoricza föld bé=vetetett</i>
3.	<i>Rétekben</i>	<i>Szántóföldből tsinált, irtás alatt, metszés által</i>
4.	<i>Vetett Rétekben</i>	<i>Lóberrel; Bükkönnyel; Luczernával bé-vetett</i>
5.	<i>Legelőkben</i>	
6.	<i>Erdőkben</i>	<i>Homok beültetett, Gesztenye vetetett, Tölgy makkal, fenyő maggal, bozót fűzfával beültetett</i>
7.	<i>Szőlőkben</i>	<i>Szántóföld beültetett</i>
8.	<i>Gyümölcsös</i>	<i>Diófa, Szederfa, Szilvafa ültetett, Utak mellé ültetett</i>
9.	<i>Lakóságokban</i>	<i>Egész helyes, zsellér</i>
10.	<i>Kilenczgedben</i>	<i>Más földekről, kía-adott földekből</i>
11.	<i>Marháékban</i>	
a.	<i>Gulyákban</i>	<i>Szaporaság, pénzen vetetett, vonós marha vetetett, maga nevelés</i>
b.	<i>Lovak</i>	<i>Pénzen vetetett, maga nevelés</i>
c.	<i>Sertés</i>	<i>Maga nevelés</i>
d.	<i>Birkák</i>	<i>Maga nevelés, Spányoly, Pénzen vetetett, Ordinari szaporaság</i>

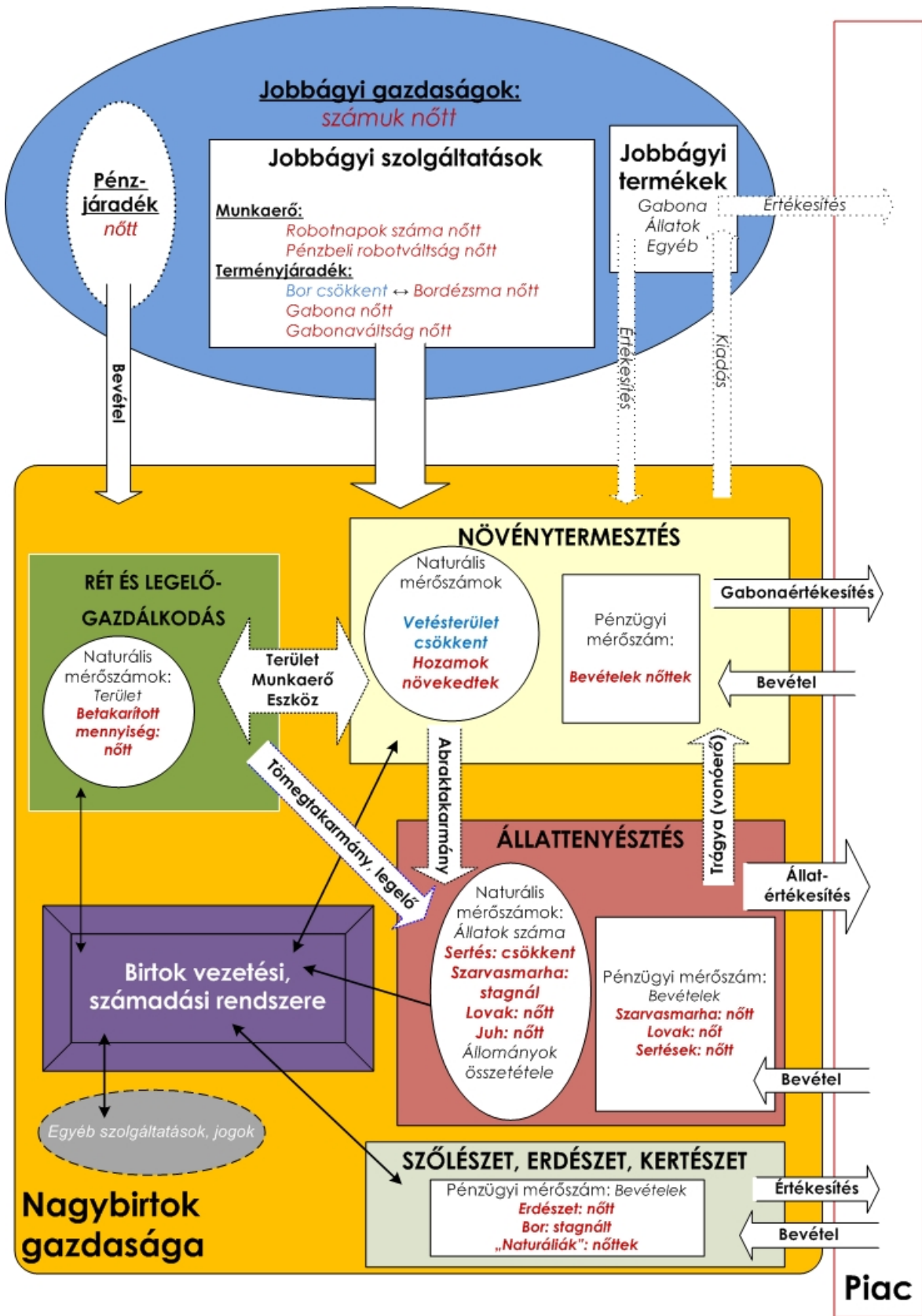
12. *Méh-bázisokban* *Maga szaporaság, kilenczedből több lett, mint tavaly*
13. *Új természetekben* *Dohány, Sáfrány, Selyem jött mázsa*
14. *Számtartásából*
- a. *Belső szükségletekre kevesebb költött,*
- b. *Naturália kevesebb vétetett,*
- c. *Gazdaságbeli szerek megkímélvén*
- d. *Terhes költségek kevesebbédvén*
14. *Fixus Proventusok fellyebb emeltetvén jött bé*
15. *A kasznárságból* *Gabona több termett, külömbfélékből több termett*
16. *Erdőkből* *Fából, makkból, gubatsból, külömbfélékből több jött*
17. *Marhákból* *Lovak drágábban kelvén, göböljőkől több jött, gyapjú*
18. *Materialékből* *Téglából, nádból jött bé több, mint tavaly*
19. *Vásárokból több hely pénz jött bé*
20. *A cassába több adatott bé (Summa).⁸⁴⁵*

4. melléklet: A hat uradalom vizsgálati eredményei a modellben megjelenítve

(Forrás: saját ábra)

5. melléklet: A hat uradalom vizsgálati eredményei a modellben megjelenítve

(Forrás: saját ábra)

7. A felhasznált szakirodalom jegyzéke

- Acsády Ignác (1950): A magyar jobbágyság története.
- Ágoston Péter (1913): A magyar világi nagybirtok története.
- Babbie, Earl (2003): A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Budapest.
- Bakács István (1936): A magyar jobbágy a XVIII. században, Századok.
- Ballagi Aladár (1891): Nagyváthy János élete. Írta Nagyváthy Kálmán. In: Irodalomtörténeti Közlemények, Budapest. 209-215. p.
- Ballagi Géza (1888): A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig.
- Bakács István (1930): Trautsohn herceg regéci uradalmának terméseredményei a XVIII. században.
- Bakács István (1965): A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII-XVIII. században.
- Balla Antal (1935): A legújabb kor gazdaságtörténete.
- Balassa Iván (1977): A keszthelyi Georgikon arató- és cséplőszerződése 1798-1816.
- Ifj. Barta János (1973): Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században.
- Ifj. Barta János (1976): A kelet-európai felvilágosult abszolútizmus agrotechnikát nézeteiről, Agrártörténeti Szemle.
- Ifj. Barta János (1982): A felvilágosult abszolútizmus agrárpolitikája.
- Ifj. Barta János (1996): Magyarország mezőgazdaságának regenerálódása 1711-1790. In.: Orosz István - Für Lajos - Romány Pál szerk.: Magyarország agrártörténete.
- Ifj. Barta János (2000): A tizennyolcadik század története.
- Ifj. Barta János (2001): A Hausvater irodalom kora az európai mezőgazdaság könyvészetében.
- Barta István (1961): Korai örökváltság szerződések, Agrártörténeti Szemle, 1961
- Bácskai Vera (1988): Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején.
- Bán Péter (1977): A nyugat-dunántúli Batthyány-uradalmak birtokigazgatási rendszere a XVII. század első felében. Agrártörténeti Szemle.
- Belényesy Márta-Pataki János (1962): Az uradalmi cselédek és béresek életére vonatkozó kutatások. Ethnographia.
- Belitzky János (1932): A magyar gabonakivitel története 1860-ig.
- Benda Gyula (1973): Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság, történetéhez 1767-1867.
- Benda Gyula (1984): Egy Zala megyei köznemes gazdaság és család a XVIII. század közepén. Agrártörténeti Szemle.
- Benda Gyula (1989): A lakásfelszereltség változásai Keszthelyen 1790-1848, In.: Építészet az Alföldön (Nagykörrös).
- Benda Gyula (1989): Inventárium és paraszti gazdaság a XVIII-XIX. században, In.: Zalai Gyűjtemény 28.
- Benda Gyula (1988): A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai.
- Benda Gyula (2006): Társadalomtörténeti tanulmányok.
- Benda Kálmán (1957): A magyar jakobinusok irata.
- Benda Kálmán (1959): Két gazdasági utasítás a Ráday család birtokairól a XIX. század elejéről, Agrártörténeti Szemle.
- U. Bentzion – H-H. Müller (1980): Mezőgazdasági termelőerők a feudalizmusban, Agrártörténeti Szemle.

- Berend T. Iván – Ránki György (1987): Európa gazdasága a 19. században.
- B. Lukács Ágnes (1978): Magyarország népessége törvényhatóságok szerint 1820-as években.
- Bodrog György (1966): A tőkés gazdálkodás kialakulása az előszállási uradalomban, Agrártörténeti Szemle.
- Bojt Lajos (1935): A fejevári örkanonokság (custodiatus) birtokainak története a XVII. század végétől 1833-ig.
- Bogdán István-Papp Zsigmond-Szabó Miklós (1963): Kétszázéves gabonaszemek az Országos Levéltárban. Agrártörténeti Szemle.
- Bogdán István (1966): Újabb kétszáz éves gabonalelet, Agrártörténeti Szemle.
- Bogdán István-Maksay Ferenc (1967): Királyi öl és királyi hold. Agrártörténeti Szemle.
- Bogdán István (1980): Gabonaféléink térfogatsúlya a XVIII-XIX. század fordulóján. Agrártörténeti Szemle.
- Bogdán István (1987): Régi magyar mértékek. Budapest
- Bororvás-Nagy Sándor (1938): Közgazdasági művelődésünk kezdetei. Budapest
- Bororvás-Nagy Sándor (1942): Nagyváthy János. In.: Nagy Magyar Gazdák. Szeged, 1942. 33-71. p.
- Bökönyi Sándor (1968): Az állattartás történeti fejlődése Közép- és Kelet Európában. Agrártörténeti Szemle.
- Buzás Gyula- Nemessályi Zsolt – Székely Csaba (szerk., 2000): Mezőgazdasági üzemtan I.
- J. Ciepelewski – I. Kostrowicka – Z. Landau – J. Tomaszewski (1974): A világ gazdaságtörténete a XIX. és XX. században. Budapest.
- Czettler Jenő [é. n.]: Az emberi gazdálkodás története.
- Csapody Csaba (1933): Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében.
- Csitsi András (1993): Egy presztízorientált nagybirtoküzem a 18-19. század fordulóján. A keszthelyi Festetics-uradalom, In.: Zalai Gyűjtemény 34., 77-112. p.
- Csizmadia Andor (1962): Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században.
- Csizmadia Andor (1976): A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig.
- Csoma Zsigmond (1994-1995): Szőlészeti, borászati hagyományok, a megújulás és a közösség kötelékében. Kapcsolatok, hatások, konfliktusok Dunántúl és Európa között a XVII. század végétől a XX. század elejéig. (Doktori disszertáció, kézirat.) Debrecen-Budapest.
- Csoma Zsigmond (1995): Az európai és magyarországi szőlészeti-borászati ismeretek oktatása a keszthelyi Georgikonban (XVIII. sz. vége - XIX. sz. közepe). In: Agrártörténeti szemle = Historia rerum rusticarum, (37. évf.) 1-4. sz. 190-242. old.
- Csoma Zsigmond (1997): Kertészet és polgárosodás (Az európai szőlészeti-borászati ismeretek oktatása, szaktanácsadása a Georgikonban és a Keszthelyi Uradalomban a 18. sz. végétől a 19. sz. közepéig). Budapest.
- Csoma Zsigmond (1997): Haszonkertészeti ismeretek és uradalmi gyakorlat a Dunántúlon és Nyugat-Magyarországon a XVII. század végétől a XIX. század közepéig. In: Agrártörténeti szemle = Historia rerum rusticarum, (39. évf.) 3-4. sz. 343-452. old.
- Csoma Zsigmond (1998): A szőlészeti-borászati szakirodalom kialakulása Magyarországon (18-19. sz.): a magyarországi szőlészeti-borászati szakirodalmi kezdeményezések. In: Századok, (132. évf.) 4. sz. 859-908. old.
- Csoma Zsigmond (1999): Szent Vincétől Szent János poharáig. Budapest.
- Danyi Dezső – Dávid Zoltán (1960): Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787).
- Dávid Zoltán (1969): A paraszti gazdálkodás mérlege (Bihar vármegyei adatok 1789), Agrártörténeti Szemle.
- Dávid Zoltán (1965): Statisztikai adatgyűjtések Magyarországon a XVIII-XIX. században.
- Dávid Zoltán (1966): A városi népesség nagysága Magyarországon 1785-ben és 1828-ban.

- Degré Alajos (1961): Úriszéki peres eljárás a Déldunántúlon a XVIII-XIX. században.
- Degré Alajos (1976): A magyar nemesi (curialis) községek szervezete és gazdálkodása 1848 előtt.
- Degré Alajos (1964): A Zala megyei múzeumokban őrzött iratanyag.
- Dezsényi Béla (1967): A magyar újságolvasók tájékoztatása a cenzúra kijátszásával 1797-ben.
- Domanovszky Sándor (1979): Gazdaság és társadalom a középkorban (tanulmányok), 1979.
- Domanovszky Sándor (1938): A majorsági gazdálkodás magyarországi történetéhez (eredetileg németül). In. Domanovszky Sándor: Gazdaság és társadalom a középkorban. Válogatta: Glatz Ferenc. Gondolat, Budapest, 1979.
- Eckhart Ferenc (1958): A bécsi udvar gazdaságpolitikája 1780-1815.
- Erdélyi Aladár (1912): Régi magyar családi hitbizományok története és joga.
- Égető Melinda (1975): XVIII-XIX. századi paraszti szőlőművelésünk néhány jellemző vonása. Agrártörténeti Szemle.
- Eperjessy Géza (1966): Adalékok a mezőgazdaság és a falusi-városi kézműipar kapcsolatához az 1848 előtti Magyarországon.
- Eperjessy Géza (1965): A technika fejlődésével eltűnő iparágakról, Századok.
- Erdei Aranka (1975): A XIX. század első felének jobbágyparaszti árutermeléséhez, Agrártörténeti Szemle.
- Eszes László (1984): Keszthely mezőváros és végvár. Adalékok a település történetéhez.
- Éber Ernő (1961): A magyar állattenyésztés fejlődése.
- Erős Vilmos (1999): A magyar történetírás a két világháború közötti időszakban. In.: Magyarország a XX. században, V. kötet, Tudomány 2., Társadalomtudományok.
- Fülöp Éva Mária (1997): Az uradalomtörténeti monográfiák historiográfiája a magyar történetírásban. In.: Helyismereti Könyvtárosok III. Országos Tanácskozás kiadványa (Szentendre, 1997. szerk.: ifj. Gyüszti László).
- Fabricsius Endre (1931): A magyar gazdatiszt.
- Farkas Gábor (1965): Az előszállási uradalom munkaerő-ellátottsága a tőkés gazdálkodásra való áttérés idején.
- Farkas Gábor (1969): Az intenzív állattenyésztés kezdetei az előszállási uradalomban 1810-1815.
- Fábián István (1967): Szabadszállás mezőváros hivatalszervezete a XVIII-XIX. században.
- Felhő Ibolya (szerk., 1970): Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. Dunántúl.
- Fehér György – Kurucz György – Zsidi Vilmos (1996): Georgikon 200. Emlékkönyv a Georgikon alapításának 200. évfordulójára. Keszthely.
- G. E. Fussel (1968): Eke és szántás 1800 előtt, Agrártörténeti Szemle.
- Fügedi Erik (1976): Gabonaárak a XIX. század eleji sajtóban, Agrártörténeti Szemle.
- Fügedi Erik (1966): A 18. századi lélekösszeírások története, Demográfia.
- Für Lajos (1969): A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870-1914.
- Für Lajos (1985): Nagyváthy János; In.: Agrártörténeti életrajzok. 437-442. pp.
- Füzes Endre (1984): A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban.
- Gaál László (1978): A magyar növénytermesztés múltja.
- Gaál László (1966): A magyar állattenyésztés múltja.
- Gaál László (1974): Szemléletek az állattenyésztésben.
- Galgóczy Károly (1979): Nagyváti János. In: Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Emlékkönyve. Budapest. 59-63.p.
- Galgóczi Károly (1855): Magyarország, a Szerbvajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statistica, 1855

Gerendás Ernő (1934): Az esztergomi főkáptalan garamazentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század második felében.

Gunst Péter (szerk., 1979): Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Gunst Péter (1996): Jobbágyparasztság Magyarország történetében. In.: RUBICON, 1996/7sz.

Gunst Péter- Lőkös László (szerk., 1982): A mezőgazdaság története.

Gunst Péter (1975): A magyar mezőgazdaság technikai fejlődése és annak akadályai (a XVIII. század végétől 1945-ig), Agrártörténeti Szemle.

Gunst Péter (1984): Aszályok és a magyar állam (XVIII. század-1945), Agrártörténeti Szemle.

Gunst Péter (szerk., 1984): Magyar történelmi kronológia.

Gyimesi Sándor (1979): Magyar gazdaságtörténet 1984-ig.

Gyimesi Sándor (1999): Utunk Európába. Budapest.

Győrffy István (1943): Magyar falu, magyar ház.

Gyurikovits György (1820): A mezőlaki uradalom, Tudományos Gyűjtemény.

Hajdú Lajos (1982): II. József igazgatási reformjai Magyarországon.

Hegy Imre (1978): A népi erdőkielés történeti formái (Az Északkeleti-Bakony erdő-gazdálkodása az utolsó 200 évben).

Hetyéssy István (1969): Nyugat-magyarországi jobbágyi kezeslevelek és legelőviszályok, Agrártörténeti Szemle.

Hofer Tamás (1957): Jobbágy hagyatéki leltárak és becslük a keszthelyi Festetics Uradalomból (1785-1840), Agrártörténeti Szemle.

Hoffmann Tamás (1963): A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában.

Hoffmann Tamás (1971): A magyar agrárfejlődés településtörténeti következményei, Agrártörténeti Szemle.

Hoffmann Tamás (1967): A magyar tanya és a hagyományos mezőgazdaság üzemszervezetének felbomlása

Holub József (1943): Egy dunántúli nagybirtok élete a középkor végén.

Honvári János (1996): Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig.

Horváth Mihály (1840): Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt.

Horváth Róbert (1966): A gazdasági fejlődés és a népességi kérdés kölcsönhatásairól Magyarországon a 18. sz. közepétől a 19. sz. közepéig. Demográfia.

Ila Bálint (1946): Az írásbeliség szerepe a XVII. század gazdasági igazgatásában, Levéltári Közlemények.

Imreh István (1967): A jobbágy munkaerő felhasználása a Teldelegi birtokon 1789-92, Magyar Történeti Tanulmányok I. kötet.

Imreh István (1967): A jobbágy munkaerő felhasználása a Toldalagi birtokon (1789-1792).

Iványi Béla (1903): A kapuvári uradalom utasítása 1633-ból, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle.

Iványi Béla (1958): A Festetics uradalom régi geometriái, Térképtudományi tanulmányok.

Jármay Edith- Bakács István (1930): A regéci uradalom gazdálkodása a XVIII. században.

Jancsó Elemér (1936): A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII. században.

Jászberényi József (2003): A Sz. SOPHIA 'Templomában látom én felszentelve NAGYSÁDAT'. A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség.

Káldi Gyula (1968): Az áruteremelő mezőgazdasági munka gondjai Festetics György környezetében (Tanácsadónak nézeti és jószágvezetésének gyakorlata), Agrártörténeti Szemle.

Kállay István (1976): Az Esterházy hercegi hitbizomány központi igazgatása a XVIII. század második felében. Századok.

- Kállay István (1976): Az uradalmi gazdasági bizottság, Levéltári Közlemények.
- Kállay István (1977): Nagybirtok és közigazgatás, Történeti Szemle.
- Kállay István (1977): Az úriszéken kívüli földesúri bíraskodás, In.: Jogtörténeti Tanulmányok IV. kötet,
- Kállay István (1980): A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711-1848. Budapest.
- Kaposi Zoltán (1990): Uradalom és jövedelmezőség a 19. század elején Somogyban. In: A Dunántúl településtörténete VIII. Szerkesztette: Nemes István. Pécs, 1990. 171-180.
- Kaposi Zoltán (2000): Uradalmi gazdaság és társadalom a 18-19. században.
- Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete (1700-2000).
- Katona Mór (1894): A magyar családi hitbizomány.
- Kazimir, Stefan (1971): A XVI-XVIII. századi árviszonyok forrásanyaga és felhasználásuk az agrártörténeti kutatásban, Agrártörténeti Szemle.
- Kápolnai Iván (1980): Agrárstatisztikai források és a helytörténeti kutatás.
- Kápolnai Iván (1983): Agrárstatisztikai források és helytörténeti kutatás, Agrártörténeti Szemle.
- Kárffy Ödön (1898): Bartha Pál erdői gondviselőmnek instructiója, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle.
- Keresztury Dezső (1963): Festetics György és a magyar irodalom, Irodalomtörténeti Közlemények.
- Kirilly Zsigmondné (1968): A jobbágyság gabonatermelésének vizsgálata maghozam szempontjából, Agrártörténeti Szemle.
- Kiss Albert (1965): Áttekintés a magyar növénytermesztési statisztikai történetéről, Statisztikai Szemle.
- Kisvarga Lajos: Sármellék gazdasági fejlődése 1731-1850, Veszprém Megyei Múzeumok Közleménye, III. kötet
- K. Nagy Sándor (1891): A jobbágyság története Magyarországon, 1891
- Knézy Judit (1986): Uradalmi alkalmazottak és életmódjuk a csurgói uradalomban a XVIII. század végén.
- Kókay György (1983): Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában.
- Komáromy András (1906): A gróf Festetics család hitbizományai, Történelmi Tár, 1906
- Komlos, John -Benda, Gyula (1995): Agricultural Development on a Hungarian Estate in the Nineteenth Century. In: Fra Spazio e Tempo. Studi in Onore di Luigi de Rosa. II. Napoli-Roma-Benevento-Milano, 1995. 545-556.
- Kosáry Domokos (1990): Újjáépítés és polgárosodás 1711-1867.
- Kosáry Domokos (1953): Nagyváthy János. In.: Élet és Tudomány, 12.sz. 359-361. p.
- Kovacsics József (szerk., 1957): A történeti statisztika forrásai.
- Kovács Tibor (1965): Népösszeírások a XIX. században.
- Kováts Zoltán (1966): A magyarországi népességi reprodukció kérdése a XVIII-XIX. századi családi rekonstrukciós vizsgálatok néhány eredménye, Aszeg, 1966
- Kováts Zoltán (1969): A XVIII. századi népességfejlődés kérdéséhez, Agrártörténeti Szemle.
- Köbli József (1985): „Porosz utas” volt-e gazdaságfejlődésünk? Medvetánc, 1985/2-3.
- Kőszeghy Sándor (1895): Keszthelyi rendtartás 1661-ből, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle.
- Kövér György (2003): A gazdaságtörténet-írás újabb útjai. In.: Bevezetés a társadalomtörténetbe. (szerk.: Bódy Zsombor-Ö. Kovács József.)
- Kövér György (1999): Elmélet és módszer a legújabb gazdaságtörténet-írásban. In.: Aetas, 1999. (14. évf.) 1-2. sz.
- Kurucz György (2006): Adósság, hitel, törlesztés : Festetics György pénzügyi helyzete 1782 és 1818 között. Századok. 2006. (140. évf.) 3. sz. 539-565. old.

- Kurucz György (2006): Kényszer és szolgálat: Portrévázlat Festetics Györgyről. Századok. 2006. (140. évf.) 6. sz. 1341-1375. old.
- Kuthy Ferenc (1943): Nagyváthy János, a haladó kisgazda. Csurgó.
- Lázár Vilmos (1955): Nagyváthy János emlékezete. MTA Agrártud. Osztály Közleményei 3-4.
- Lehoczky Tamás (1896): A zimonyi uradalom a Schönbornok kezén, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle.
- Lehoczky Tamás (1898): A locsmándi uradalmi falvak rendtartása, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle.
- Lőkös László (1989): Agrártörténet. Egyetemi Jegyzet. GATE-GTK, Gödöllő
 „Magyar Újság, mely Magyar és Erdély Országban a’ Mezeigazdaságot, Szorgalmatosságot erányozza”
 XXII. darab 169-171. pp. XXIII. darab 181-184. pp. XXIV. darab 187-190. p.
- Makkai László (1963): A termelőerők fejlődése a feudalizmus korában.
- Makkai László (szerk, 1966): Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyág kialakulásának korában.
- Makkai László (1968): Az allódiiumok gabonatermelése, Agrártörténeti Szemle.
- Marczali Henrik (1907): Az 1790-91. országgyűlés I-II.
- Marczali Henrik (1881-1888): Magyarország története II. József korában.
- Merényi Lajos (1902): A kapuvári uradalom személyzeti kiadásai 1690-ben, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle.
- Merényi Lajos (1895): Az alsólendvai uradalmi tisztség utasítása 1719-ből, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle.
- Merényi Lajos (1896): A fertőszentmiklósi uradalom rendezése 1719-ben, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle.
- Merényi Lajos (1898): A dombóvári uradalom rendtartása 1729-ben, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1898
- Merényi Lajos (1902): Hg. Esterházy Pál nádor utasítása kőszegi kulcsárjához, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle.
- Merényi Lajos (1902): Hg. Esterházy Pál nádor ált. utasítása a tiszttartóihoz, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle.
- Merényi Lajos (1905): A kaposvári uradalom 1720-ban, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1905
- Merényi Lajos (1905): A dombóvári uradalom a XVIII. század elején, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle
- Merényi Lajos (1906): A dombóvári kasznár és kulcsár utasítása 1755-ben, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle
- Mérei Gyula (1948): Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1797-1848. Budapest.
- Mérey Klára (1962): Somogy megye mezőgazdasága 1790-1848.
- Mérey Klára (1975): A parasztság élete és sorsa a Somogy megyei Hunyady birtokon 1767-1867.
- Mérey Klára (1965): A termelőerők helyzete Somogy megyében a XVIII. században.
- Mikó Sándor (1966): A lozsi parasztság a XVIII. században.
- Molnár Ambrus (1974): Egy nagysárréti falu mezőgazdálkodás a XIX. században, Agrártörténeti Szemle.
- Nagyváthy János (1790): Vallás-cserélés, avagy egy világi bölcsnek, egy jésuitának, és egy hazafinak aról való beszélgetések: ha vallyon szabad-e az embereknek vallását, a melyben született, meg hányni vetni és van e szabad választása, azt, ha hibás, jobbal fel-cserélni? egy ember barát által. Nyomtattatott Gondolatfalván Elmélkedő János betűivel. Hely n. (Névtelenül).
- Nagyváthy János (1790): Csillagok-forgasibul való polgári jövendölés Lengyel országra a melybe a borussiai király, és etc. etc. le-ábrázoltatnak. Az ötödik kiadás szerint francziából magyarra fordítva a magyaroknak tükörül. A nagy-szivüségénél. Hely n. (Névtelenül). (Személyes kiadása: Tépjétek le a sötétség bilincseit. XVIII. századi magyar röpiratok a feudális egyházzal. Bp., 1950.)
- Nagyváthy János (1790): A veres barátnak egy el-pusztult templom omlása mellett való szomorú képzelési. Mellyeket Fridrik verskölteményeiből magyarra fordított de la Plume. A nagy-szivüségénél. (Hely n., névtelenül).
- Nagyváthy János (1790): A tizen-kilencedik században élt igaz magyar hazafinak öröm-órái. A nagy-szivüségénél MDCCC. Hely n. (Névtelenül).

- Nagyváthy János (1791): A' Szorgalmatos Mezei-Gazda. A Magyarországon gyakoroltatni szokott gazdaságnak rendjén keresztül. Pest, I-II. kötet.
- Nagyváthy János (1795): „Közönséges Instructio a Mltgos Tolnai Gróf Festetics György Királyi Kamarás Urodalmiban gyakoroltatni szokott Gazdaságnak rendjén keresztül” (kézirat).
- Nagyváthy János (é. n.): „Circulare a Birkák megnevesítésére” (kézirat).
- Nagyváthy János (1820): Magyar házi gazdasszony. Pest.
- Nagyváthy János (1821a): A magyar gazdatiszt, Pest.
- Nagyváthy János (1821): Magyar Practicus Termesztő. Pest.
- Nagyváthy János (1822): Magyar Practicus Tenyésztető. Pest.
- Nagyváthy János élete rövid leírása. In.: Tudományos Gyűjtemény, 1824. XII. kötet 65-69. pp.
- Nagyváthy Kálmán (1891): Nagyváthy János élete. Pozsony.
- N. Kiss István (1975): Mérték, állam, társadalom (A magyar királyság XV-XIX. századi úrmértékeinek kérdéséhez), Agrártörténeti Szemle.
- N. Kiss István (1976): A pozsonyi mérő felhasználásának problémái, Agrártörténeti Szemle.
- Négyesy László (1925): Gróf Festetics György a magyar irodalomban, In.: Keszthelyi Helikon.
- Ny. Straub Éva (1975): Adalékok a gabonaárak alakulásához Magyarországon 1828-1831, Agrártörténeti Szemle.
- Oláh József (1962): A sárospataki és regéci uradalmak állattenyésztése a XIX. század első felében, Agrártörténeti Szemle.
- Oláh József (1964): Föld- és szőlőművelés a sárospataki és regéci uradalmakban a XIX. század első felében, Agrártörténeti Szemle.
- Oláh József (1965): A sárospataki és regéci uradalmak ipari üzemei a XIX. század első felében, Agrártörténeti Szemle.
- Oláh József (1984): Egy középbirtok gazdálkodása a reformkorban, Agrártörténeti Szemle.
- Orosz István (1996): Magyarország mezőgazdasága a feudalizmus alkonyán (Orosz István - Für Lajos - Romány Pál szerk.: Magyarország agrártörténete. 81-131. p.
- Pach Zsigmond Pál (1971): A kelet-európai "Gutswirtschaft" problematikájához: robotmunka és bérmunka a földesúri majorságokban a XVI-XVII. századi Magyarországon, Agrártörténeti Szemle.
- Pach Zsigmond Pál (1961): A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugat-európaítól. (A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarországi sajátosságainak kérdéséhez). Agrártörténeti Szemle.
- Pach Zsigmond Pál (1968): A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV-XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. Századok.
- Paládi Kovács Attila (2001): Magyar néprajz. II. kötet: Gazdálkodás.
- Paládi Kovács Attila (1979): A magyar parasztság rétgazdálkodása, 1979
- Pándi Pál (szerk., 1965): A magyar irodalom története 3. 1772 – 1849.
- Pethe Ferenc: Pallérozott mezei gazdaság, 1808
- Pálmány Béla (1987): Majorsági állattenyésztés a szécsényi uradalomban (1797-1851).
- Péterdi Ottó (1965): A féltelkes jobbágy életszínvonala Bakony Péterden 1800 körül.
- Pókay Dezső (1887): Nagybirtok igazgatása, Mezőgazdasági Szemle.
- Ravasz János (1938): A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében.
- Ránki György (1977): A kvantitatív történetírás és a kvantifikáció a történetírásban. In.: Közgazdaság és történe-

lem – a gazdaságtörténet válaszfűtjai. 46-54. p.

Récsey Viktor (1895): A pannonhalmi főapátság györszentmártoni jószágkerületének kormányzója által 1712-ben a hegymesterek számára kiadott rendelet, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle.

Reizner János (1895): A mindszent-algyői uradalom történetéből, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle.

Romano Riggiero (1964): Ártörténet és gazdaságtörténet, Világtörténet.

Ruzsás Lajos (1964): A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711-1848.

Ruzsás Lajos (1961): A városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII-XIX. században.

Sági Károly (1972): Georgikon 175.

Sági Károly (1967): Adatok Festetics György munkássága értékeléséhez.

Sándor László (1981): A robotmunka az Esterházyak bujádi uradalmában a XVIII. században, Agrártörténeti Szemle.

Sándor Pál (1964): A XIX. századi parasztbirtok vizsgálatának történeti statisztikai forrásai-módszerei és újabb eredményei, Agrártörténeti Szemle.

Sándor Pál (1968): A XIX. századi parasztbirtok vizsgálatának problémái és újabb eredményei a felszabadulás utáni irodalom tükrében, Agrártörténeti Szemle.

Sándor Pál (1961): A jobbágybirtok történeti statisztikai vizsgálatához 1786-1853.

Sápi Vilmos (1966): Községi bíráskodásunk a feudalizmus utolsó évszázadaiban.

Sápi Vilmos (1966): A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig.

Sára János (2001): A Habsburgok és Magyarország.

Schultheisz Emil (1964): Richard Bright, M.D. (Egy angol orvos Magyarországon).

Simonffy Emil (1966): A Zala megyei úrbéri földkönyvek.

Somogyi Sándor - Novković Nebojsa – Kajári Karolina (2002): A tudomány módszertana. Keszthely.

Spira György (1952): Tanulmányok a parasztság történetéhez.

Spira György (1964): A mérő és a font viszonyáról, Agrártörténeti Szemle.

Süle Sándor (1967): A Keszthelyi Georgikon 1797-1848.

Szabad György (1957): A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra.

Szabó Dezső (1928): A herceg Festetics-család története.

Szabó Dezső (1933): A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában.

Szabó István (1940): A magyar parasztság története.

Szabó István (1947): A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában.

Szabó István (1948): Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI-XVII. században. In.: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből, Bp. 1948.

Szabó István (1976): Jobbágyok – Parasztkok.

Szalay József (1890): Magyarország nagybirtokainak igazgatása, Mezőgazdasági Szemle, 1890

Szántó Imre (1954): A parasztság kisajátítása és mozgalmi a Gróf Festetics Keszthelyi ágának birtokain.

Szántó Imre (1964): A Zala megyei végvárok és mezővárosok lakosságának helyzete a XVIII-XIX. században.

Hadtörténelmi Közlemények.

Szekfű Gyula (1928): A magyar nagybirtok történelmi szerepéről. Magyar Szemle, 2. 305-314.

Szendrey István (1962): A községi gazdálkodás az Eszterházyak derecskei uradalmában a XVIII-XIX. században. Agrártörténeti Szemle.

Szendrey István (1963): A jobbágyság gazdálkodása a derecskei uradalomban a XVIII. században. Agrártörténeti

Szemle.

Szentiványi Béla (1943): A piarista kuzstódiátus gazdaságtörténete.

Szirácsik Éva (2006): A divényi uradalom gazdálkodása a Zichy hitbizomány első száz évében.

Tagányiné Tholt Judit (1983): A burgonya szántóföldi szerepe az 1828-as összeírás szerint, különös tekintettel Zemplén, Somogy és Szabolcs megyékre. Agrártörténeti Szemle.

Takács Lajos (1963): Irtásszerződések a Zala megyei Pölöske vidékéről (1742-1807).

Takács Lajos (1965): Az irtásos gazdálkodás néhány jellegzetessége a göcseji szegekben.

Takács Lajos (1991): Tanulmányok a gabonatermesztés és az erdőgazdálkodás köréből a XVII-XIX. században.

Tárkány-Szűcs Ernő (1966): A deficiens jobbágy végrendelete a XVIII-XIX. században, Agrártörténeti Szemle.

Tárkány-Szűcs Ernő (1980): Jogi népszokások parasztságunk öröklési rendjében (1700-1948), Agrártörténeti Szemle.

Tilkovszky Lóránt (1993): Széchenyi István Zala megyei uradalmi. In.: Gazdaságtörténeti tanulmányok. Zalai Gyűjtemény, 34. sz., 113-165. p.

Tholt Judit (1934): A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVIII. század első felében.

T. Mérey Klára (1963): Az erdőgazdálkodás Somogy megyében (1700-1879), Agrártörténeti Szemle.

T. Mérey Klára (1966): Egy középneemesi uradalom gazdasági felmérése 1839-ben Somogy megyében, Agrártörténeti Szemle.

T. Mérey Klára (1962): A földművelési rendszer alakulása Somogy megyében (1720-1848), Agrártörténeti Szemle.

T. Mérey Klára (1970): A Somogy megyei Hunyady uradalom majorsági gazdálkodása a XIX. század első felében, Agrártörténeti Szemle.

T. Mérey Klára (1965): A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba.

Tomcsányi Pál (2000): Általános kutatómódszertan. Budapest.

Tóth István György (1983): A körmendi uradalom társadalma a XVII. században, Agrártörténeti Szemle.

Tóth Tibor (1977): Nagybirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig.

Tóth Tibor (1971): Az ellenőrzés és irányítás rendszere a reformkori mernyei uradalomban. Somogy megye múltjából 2, In. : Somogy megye múltjából 2.

Tóth Tibor (1978): A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában. Agrártörténeti tanulmányok 5.

Tóth Tibor (1980): Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttere és problémái.

Varga János (1967): A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767-1849.

Varga János (1969): Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556-1767.

Váczy János - Harsányi István (szerk., 1890-1927): Kazinczy Ferenc levelezése. I-XXII. kötet. Bp.

Vári András (1990): A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének bürokratizálódása a 17-19. században. Történelmi Szemle, 1990/1-2. 1-28.

Vasárnapi Újság (1899) 1899/38. szám: Nagyváthy János és Festetics György arcképe.

Veress Éva (1966): Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában.

Vértesy Miklós (1965): A hitbizományok.

Vincze László (1983): Egy dunántúli tőkés nagybirtok gazdálkodása (Maisea 1861-1940) I-II. rész, Agrártörténeti Szemle.

Vörös Károly (1961): Fejezetek NAGYVÁTHY János életéből. Agrártörténeti Szemle, 1961. 9-31., 371-408. p.

- Vörös Károly (1964): Néhány gondolat a helytörténeti kutatások ügyében.
- Vörös Károly (1966): Parasztmozgalmak Vas megyében 1798-1848.
- Weber, Max: Wirtschaftsgeschichte (1958). 3. kiadás. Magyar nyelven: Gazdaságtörténet. Budapest. 1979.
- Wellmann Imre (1933): A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770-1805. esztendőkre.
- Wellmann Imre (1937): Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére.
- Wellmann Imre (1979): A magyar mezőgazdaság a XVIII. században.
- Wellmann Imre (1961): Földművelési rendszerek Magyarországon, Agrártörténeti Szemle.
- Wellmann Imre (1981): A köznemesség gazdálkodása a XVIII. században, Nógrád megyei múzeumok évkönyve.
- Wellmann Imre (1962): Agrártörténelmünk módszerének kérdéséről, Agrártörténeti Szemle.
- Wellmann Imre (1965): Királyi mérték és mérő alá való föld, Agrártörténeti Szemle.
- Wellmann Imre - Mándy György - Mesch József (1963): Száznegyven esztendősz búzkalász-lelet. Agrártörténeti Szemle.
- Wenzel Gusztáv (1887): Magyarország mezőgazdaságának története.
- Zimányi Vera (1962): Majorsági gazdálkodás a rohonc-szalonaki társadalomban a XVII. század derekán, Agrártörténeti Szemle.
- Zimányi Vera-Harald Prickler (1974): Konjunktúra és depresszió a XVI-XVII. századi Magyarországon, az ártörténet és a harmincadbevételek tanúságai alapján; kitekintés a XVIII. századra, Agrártörténeti Szemle.

Levéltári források:

Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár

- P 235 / 106. cs. A Keszthelyi Uradalom haszonvételi- és egyéb szerződésai (1745-1839)
- P 235 / 135. cs. Növénytermesztés, vetésforgó, műtrágyázás a Keszthelyi Uradalomban (1799-1940). Állattenyésztés a Keszthelyi Uradalomban (1769-1864)
- P 235 / 141-142. k. Keszthelyi hitelpénztárral kapcsolatos iratok (1788-1797)
- P 235 / 141-148. k. A Festetics-család által kölcsönvett összegekre vonatkozó nyugták, elismervények, kötelezvények
- P 235 / 147. cs. Termény- és pénzüvedelem kimutatások
- P 274 / 9-10. k. Instrukciók I-III. kötet
- P 274 / 65. cs. A Keszthelyi Tisztartóság levelezőkönyve (1798-1803)
- P 274 / 1. cs. Igazgatási ügyviteli segédkönyvek (1779-től)
- P 274 / 7. cs. Beruházások iratai (1789-től)

P 274 / 15. cs. Vegyes instrukciók (1751-1809)

P 275 / 3-5. cs. A II. József korabeli felmérés iratai: Keszthely Mező- és Polgárváros

P 275 / 91-92. k. A Keszthelyi Uradalom munkaszerződései (1789-1802)

P 275 / 159. cs. Jövedelem-kimutatások, bevétel, kiadás felhasználás feljegyzési (1741-1944)

P 276 / 45-56. cs. A Keszthelyi Uradalom egészére vonatkozó iratok, számadások (1782-1813)

P 279 / 251-270. k. A Directoratus ülésjegyzőkönyvei (1792-1807)

P 283 / 1. cs. Georgicon alapításával kapcsolatos iratok (1796-1798)

P 286 / 1. cs. és P 246 / 1-5. cs. Festetics György levelezése

P 286 / 7. cs. Vegyes iratok

8. Az értekezés legfontosabb eredményeit összefoglaló, számozott tézispontok

1. A Festetics-birtokon bevezetett szervezés-vezetési rendszer átalakítása Nagyváthy János „*Közönséges Instructio*” című művére alapozva történt meg. A számadási rendszerben megjelent a „kettős könyvvezetés”, ami pontos, sok adatot szolgáltató, ugyanakkor relatíve egyszerű elszámolási mód volt.
2. A Festetics-birtok gazdálkodásának megreformálása a XVIII. század végén a korban egyedinek számító módon zajlott le, mivel egyszerre jelent meg a pénzbeli jövedelmek fokozására, illetve a költségek csökkentésére törekvés.
3. Nagyváthy János mezőgazdasági szemléletmódjában – az általa levezényelt birtokreform alapján – megjelent a feudális nagybirtok termelőüzemmé, vállalattá alakításának kezdeményezése. A kisüzemi gazdálkodás és a nagyüzemi termelés szétválasztásával a feudális, adóztató típusú nagybirtok termelőüzemmé kívánta alakítani. Mindezek alapján az agrárökonómiai ismeretek hazai megalapozójának, a racionalizált üzemszervezés korai előfutárának tekinthető.
4. Nagyváthy János legfontosabb gyakorlati tevékenysége a Festetics-birtok megreformálása volt. Elméleti munkáiban a magyarság számára négy pilléren nyugvó fejlesztési rendszert, tervet is kidolgozott, melyek: a gazdálkodás megújítása, a nyelv művelése, a politikai rendszer átalakítása és az oktatás fejlesztése voltak.
5. Nagyváthy János szakirodalmi munkásságának elméleti művei mellett *Közönséges Instructio...*” című könyvével a gazdálkodás és szervezéstudományok hazai fejlődésében kiemelkedő szerepet játszott a XVIII-XIX. század fordulóján.

9. Jegyzetek, hivatkozások

- ¹ Szabó Dezső (1928): A herceg Festetics-család története.
- ² Für Lajos (1969): A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján. 1870-1914. In: Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok. 4. 9. p.
- ³ Szabó, Dezső (1925): A herceg Festetics-család keszthelyi levéltára. In.: Levéltári közlemények, 1. sz. 86-99. p., Iványi Béla (1946): A Festetics család keszthelyi levéltára In.: Levéltári Közlemények, 24. évf. 1. sz. 170-208. p.
- ⁴ Köbli József (1985): „Porosz utas” volt-e gazdaságfejlődésünk? Medvetánc, 1985/2-3. 31.
- ⁵ Kaposi Zoltán (2000): Uradalmi gazdaság és társadalom a XVIII. és XIX. században. 17. p.
- ⁶ Szabó István (1948): Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI-XVII. században. In.: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből, Bp. 1948. Fülöp Éva Mária (1997): Az uradalomtörténeti monográfiák historiográfiája a magyar történetírásban. In.: Helyismereti Könyvtárosok III. Országos Tanácskozásának kiadványa (Szentendre, 1997. szerk.: ifj. Gyüsi László).
- ⁷ Ránki György (1977): A kvantitatív történetírás és a kvantifikáció a történetírásban. In.: Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet választásújai. 46-54. p.
- ⁸ Gunst Péter (szerk., 1984): Magyar történelmi kronológia. 242. p.
- ⁹ Gunst Péter (1979): Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet 207. p.
- ¹⁰ Earl Babbie (2001): F22
- ¹¹ Majoros Pál (1997) cit. in: Tomcsányi Pál (2000): Általános kutatómódszertan 83. p.
- ¹² „Megfelelő hosszúságban kell idézni az értelmezendő részeket.
1. A szakirodalmat csak akkor idézzük, ha megállapításunk alátámasztására, vagy igazolására szolgál. Általában nem szükséges szaktekintélyekre hivatkozni.
2. Ha az idézet előtt, vagy után nincs kritikai megjegyzés, azt jelenti, hogy egyetértünk vele.
3. Minden idézet szerzőjét és forrását pontosan meg kell jelölni. Ez lehet lapalji jegyzetben, az idézet után odairva a szerző nevét és a mű megjelenésének évét, vagy esetleg a mű oldalszámát.
4. Ha régi forrást idézzük, a kritikai kiadásra támaszkodjunk.
5. Idegen nyelvű idézeteket eredeti nyelven idézzünk és a fordítást lábjegyzetben adjuk meg, vagy fordítva.
6. Világosan utaljunk a szerzőre és a műre. Itt említi meg az op. cit. fogalmat, az ibidem-et stb. a lapalji hivatkozásnál.
7. Ha az idézet nem több, mint 2-3 sor, akkor a bekezdésen belül tesszük idézőjelbe. Ha ennél hosszabb, akkor új bekezdésbe tesszük, kisebb sorközrel.
- Az idézet legyen hiteles. Minden benne elhelyezett kommentárt szögletes zárójelbe kell tenni Eco szerint. A „kiemelés tőlem” is fontos meghatározás. Ha megdöbbentő dolgot idézzünk: (sic) állhat. Az idézés olyan, mintha egy tanút hívunk, soha ne idézzünk (tudományos) szerzőt mű és oldalszám nélkül”. Tomcsányi (2000): i. m. 83. p.
- ¹³ Somogyi Sándor (2002): A tudomány módszertana 226. p.
- ¹⁴ Tomcsányi (2000): i. m. 83. p.
- ¹⁵ Tomcsányi (2000): i. m. 85. p.
- ¹⁶ Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete (1700-2000) 83. p.
- ¹⁷ Erős Vilmos (1999): A magyar történetírás a két világháború közötti időszakban. In.: Magyarország a XX. században, V. kötet, Tudomány 2., Társadalomtudományok. 300-301. p.
- ¹⁸ Kaposi (2002): i. m. 83. p.
- ¹⁹ Kaposi (2002): i. m. 84. p.
- ²⁰ Kaposi (2002): i. m. 83. p.
- ²¹ Weber, Max (1958): Wirtschaftsgeschichte. 3. kiadás. Magyar nyelven: Gazdaságtörténet (1979) 83. p.
- ²² Kaposi Zoltán (2002): i. m. 84. p.
- ²³ Wenzel Gusztáv (1887): A magyar mezőgazdaság története.
- ²⁴ „Szükségtelen kiemelni, hogy Magyarország, mint a múltban, jelenben is jövőben is agrár államnak története, társadalmi fejlődése nemcsak szoros összefüggésben állt földművelő népe, a birtokos nemesség és a régi jobbágyok fejlődésével, hanem egyenesen ezek története, ezek fejlődése a tulajdonképpeni nemzet történelme ... Sajnos, a magyar történetírás, mint egyáltalán a külföldön is, sokáig majdnem kizárólag csak politikai mozgalmakat vett tekintetbe, és csak a legújabb időben tárgyalt szociális mozgalmakat. Közgazdasági momentumokkal, szociológiai irányokkal, melyek a nemzet közszükségeiből folytak, ezekkel foglalkozni nem tartotta hivatásának a történetíró. ... De a történetírás oknyomozás nélkül, kellő dokumentumok nélkül többekévébe ficszú, a kútforrások összegyűjtése azért feltétlenül szükséges. Éppen erre vállalkozik a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. ... Tudunkkal oly folyóirat, amely csak egy nemzet gazdaságtörténetének felderítését tűzte ki céljául, nem létezik még sehol és így a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle az első és egyedüli folyóirat a maga nemében az egész világon”. Hernádi László Mihály (2005): A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle repertóriuma (1894-1906) 2. p.
- ²⁵ „A két világháború közötti historiográfiánk nagy hatású személyisége volt Domanovszky Sándor, aki fontos mezőgazdaság-történeti iskolát hozott létre. A tanítványainak – Sinkovics István (1910-1990), Wellmann Imre (1909-1994), Csapodi Csaba (1910-), Léderer Emma (1897-1977), Belitzky János (1909-1989), Komoróczy György (1909-1981), Bakács István (1908-1991) doktori disszertációit közzétéve sorozat első kötete 1930-ban jelent meg: e tanulmányok többnyire egy kora újkori nagybirtok, uradalom gazdálkodásának történetét mutatják be.” In.: Erős Vilmos (1999): i. m. 297. p.
- ²⁶ Kaposi (2002): i. m. 85. p.
- ²⁷ Erős Vilmos (1999): i. m. 297. p.
- ²⁸ Domanovszky Sándor: A majorsági gazdálkodás magyarországi történetéhez (eredetileg németül 1938.). In. Domanovszky Sándor: Gazdaság és társadalom a középkorban. Válogatta: Glatz Ferenc. Gondolat, Budapest, 1979. 191-192. Idézi: Kövér György (1999): Elmélet és módszer a legújabb gazdaságtörténet-írásban. In.: Aetas, 1999. (14. évf.) 1-2. sz.
- ²⁹ Szeffkú Gyula (1928): A magyar nagybirtok történelmi szerepéről. Magyar Szemle, 2. 305-314. Kaposi (2002): i. m.

85. p.

³⁰ Szentiványi Béla (1943): A piarista kuszodiátus gazdaságtörténete. 4. p.

³¹ Erős (1999): i. m. 297. p.

³² Wellmann Imre (1979): A magyar mezőgazdaság a 18. században.

³³ Kállay István (1980): A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711-1848.

³⁴ Erős (1999): i. m. 297. p.

³⁵ Tóth Tibor (1980): Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttere és problémái. 35. p. idézi: Kövér 1999. Kövér megjegyzi továbbá, hogy „...a nagybirtoktól a nagyüzemig húzódnó ív igazán antichiton, primér forrásokon alapuló értelmezési kísérletéről, Tóth Tibor szellemi invenciójáról. A napóleoni háborútól a 19. század végéig datált fejlődési szakasz, a „nagybirtok-üzem”, mint elsődlegesen területi-koncentráció, érzékelhetően meghatározó jelentőségű a további kutatások számára. Miközben azonban a kialakult fejlődésmentet nem tudta mással, mint a főként háborús piaci kereslettel magyarázni, a piacot, a Habsburg birodalom piacát, valójában piacon túli, ha tetszik, természetfeletti (negatív) tulajdonságokkal ruházta fel. Olyanokkal, amelyekkel mellesleg maga a nagybirtok is rendelkezett.”

³⁶ Tóth Tibor (1980): i. m. 43. p. idézi: Kövér (1999): i. m.

³⁷ Kövér György (1999): i. m.

³⁸ Kövér György (1999): i. m.

³⁹ J. Ciepelewski – I. Kostrowicka – Z. Landau – J. Tomaszewski (1974): A világ gazdaságtörténete a XIX. és XX. században. 72. p.

⁴⁰ Ifj. Barta János (1996): Magyarország mezőgazdaságának regenerálódása 1711-1790., In.: Orosz István, Für Lajos, Romány Pál (szerk.): Magyarország agrártörténete.

⁴¹ Csité András (1993): Egy presztízorientált nagybirtoküzem a 18-19. század fordulóján. A keszthelyi Festetics-uradalom, In.: Zalai Gyűjtemény 34., 77-112. p.

⁴² Csité (1993): i. m. 84. p.

⁴³ Kövér György (1999): i. m.

⁴⁴ Wellmann Imre (1937): Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1937. 686. p

⁴⁵ Tóth Tibor (1978): A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában. 7. p.

⁴⁶ Immanuel Wallerstein (1983): A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században.. 156-157. idézi: Kövér (1999): i. m.

⁴⁷ Köbli József (1985): i. m. 31. p.

⁴⁸ Kövér György (1999): i. m.

⁴⁹ Kövér György (1999): i. m.

⁵⁰ Kövér György (1999): i. m.

⁵¹ Kövér György (2003): A gazdaságtörténet-írás újabb útjai. In.: Bevezetés a társadalomtörténetbe. (szerk.: Bódy Zsombor-Ö. Kovács József.) 292. p.

⁵² Max, Weber (1958): i. m. 97. p.

⁵³ Max, Weber (1958) felosztása: állattenyésztő uradalom (1. Extenzív állattenyésztést folytató; 2. Intenzív tőkeráfordítást igénylő legelőgazdálkodással rendelkező) illetve növénytermesztő (gabonatermesztő) uradalom.

⁵⁴ Nagyváthy János (1791): A' Szorgalmatos Mezei-Gazda. 8-9. p.

⁵⁵ Nagyváthy (1791): i. m. 360-361. p.

⁵⁶ „Az angol mezőgazdaság a 18. század második felére valóban megfelelő bázist biztosított az ipari átalakulásban. Anglia volt az egyetlen ország, amelynek gazdaságában a mezőgazdaság már nem dominált egyértelműen. 1800-ban az angol lakosságnak közel fele nem a mezőgazdaságban dolgozott. (...) Az „enclosure” révén tömegével űzték el az embereket a földről, és a 18. század végén Angliában, hagyományos értelemben, már nem volt parasztság. 1790-ben a megművelt földterület háromnegyed része tőkés módon termelő földesurak kezén volt, és az ún. freeholderek legfeljebb a föld 20 %-át birtokolták.” In.: Berend T. Iván – Ránki György (1987): Európa gazdasága a 19. században. 97-98. p.

⁵⁷ Berend T. Iván – Ránki György (1987): i. m. 98. p.

⁵⁸ „A kutatók jelentős része szerint a gazdaság fejlődésében a belső piac szerepe a meghatározó, „a legtöbb iparág, és az ipar egésze számára a belső kereslet volt a döntő, és ez gyakorolta a legnagyobb befolyást a termelés növekedésére”. Flinn, W. M. (1966): The Origins of the Industrial Revolution. Idézi: Berend T. Iván – Ránki György (1987): i. m. 101. p.

⁵⁹ „...a XVIII. század derekán kezdődő korszak idején az ország termelői határozott fejlődésbe lendülnek”. Gaál László (1966): A magyar állattenyésztés múltja. 217. p.

⁶⁰ „A fellendülést rendszerint 1825-től számítják, gróf Széchenyi István fellépésétől, az azonban helytelen. Az új Magyarország eredetét Kossuth is 1790-ig szokta visszavinni; 1825-ben lélekileg már minden elő volt készítre”. Balla Antal (1935): A legújabb kor gazdaságtörténete. 190. p.

⁶¹ „Magyarország fellendülését és gazdasági életének új korszakát 1790-től számíthatjuk, ami egy időre esik a politikai felvilágosodással.” Balla Antal (1935): i. m. 190. p.

⁶² Horváth Mihály (1840): Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt. 269. p.

⁶³ „A mezőgazdasági termékeknek a korábbinál jelentősebb bányada került a piacokra”. Ifj. Barta János (1996): i. m. 35. p.

„Nyugat-Európa más országaiban általában a parasztság felső rétege vált a növekvő mezőgazdasági piacok hasznélvezőjévé, nemritkán valamilyen speciális termékkel. Flandriában a parasztok zöldséget, gyümölcsöt, tejterméket szállítottak a sűrűn fekvő városok piacaira. Dél-Franciaország parasztsjai szőlőtermésüket állították a piac szolgálatába.”. Ifj. Barta (1996): i. m. 35. p.

⁶⁴ Gyimesi Sándor (1999): Utunk Európába. 74. p.

⁶⁵ „...mind kormány, mind törvényhozás, mind látók oly fonák s egyoldalú nézetekkel birt a kereskedés körében, hogy még a mult korból fennmaradt árumegállító jogait is megújítják a városoknak, melyek magok elegendők valának a kereskedés minden emelkedésének megállítására”. Horváth Mihály (1840): i. m. 152-153. p.

⁶⁶ „Magyarországnak ezen korszaki kereskedési viszonyait mindenkéül fölött az osztrák tartományok kereskedési politikája s az ebből

származott vám- és harmincad-rendszer föltételezi s batározza meg”. Horváth Mihály (1840): i. m. 155. p.

⁶⁷ Horváth Mihály (1840): i. m. 172. p.

⁶⁸ „A külországokra nézve, általában, vagy egészen eltiltattak, vagy nagy vámmal róvattak meg azon cikkek, melyekre az örökös tartományoknak szükségök volt, ezek pedig épen azok voltak, melyek jó cikkeit terék a magyar kereskedésnek; így p. o. 10 százévi vám alatti voltak: vas, kő, kender, len, fagyú, selyemgubacs (mi később egészen megtiltatott), barom, t. i. ökör, jub, sertés; gyapju (mitől Austriába 15 kr., külföldre előbb 4, később 11ft. 45 kr. Fizetették, mázsájató) stb; 20 százévi alatt: margabőr, cseregubacs (minek vámjá néha árával is fölért), hamuszír, ezüst-sodrony, borkő stb.; 30 százévi alatt jubbőr stb.; 60 százévi alatt nyulbőr, ökör, -s más szam stb. Midőn ezek a cikkekelyek külföldre szállítottak, az átviteli vám (transitzoll) mindjárt a magyar batárszéleken volt lefizetendő”.

Horváth Mihály (1840): i. m. 231-232. p.

⁶⁹ Horváth Mihály (1840): i. m. 233. p.

⁷⁰ Horváth Mihály (1840): i. m. 234. p.

⁷¹ Horváth Mihály (1840): i. m. 271. p.

⁷² „József balála óta, az ipart és kereskedést különösen tárgyává tette a fölébredt, jogaiba visszacsállott törvényhozás”. Horváth Mihály (1840): i. m. 267. p.

⁷³ Horváth Mihály (1840): i. m. 268. p.

⁷⁴ Horváth Mihály (1840): i. m. 268-269. p.

⁷⁵ Horváth Mihály (1840): i. m. 269. p.

⁷⁶ „3. A nemzeti ipar fölébresztéséről. 6. A saját kaszálók szabad használatáról. 7. A fabiány pótlásáról. 8. A kender és len mivéléséről. 9. A dohány termesztéséről. 11. A helyemtenyésztés előmozdításáról. 12. A lötenyésztés javításáról. 15. A harmincadok szabályozásáról. 16. A külárúk beozásáról. 18. A magyar árúk külföldre szállításáról. 19. Azoknak az örökös tartományokba vite- léről. 27. Az utak kejjavításáról és jó karban tartásáról. 34. A kalmároknak adott kedvezésekről. 36. A tokaji bor készítéséről és sza- bad borkereskedésről”. Horváth Mihály (1840): i. m. 268-270. p.

⁷⁷ „A kereskedelem a kontinentális zár alatt megélnkült.” Balla Antal (1935): i. m. 191. p.

⁷⁸ Horváth Mihály (1840): i. m. 344. p.

⁷⁹ „A gyarmati árúknak élenkebb szállítása honunkon ált (!) megszfűnt, az említett belcikkekelyek pedig az amerikai hasonneműekkel, mód fölött felcsigázott vámaink miatt, a versenyt ke nem állhatván, ismét csak nagy részben az örökös tartományokra szorítottak”. Horváth Mihály (1840): i. m. 344. p.

⁸⁰ Horváth Mihály (1840): i. m. 345. p.

⁸¹ Csaplovics János szerint „ázsiai volt a magyarok gazdálkodása a Kárpát-medencében, európai az egyéb népeké. Azázsiai gaz- dálkodásban a nád életmód emlékeként minden szabad ég alatt történt, ott gyűjtötték össze az összes mezei terményt, a gabona, széna, szalma nem került fedett helységbe. Az európai gazdálkodás, amelyet etnikailag a németekhez, szlovákokhoz és a magyarok másik ré- széhez kapcsolt, ezzel ellentétes volt, nem őrizte azázsiai hagyományok emlékeit.” Orosz (1996): Magyarország mezőgazdasága a feudalizmus alkonyán. In.: Orosz István, Für Lajos, Romány Pál (szerk.): Magyarország agrártörténete. 94. p.

⁸² „Győffy István (...) megvonta a két rendszer határait is: az Alföldet és a Dunántúl keleti felét sorolha az elsőbe, a Felvidéket, a Du- nántúl nyugati megyéit, az Alföld északkeleti részét és Erdélyt a másodikba.” Orosz (1996): i. m. 94. p.

⁸³ Ifj. Barta (1996): i. m. 49. p.

⁸⁴ „A hagyományos mezőgazdaságban a szántóföld megművelésének folyamatát a talaj-előkészítéstől a betakarításig hosszú évszázad- okon át kikristályosodott szokások szabályozták. A mezőgazdaság forradalmi átalakulása Európa nyugati felén ezek egy részének meg- változását is igényelte, mivel az új művelési rendszerek, az új szántóföldi növények új termelési eljárásokat kívántak”. Orosz (1996): i. m. 94. p.

⁸⁵ Orosz (1996): i. m. 86. p.

⁸⁶ „A művelési rendszerek átalakulása az új mezőgazdaságban nemcsak az ugar nélküli gazdálkodást jelentette, hanem a szántóföldön termelt növények körének kisélesedését, a korábban csak elkülönülten termelt fajták és növényfélések bekerülését is a rotációba”. Orosz (1996): i. m. 91. p.

⁸⁷ „Az, hogy a földesúri gazdaságban megpróbálkoztak-e a modern gazdasági rendszerek kialakításával, a helyi adottságokon és a hitel- viszonyokon kívül attól is függött, hogy milyenek voltak az értékesítési lehetőségek. (...) nagy lépést- állattartó pusztából modern váltó- gazdaság megeremésítés- csak néhány gazdaságban lebetett tenni. Általánosabb volt az, (...) a gabonakonjunktura batására feltörték a legelőt, földművelő gazdaságot alakítottak ke, ennek termelési színvonala azonban nem volt magasabb a jobbágygazdaságokénál”. Orosz (1996): i. m. 86. p.

⁸⁸ Orosz (1996): i. m. 90. p.

⁸⁹ „1848 körül 77% lebetett a hagyományos szűlas gabonák és 23% az egyéb szántóföldi termények aránya a vetésterületen belül.” „az egyes növények országos elterjedéséről, vetésterületének nagyságáról a korszakban nincsenek biztos ismereteink”. Orosz (1996): i. m. 93. p.

⁹⁰ „A tavaszjak mellett szűlt, hogy előtte csak egyszer szűntötták fel a földet, igaz, ez néha kétéves gyep fűrasztó feltörését jelentette”. (...) „Az egyes gabonafélékből a termelők az őszjéket részesítették előnyben, mert közülük kerültek ke a jobb minőségű kenyérgabonák”. Ifj. Barta (1996): i. m. 51. p.

⁹¹ Orosz (1996): i. m. 91. p.

⁹² Ifj. Barta (1996): i. m. 51. p.

⁹³ „A XVIII. századi Magyarországon a szántóföldek leggyakoribb veteménye a „kétszeres”-nek, máskor „kétszer búzá”-nak nevezett, búzából és rozsból álló keverék volt”. Ifj. Barta (1996): i. m. 51. p.

⁹⁴ Ifj. Barta (1996): i. m. 51. p.

⁹⁵ „viszaszorulóban volt a kétszeres is, főként az uradalmakban”. Orosz (1996): i. m. 91. p.

„...általánosan termelték a kétszerest vagy abajdócot, a búza és a rozs keverékét is. Ezt a hagyományos gazdaságokban biztonságosabb- nak tartották a tiszta búzánál”. Orosz (1996): i. m. 91. p.

⁹⁶ „Az uradalmakban inkább búzát termesztettek, a parasztságban búza mellett rozst”. Ifj. Barta (1996): i. m. 51. p.

⁹⁷ „...a rozs vetésterülete 1850 előtt nagyobbak tűnik, mint a század második felében, s nem késebb a búzáénál”. Orosz (1996): i. m. 91. p.

- ⁹⁸ „A bővösebb éghajlatú északi megyék mellett fő gabonája volt az Alföld homokosabb tájainak, Erdélynek és a Dunántúlnak”. Orosz (1996): i. m. 91. p.
- ⁹⁹ „...a kenyérgabonák között a búza volt a legfontosabb piaci termék”. Orosz (1996): i. m. 91. p.
- ¹⁰⁰ „...előfordult a tavaszi búza is, leginkább az őszi vetés sikertelensége, pusztulása esetén”. Ifj. Barta (1996): i. m. 51. p.
- „A tavaszibúza vetésterülete jelentéktelennek mondható, de visszaszorulóban volt a kétszeres is, főként az uradalmakban”. Orosz (1996): i. m. 91. p.
- ¹⁰¹ „A zab (termőterülete országosan 28,2%)”. Ifj. Barta (1996): i. m. 51. p.
- ¹⁰² „A zabot takarmányozásra használták, bár a legészakibb megyékben kenyeret is sütöttek belőle”. Ifj. Barta (1996): i. m. 51. p.
- „A takarmánygabonák között a zab jelentősebb az árpánál. Ezt a hadsereg igényei is okozták, mert abraknak elsősorban zabot használtak. Igénytelensége miatt a legköpárabb hegyvidékeken is vetették”. Orosz (1996): i. m. 91. p.
- „az ország egyes tájain a zabkása is emberi táplálék volt”. Orosz (1996): i. m. 91. p.
- ¹⁰³ „...országosan a gabona 16,5%-a”. Ifj. Barta (1996): i. m. 51. p.
- ¹⁰⁴ „Az árpa (...) a zabhoz hasonlóan bár volt őszi vetésű fajtája is- elsősorban tavaszi gabona”. Orosz (1996): i. m. 91. p.
- ¹⁰⁵ „Árpát északon kásának, ritkábban lisztnek, délen inkább állatbiztálásra termelték”. Ifj. Barta (1996): i. m. 51. p. „Főként takarmánynak használták, de árpakásaként nemcsak a paraszti, hanem „még nagyobb úri asztalokra” is felkerült”. Orosz (1996): i. m. 91. p./
- ¹⁰⁶ „A kevésbé igényes gabonafélék közül termesztettek még kölest (...), pobánkat, tatárkát (többnyire kását készítették belőlük), míg a tönköly és az alakor kezdett kikerülni a használatból”. Ifj. Barta (1996): i. m. 51. p.
- „A visszaszoruló növények sorában a kölest kell megemlítenünk. (...) A Dunántúl nyugati megyéiben és Horvátországban termeltek hajdínát is (...). A kivésző gabonafélék között még volt nyoma a XIX. század első felében a tönkölynek és az alakornak is.” Orosz (1996): i. m. 91. p.
- ¹⁰⁷ „A gabonaművekre alapozott szántóföldi növénytermelés számos új növénnyel gazdagodott. Magyarországon a XIX. század első felében még nem kellett attól tartani, hogy a gabonafélék uralmát bármi veszélyezteti”. Orosz (1996): i. m. 91. p.
- „...a kukoricát, a gabonafélékhez soroljuk, mint a kortársak közül sokan, a nem gabonafélék aránya 7-8% marad”. Orosz (1996): i. m. 94. p.
- ¹⁰⁸ „A hozamot a vetőmag többszörösében fejezték ki”. Ifj. Barta (1996): i. m. 51. p.
- ¹⁰⁹ „Az ország különböző részeiből ismert adatok és néhány (főleg uradalmakból származó) adatsor alapján a különféle szerzők a termésátlagot viszonylag egyöntetűen a három-ötösötörös szemtermés közé helyezik”. Ifj. Barta (1996): i. m. 51-52. p.
- ¹¹⁰ „...a mezőgazdaság fejlettebb országokban a gabona terméseredményeit 15-30 hektoliter/hektárra tettük, addig a hagyományos gazdálkodású helyeken ennek átlaga továbbra is megmaradt a 10 hektoliter/hektár alatt”. Ifj. Barta (1996): i. m. 36. p.
- ¹¹¹ „A hazai termelés bőségének illusztrálására különösen tanulságos az 1771-i és 1772-i export nagysága (1,8-1,9 millió hektoliter). Ezekben az években ugyanis Közép-Európát rossz terméseredmények és súlyos inség sújtotta. A magyar gabonatermelés azonban úgy lát-szik nem érezte meg ennek káros következményeit, sőt az export az előző években általános 600-700 ezer hektoliterrel háromszorosára tudott felszökni.” Ifj. Barta (1996): i. m. 52. p.
- ¹¹² „Ellentmondóak forrásainkban azok az adatok is, amelyek az ország gabonával való ellátottságára utalnak. (...) Az időjárás szélsőségei mellett itt azt is figyelembe kell venniünk, hogy a hazai szállítási lehetőségek siralmas állapota miatt az esetleges táji különbségek kiegyenlítésére is alig nyílt lehetőség. Ez megnyilvánulhatott az egyes vidékek eltérő gabonáiraiban is. A növekvő szántóföldek végül általában el tudták látni az ország népességét táplálékkal”. Ifj. Barta (1996): i. m. 52. p.
- ¹¹³ „Magyarország tebát a XVIII. században saját szükségletén túl kivitelre is tudott gabonát szállítani”. Ifj. Barta (1996): i. m. 52. p.
- ¹¹⁴ „A század végén az országban (a vetőmag levonása után) 31,25 millió hektoliteres évi gabonatermésel szoktak számolni. Ennek nagyjából harmadnegyed részét fogyasztotta el a lakosság, 7,5 %-a jutott a jószágoknak takarmányra, 1%-ot sörnek, pálinkának dolgoztak fel. A termelt mennyiségből tebát nagyjából 5-5,5 millió hektoliter felesleg maradt. Ennek azonban (...) csak egy része kelt el, a többsége a termelők nyakán maradt”. Ifj. Barta (1996): i. m. 52. p.
- ¹¹⁵ „...a gabonaelexport lehetőségei korántsem voltak olyan kedvezőek, mint az állatoké. A (...) rossz útriszonyok mellett (ez esetben a vízi út kihasználása sem tudott lényeges könnyítést nyújtani) a század közepétől vámok is gátolhatták a gabona kivitelét”. Ifj. Barta (1996): i. m. 52. p.
- ¹¹⁶ „A gabonafélék fontos szerepet játszottak hazánk exportjában, ha nem is olyan jelentőset, mint a jószág kivitele. (...) 1733-52 között a gabona a mezőgazdaság exportcikkei között (...) a harmadik helyen állt (13,3%, a második helyen ekkor a bor állt), 1767-80-ban a második helyre került (18,6%), amit az 1777-86-i éviázadban is megtartott (22,4%)”. Ifj. Barta (1996): i. m. 52. p.
- ¹¹⁷ 1711-1780 közötti időszakban „Nevezetességére a második cikkehelyt teré a gabna. E cikkehely kivált a dunántúli vármegyéké üztek az osztrák tartományokba kereskedést”. Horváth (1840): i. m. 174. p.
- ¹¹⁸ 1780-1790 között „Midőn olaszbanban szüké termés volt, a dunamelléki megyékből, sőt az ország beljéből is. (...) Másik részge a gabnának szállítaték a német tartományokba. Az évenként kivitt mennyiséget e tartományok nagyobb vagy késebb szükésege határozta el”. Horváth (1840): i. m. 257. p.
- ¹¹⁹ „A gabna kereskedésnek nagy könnyebbítésére vált (...) a kivitel s útvámon kívül minden az elút fizetendő adózások megszüntet-tek, a fogyasztéki vám pedig nem, miként előbb, a határszéli vonalon, hanem az eladás után volt lefizetendő”. Horváth (1840): i. m. 345. p.
- ¹²⁰ „Sokkal nagyobb arányban nőtt a kivitel külföldre, főleg az 1824diki vámlaszállítás óta”. Horváth (1840): i. m. 345. p.
- ¹²¹ „...a század utolsó harmadának adatai nyújtanak támpontot az egyes gabonafélék megoszlására az exportban. Eszerint a rossz és a kétszeres aránya a kezdeti 50%-ról fokozatosan 30% alá süllyedt, míg a búza 15-20%-ról 30% fölé emelkedett”. Ifj. Barta (1996): i. m. 52. p.
- ¹²² 1790-1825 között „...lisztül az örökös tartományokba közép szám szerint mintegy 50.000, külföldre pedig 10.000 mázsa vite-tett ki”. Horváth (1840): i. m. 345-346. p.
- ¹²³ Bogdán – Papp – Szabó (1963): Kétszáz éves szemek az Országos Levéltárban (In.: Agrártörténeti Szemle, 50-63. p.)
- ¹²⁴ „A hazai termelés bőségének illusztrálására különösen tanulságos az 1771-i és 1772-i export nagysága (1,8-1,9 millió hektoliter).

Ezekben az években ugyanis Közép-Európát rossz terméseredmények és súlyos inség sújtotta. A magyar gabonatermelés azonban úgy lát-
szik nem érezte meg ennek káros következményeit, sőt az export az előző években általános 600-700 ezer hektoliterről háromszorosára
tudott felszökni". Ifj. Barta (1996): i. m. 52. p.

¹²⁵ „...a feketeugaras rendszer nem tudta megakadályozni elterjedését, a külön „kertekből” már a XVIII. században kilépett, s ha nem
az ugarban, a tavaszi nyomásban szorítottak helyet számára, olykor az árpa és a zab rovására”. Orosz (1996): i. m. 91-92. p.

¹²⁶ „A kukorica jellegzetesen a parasztgazdaságok terménye volt, nagy munkaerőigénye miatt a földesúri allódiások rendszerint csak fe-
les vagy harmados bérlet formájában termelték.” Orosz (1996): i. m. 92. p. „A kukorica termesztése természetesen nagyon fontos volt,
és nagy volt borderejű a változás, amit okozott. (...) Takarmányként is többféleképpen lehetett hasznosítani, (...) nemcsak szemtermését,
hanem levelét, sőt helyenként szárát is fel lehetett használni”. Orosz (1996): i. m. 93. p.

¹²⁷ „...a kukorica a XIX. század első felében folytatta diadalútját, amelyet már a XVII. század végén megkezdett. (...) A század de-
rekán fontosságában már vetekedett a búzával és a rozsral”. Orosz (1996): i. m. 91-92. p.

¹²⁸ „Míg a kukorica és a burgonya a parasztgazdaságokban, a szántóföldi takarmányfélék pedig az uradalomban terjedtek el legin-
kább, addig a dohány mindkettő kedvelt növénye lett a XIX. század első felében”. Orosz (1996): i. m. 92. p.

¹²⁹ „1809-ben mintegy 300 ezer, 1843-ban 500 ezer, 1851-ben 600 ezer bécsi mázsára becsülték Magyarország évi dohánytermését.
Feltételezhető, hogy a termőterület is megduplázódott 1809 és 1851 között. Zima János szerint az 1840-es években Magyarország már
Európa legjelentősebb dohánytermelője volt”. Orosz (1996): i. m. 92. p.

¹³⁰ „A dohány nem követte a kukoricát és a burgonyát a tavaszi nyomásba vagy az ugarba. Többnyire a vetésforgóból kivett batárbeli
„kertekben” termelték, mint a középkor óta a lent, kenderi vagy a dinnyét, vagy a közösség által nem korlátozott, bérlet földeken”.
Orosz (1996): i. m. 92. p.

¹³¹ „A dohány, valamint egyéb ipari és kereskedelmi növények, pl. a repcé vetésterülete sem volt olyan nagy, hogy szerepüket a kukoricáé-
hoz vagy a burgonyáéhoz lehetett volna hasonlítani”. Orosz (1996): i. m. 93. p.

¹³² „Mióta Éjszakamerika Angolországtól elszakadt, egyik fő factorát az európai kereskedésben forgó dohány mennyiségnek a magyar
termék tette”. Horváth (1840): i. m. 235. p. „...a szükség, mit Europa e kor elején a virginiai dohány kimaradása miatt érzett s az
ekkor még igen csekély kiviteli vám (másfél kr. mázsájától) a külföldön is nevezetessé tette a magyar dohánykereskedést; az olasz, német
bírodalmi és németalföldi gyárak többnyire magyar dohány dolgoztak föl; s bár az abaldó teljes erővel üzte az egyedárusággal határos
munkalátit, 1790 táján egyedül a tengerpartokon több millió frt folyt be e cikelyért az országba”. Horváth (1840): i. m. 356. p.

¹³³ 1780-1790 „előtt csupa levél dohány vitetett ki; e korban már burnóul is szállított”. Horváth (1840): i. m. 261. p.

„A dohánynak külföldre kivitele nem volt ugyan egyenesen eltilva, de annyira megnehezítve a bécsi abaldó rendszabályai által, hogy egye-
sek alig állhattak ki vele a concurrentiát”. Horváth (1840): i. m. 355. p.

¹³⁴ „Ambár pedig az angol-éjszakamerikai háború bevégezte s a kereskedési viszonyok eligazodta után hatalmas vetélytársa lón is e cik-
kelyűnknek az amerikai dohány, olcsóbbasága s különösen burnókészítésre alkalmas volta miatt még is kiállandóta az amvli
concurrentiát, ha egy bal finanfogás nem történik, mi szerint a statusjövödelmek szaporítása a vámok fölemelésében kerestetvén, a dohány
essítője időről időre mindig magasabbra (...) emeltetett; minek azután a tilalomhoz hasonló hatása volt: a gyárak, mik eddig magyar
dohánnyal (!) dolgoztak, az angolok által Amerikából kezdték ellátni magokat”. Horváth (1840): i. m. 356. p. „Europának a
szárazföldi rendszer általi elcsukása az angol árúk elől. Az olasz, német bírodalmi stb gyárak ismét Magyarországra fordíták szemüket,
de miután ennek dohánját a magas vámok mód felett megdrágították, Olasz s Németország több tartományai kormányaik által is ösztö-
nözöttvén, nagyobb mennyiségben kezdték e cikket természetesen; mi által dohánykereskedésünk helyre nem pótolható kért szenvedett”.
Horváth (1840): i. m. 356-357. p. „Később a dohánykereskedésnek mind az abaldótól, mind a vámok részéről vetett akadályai nagy
részben megszűntek ugyan (...), de sem az előbbi kedvező körülményeket, mikben a magyar dohány egészen megállapíthatta volna magát
az európai kereskedésben, többé visszaidézni-, sem Olasz s Németországot dohányveteményeitől s miénke javára megfosztani nem lehetett.
Azonban mióta így a vám leszállított, még is emelkedni kezdett a dohánykereskedés és növekedni a kivitel, ugy (!) annyira, hogy a ki-
vitt mennyiség, mi a nagy vámok idején alig ment 10.000 mázsára, 1818tól fogva 40.000-60.000re emelkedett”. Horváth (1840): i.
m. 357. p.

¹³⁵ „...a XIX. század elején a legtöbb helyen már a burgonya is kikerült a kertekből a szántóföldekre”. Orosz (1996): i. m. 92. p.

¹³⁶ „Kenyérpótló szerepe miatt termelését állami intézkedések is szorgalmazták. (...) „Nagy lendületet adott elterjedésének az 1794-95.
évi rettenetes tél, amely elpusztította a kenyérgabonákat és nagy éhínségeket okozott”. Orosz (1996): i. m. 92. p.

¹³⁷ „A gyenge gabonatermő vidékeken, Erdélyben, az Északi-Felvidéken, terjedése gyorsabb volt mint másutt, s kiszorította a középkori
népeledelt, a kölest és a hajdinát.” Orosz (1996): i. m. 92. p. „Termelését takarmányozási és szeszűzési célokra az uradalom is fel-
karolták”. Orosz (1996): i. m. 92. p.

¹³⁸ Orosz (1996): i. m. 93. p.

¹³⁹ Orosz (1996): i. m. 92. p.

¹⁴⁰ Orosz (1996): i. m. 93. p.

¹⁴¹ „Nagyobb jövő várt a répafélékre (különösen a cukorrépára), amelyek termelését az első cukorgyárak megalakulása lendítette fel. A
répacukor gyártása elsorvasztotta azokat a kísérleteket, amelyek során kukoricaszárból vagy szőlőmustból akartak cukrot készíteni.
Nehezebben terjedt a répa másodvetésként, tarlóba vetve, bár a nyugati példákat idézve, hasznosságáról a szakirodalom elég sokat cikke-
zett”. Orosz (1996): i. m. 93. p.

¹⁴² Orosz (1996): i. m. 93. p.

¹⁴³ Horváth (1840): i. m. 359. p.

¹⁴⁴ „Nem szántóföldi, hanem településeken belüli vagy melletti kertekben termelték évszázadok óta a káposztát, a mákot, a sáfrányt, és
az újvilág felfedezése óta a paprikát. A bab, a borsó, a lencse és a tök viszont nemcsak kerti vetemény volt, hanem köztesként a szántó-
földön is termelték, főleg kukoricával”. Orosz (1996): i. m. 93. p.

¹⁴⁵ Orosz (1996): i. m. 92. p.

¹⁴⁶ Orosz (1996): i. m. 93. p.

¹⁴⁷ Gaál (1966): i. m. 229. p.

¹⁴⁸ Orosz (1996): i. m. 92. p.

¹⁴⁹ Horváth (1840): i. m. 260. p.

¹⁵⁰ „Az új mezőgazdaság legnagyobb eredményei közé tartozott egy sor korábban is ismert, de csak korlátozottan, kertekben termelt nö-

- vény szántóföldi meghonosítása”. Orosz (1996): i. m. 93. p. „Az európai gazdálkodás rendjét átalakító növények közül a kukorica és a burgonya Magyarországon is igen gyorsan terjedt (anélkül, hogy a hagyományos művelési rendszereket felszámolta volna)”. Orosz (1996): i. m. 92. p.
- ¹⁵¹ „1848 körül 77% lehetett a hagyományos szűlőszőlő és 23% az egyéb szántóföldi termények aránya a vetésterületen belül. Ez a 23%, amelynek döntő többségét minden bizonnyal már ekkor is a kukorica és a burgonya alkotta, azt tanúsítja, hogy a tisztán gabona-termelésen alapuló, hagyományos gazdálkodásban már számottevő változások következtek be a XIX. század derekára”. Orosz (1996): i. m. 93. p.
- ¹⁵² Ifj. Barta (1996): i. m. 36. p.
- ¹⁵³ Orosz (1996): i. m. 105. p.
- ¹⁵⁴ Ifj. Barta (1996): i. m. 49. p.
- ¹⁵⁵ Horváth (1840): i. m. 125. p.
- ¹⁵⁶ Horváth (1840): i. m. 125. p.
- ¹⁵⁷ Hómann-Szekfű 1935-1939. IV/475. p., idézi: Gaál László (1966): i. m. 223. p.
- ¹⁵⁸ Gaál (1966): i. m. 224-225. p.
- ¹⁵⁹ Gaál (1966): i. m. 229. p.
- ¹⁶⁰ Wellmann (1957): i. m. 380. p.
- ¹⁶¹ Nemzeti Gazda (1814) 197. p. Idézi: Gaál (1966): i. m. 225. p.
- ¹⁶² Orosz (1996): i. m. 105. p.
- ¹⁶³ Gaál (1966): i. m. 226. p.
- ¹⁶⁴ Orosz (1996): i. m. 105. p.
- ¹⁶⁵ Orosz (1996): i. m. 105. p.
- ¹⁶⁶ Orosz (1996): i. m. 105. p.
- ¹⁶⁷ Orosz (1996): i. m. 108. p.
- ¹⁶⁸ Gyimesi (1999): i. m. 67. p.
- ¹⁶⁹ J. Ciepelewski – I. Kostrowicka – Z. Landau – J. Tomaszewski (1974): i. m. 63. p.
- ¹⁷⁰ J. Ciepelewski – I. Kostrowicka – Z. Landau – J. Tomaszewski (1974): i. m. 64. p.
- ¹⁷¹ Horváth (1840): i. m. 125. p.
- ¹⁷² Ifj. Barta (1996): i. m. 60. p.
- ¹⁷³ Paládi Kovács Attila (2001): Magyar néprajz II. kötet: Gazdálkodás. 659. p.
- ¹⁷⁴ Orosz (1996): i. m. 103. p.
- ¹⁷⁵ Paládi-Kovács (2001): i. m. 673. p.
- ¹⁷⁶ Gyimesi (1999): i. m. 67. p.
- ¹⁷⁷ Paládi-Kovács (2001): i. m. 675. p.
- ¹⁷⁸ Paládi-Kovács (2001): i. m. 674-675. pp.
- ¹⁷⁹ Orosz (1996): i. m. 105. p.
- ¹⁸⁰ Paládi-Kovács (2001): i. m. 684. p.
- ¹⁸¹ Paládi-Kovács (2001): i. m. 685. p.
- ¹⁸² „1680-tól lassacskán szaporodó „Schweizeri”-okban jól tejlő, nyugatról behozott teheneket gondoztak a svájci, tiroli vagy északolasz tehenészek. A fejőmestert a 18. századi uradalmi iratok többnyire svájcerosnak nevezték. Főként a Dunántúlon volt a tehenészetek neve: Svájceráj, Svájcer-hof, Helvécia, s ez utóbbi helynév, puszták nevévé lett itt-ott. A 18–19. század fordulóján a Dunától keletre is megjelentek a svájcerosok, Svájcerájok. A 19. század első felében a Dunántúlon itt-ott bérlő tehenészetek működtek, főként olasz sajtkészítők jóvoltából”. Paládi-Kovács (2001): i. m. 699-700. p.
- ¹⁸³ Orosz (1996): i. m. 103. p.
- ¹⁸⁴ Wenzel (1887): 402. p.
- ¹⁸⁵ Wenzel (1887): 402. p.
- ¹⁸⁶ Orosz (1996): i. m. 103. p.
- ¹⁸⁷ Horváth (1840): i. m. 125. p.
- ¹⁸⁸ Paládi-Kovács (2001): i. m. 662. p.
- ¹⁸⁹ Orosz (1996): i. m. 103. p.
- ¹⁹⁰ Ifj. Barta (1996): i. m. 60. p.
- ¹⁹¹ Paládi-Kovács (2001): i. m. 698. p.
- ¹⁹² Horváth (1840): i. m. 174. p.
- ¹⁹³ „A marhakereskedés majdnem egyedül görögöknek és örményeknek kezében volt, kik az ország legtermékenyebb vidékén számos pusztákat bírtak haszonbérben, s azokra kivált Törökországból bajították az osztrák tartományokba kiszállítandó marhákat”. Horváth (1840): i. m. 173-174. p.
- ¹⁹⁴ Horváth (1840): i. m. 258. p.
- ¹⁹⁵ „német tartományokba kibajított marha nagy részben moldvai s havasalföldi tenyésztés volt”. Horváth (1840): i. m. 347. p.
- ¹⁹⁶ Horváth (1840): i. m. 348. p.
- ¹⁹⁷ Paládi-Kovács (2001): i. m. 705. p.
- ¹⁹⁸ Gyimesi (1999): i. m. 67. p.
- ¹⁹⁹ Ifj. Barta (1996): i. m. 61. p.
- ²⁰⁰ Horváth (1840): i. m. 209. p.
- ²⁰¹ Wenzel (1887): i. m. 403. p.
- ²⁰² Orosz (1996): i. m. 102-103. p.
- ²⁰³ Orosz (1996): i. m. 103. p.
- ²⁰⁴ Paládi-Kovács (2001): i. m. 709. p.
- ²⁰⁵ Horváth (1840): i. m. 290. p.

- 206 Orosz (1996): i. m. 102. p.
- 207 Orosz (1996): i. m. 102. p.
- 208 Paládi-Kovács (2001): i. m. 708. p.
- 209 Ifj. Barta (1996): i. m. 61. p.
- 210 Orosz (1996): i. m. 103. p.
- 211 Gunst (1979): i. m. 85. p.
- 212 Gyimesi (1999): i. m. 67. p.
- 213 Wenzel (1887): i. m. 403. p.
- 214 Horváth (1840): i. m. 178. p.
- 215 Horváth (1840): i. m. 210. p.
- 216 Horváth (1840): i. m. 259-260. p.
- 217 „A gyapjú egyike azon cikkeknek, mik nem csak az ország kereskedésének jó tárgyait teszik, hanem melyekre (!) az örökös tartományok gyárainak is különösen nagy szükségök vagyon. Ez az oka, miért a magyar gyapjú kivitele egyedül az örökös tartományokra szorítottot”. Horváth (1840): i. m. 354. p. „A gyapjútermelés szintén jelentékeny; Ausztriába évenként átlag 110.000 métermázsza gyapjút szállított Magyarország”. Balla (1935): i. m. 192. p.
- 218 „...a külkiviteli vám, mi II. József alatt még 4 Rbfjt volt, 1802ig 12frt 2krra emeltetett. Midőn pedig a szárazföldi rendszer következtében a gyapjú ára mód fölött felszökéven, e magas vám sem biztosíthatta az osztrák gyárakat a külföldiek concurrentiája ellen, a kiviteli vám 1807-ben mázsájától 16 Rbfjtra csigáztatott”. Horváth (1840): i. m. 354. p.
- „...gyapjúnkból, az európai kereskedésben nagy kelendőse mellett is, 1822ig évenként alig 100 mázsza vitetett a külföldre”. Horváth (1840): i. m. 354. p.
- 219 Horváth (1840): i. m. 354-355. p.
- 220 Ifj. Barta (1996): i. m. 61. p.
- 221 Paládi-Kovács (2001): i. m. 752. p.
- 222 Orosz (1996): i. m. 104. p.
- 223 Orosz (1996): i. m. 104. p.
- 224 Paládi-Kovács (2001): i. m. 752. p.
- 225 Ifj. Barta (1996): i. m. 61. p.
- 226 Nagyváthy (1791): i. m. II. 515. p.
- 227 Paládi-Kovács (2001): i. m. 756. p.
- 228 Paládi-Kovács (2001): i. m. 757. p.
- 229 Paládi-Kovács (2001): i. m. 762. p.
- 230 Paládi-Kovács (2001): i. m. 761. p.
- 231 Horváth (1840) i. m. 179. P.
- 232 Horváth (1840): i. m. 179. p.
- 233 „...a sertés legnagyobb része a török tartományokból hozaték honunkba, s e cikk tevé a törökkel kereskedés legnagyobb passivumát; mi azonban csak látszatos, mintán, mi onnét behajtatott, a lért úton nyereséggel hajtaték ki”. „Horvát- és Tótországból, a sopronyi álmódon Stajer- és Osztrákországba, a felső vidéki megyékből pedig részint (...) Morvába, részint (...) Bécsbe hajtaték”. Horváth (1840): i. m. 259. p.
- 234 Horváth (1840): i. m. 349. p.
- 235 Nagyváthy (1791): i. m. 292. p.
- 236 Ifj. Barta (1996): i. m. 60. p.
- 237 Ifj. Barta (1996): i. m. 60. p.
- 238 Paládi-Kovács (2001): i. m. 619. p.
- 239 Nagyváthy (1791): i. m. 299. p.
- 240 Paládi-Kovács (2001): i. m. 621. p.
- 241 Horváth (1860): i. m. 126. p.
- 242 Gaál (1966): i. m. 450. p.
- 243 Horváth (1860): i. m. 127. p.
- 244 Horváth (1860): i. m. 125. p.
- 245 Gyimesi (1999): i. m. 67. p.
- 246 A Festeticsek vagyonszerzésének és felemelkedésének részletes ismertetésére terjedelmi okok miatt nem térhetek ki.
- 247 Csoma Zsigmond (1997): Kertészet és polgárosodás. 19. p.
- 248 Galgóczy Károly (1879): Nagyváti János. 62. p.
- 249 Nagyváthy, J. (1791): i. m. Előljáró beszéd.
- 250 Borotvás-Nagy, S. (1942): Nagy magyar gazdák. 39. p.
- 251 Galgóczy, K. (1879): i. m. 62. p.
- 252 Galgóczy, K. (1879): i. m. 62. p.
- 253 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 275/ 50. cs. 652. p.
- 254 Kállay István. (1980): i. m. 117. p.
- 255 Borotvás-Nagy (1942): i. m. 42. p.
- 256 Vörös Károly (1961): Fejezetek Nagyváthy János életéből In.: Agrártörténeti Szemle. 379. p.
- 257 Vörös: (1961): i. m. 379. p. FC SL Proth 1795: 455. 926. sz.
- 258 Nagyváthy (1791): i. m. I. 113. p.
- 259 Nyomtatásban nem jelent meg, kéziratos formában maradt fenn. Az értekezés elkészítésekor a Keszthelyen őrzött, 1795-ben készített 438 oldalas másolatot használtam fel.
- 260 Nagyváthy János (1795): Közönséges Instructio a Mltgos Tolnai Gróf Festetics György Királyi Kamarás

-
- Urodalmiban gyakoroltatni szokott Gazdaságnak rendjén keresztül 3. p.
- ²⁶¹ Nagyváthy. (1795): i. m. 3. p.
- ²⁶² Nagyváthy (1821a): Magyar Gazdatiszt. Előbeszéd IX. p.
- ²⁶³ Tilkovszky Lóránt (1993): Széchenyi István Zala megyei uradalmi. In.: Gazdaságtörténeti tanulmányok. Zalai Gyűjtemény, 34. sz., 113-165. p.
- ²⁶⁴ Nagyváthy (1791): i. m. 397. p.
- ²⁶⁵ Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274. / 9-10. kötet 107-720. p. A kötet tartalma: „Közönséges Gazdaságbéli Instructio”, „Gazdaságbéli Kalendarium”. Nagyváthy „Közönséges Instructio” című művével szinte teljes egészében megegyezik.
- ²⁶⁶ Csoma (1997): i. m. 89. p.
- ²⁶⁷ Csoma (1997): i. m. 140. p.
- ²⁶⁸ Nagyváthy (1821a): i. m. Előbeszéd IX. p.
- ²⁶⁹ Nagyváthy (1795): i. m. 134. p. (V. pont)
- ²⁷⁰ Nagyváthy (1791): i. m. II. 249-250. p.
- ²⁷¹ J. Ciepelewski – I. Kostrowicka – Z. Landau – J. Tomaszewski (1974): i. m. 64. p.
- ²⁷² Nagyváthy János (1822): Magyar Practicus Tenyésztető. Pest. V. p.
- ²⁷³ Nagyváthy (1795): i. m. 280. p.
- ²⁷⁴ Kiszámították a jövedelmet „*idén, sőt a jövő esztendőben is (...), ide nem értvén a kereskedés végett esztendőként össze=szedetni szokott különféle marha nemeket és seregeket*”. Nagyváthy (1795): i. m. 280. p.
- ²⁷⁵ Nagyváthy (1791): i. m. 382-383. pp.
- ²⁷⁶ Nagyváthy (1791): i. m. II. 262. p.
- ²⁷⁷ Nagyváthy (1791): i. m. II. 261. p.
- ²⁷⁸ Nagyváthy (1791): i. m. II. 264. p.
- ²⁷⁹ Nagyváthy (1795): i. m. 145. p.
- ²⁸⁰ Nagyváthy (1791): i. m. 393. p.
- ²⁸¹ Nagyváthy (1795): i. m. 339. p.
- ²⁸² Nagyváthy (1791): i. m. 267. p.
- ²⁸³ Nagyváthy (1791): i. m. II. 390. p.
- ²⁸⁴ Nagyváthy (1791): i. m. 281. p.
- ²⁸⁵ Nagyváthy (1791): i. m. 282. p.
- ²⁸⁶ Nagyváthy (1791): i. m. 282. p.
- ²⁸⁷ Nagyváthy (1791): i. m. II. 391. p.
- „*Nem kell tebát a Szarvasmarhákat-is meg-vakarni el-mulatni*”. Nagyváthy (1791): i. m. 282. p.
- ²⁸⁸ Nagyváthy (1795): i. m. 377. p.
- ²⁸⁹ Nagyváthy (1791): i. m. 282. p.
- ²⁹⁰ Nagyváthy (1791): i. m. 265. p.
- ²⁹¹ Nagyváthy (1791): i. m. 265. p.
- ²⁹² Nagyváthy (1791): i. m. 269. p.
- ²⁹³ Nagyváthy (1791): i. m. 270. p.
- ²⁹⁴ Nagyváthy (1791): i. m. 266. p.
- ²⁹⁵ Nagyváthy (1791): i. m. 270. p.
- ²⁹⁶ Nagyváthy (1791): i. m. 522. p.
- ²⁹⁷ Nagyváthy (1791) i. m. II. 264. p.
- ²⁹⁸ Nagyváthy (1791): i. m. I. 266-267. p.
- ²⁹⁹ Nagyváthy (1791): i. m. 277. p.
- ³⁰⁰ Nagyváthy (1791): i. m. 385. p.
- ³⁰¹ Nagyváthy (1791): i. m. 404. p.
- ³⁰² Nagyváthy (1791): i. m. II. 388. p.
- ³⁰³ Nagyváthy (1795): i. m. 337. p.
- ³⁰⁴ Nagyváthy (1791): i. m. 279-280. p.
- ³⁰⁵ Nagyváthy (1791): i. m. 265. p.
- ³⁰⁶ Nagyváthy (1791): i. m. II. 391. p.
- ³⁰⁷ Nagyváthy (1791): i. m. II. 264. p.
- ³⁰⁸ Nagyváthy (1791): i. m. 413. p.
- ³⁰⁹ Nagyváthy (1791): i. m. 266. p.
- ³¹⁰ Nagyváthy (1791): i. m. 267. p.
- ³¹¹ Nagyváthy (1791): i. m. 464. P.
- ³¹² Nagyváthy (1791): i. m. 268. p.
- ³¹³ Nagyváthy (1791): i. m. II. 259. p.
- ³¹⁴ Nagyváthy (1791): i. m. II. 261-262. p.
- ³¹⁵ Nagyváthy (1791): i. m. 393-394. p.
- ³¹⁶ Nagyváthy (1791): i. m. 272. p.
- ³¹⁷ Nagyváthy (1791): i. m. 273-274. p.
- ³¹⁸ Nagyváthy (1791): i. m. 275. p.
- ³¹⁹ Nagyváthy (1791): i. m. 278. p.
- ³²⁰ Nagyváthy (1791): i. m. I. 360. p.
- ³²¹ Nagyváthy (1791): i. m. I. 359. p.

-
- 322 Nagyváthy (1791): i. m. II. 399. p.
323 Nagyváthy (1791): i. m. II. 404. p.
324 Nagyváthy (1791): i. m. 371. p.
325 Nagyváthy (1791): i. m. II. 262. p.
326 Nagyváthy (1791): i. m. 383-385. p.
327 Nagyváthy (1791): i. m. 385. p.
328 Nagyváthy (1791): i. m. 397. p.
329 Nagyváthy (1791): i. m. II. 385. p.
330 Nagyváthy (1791): i. m. II. 388. p.
331 Nagyváthy (1791): i. m. II. 389. p.
332 Nagyváthy (1791): i. m. 373. p.
333 Nagyváthy (1791): i. m. 377. p.
334 Nagyváthy (1791): i. m. II. 380-381. p.
335 Nagyváthy (1791): i. m. 382-383. p.
336 „Míg M. Ország ilyen népes lesz, mint most: az Ökör-hizlalásból semmi sem lesz. Alig ba nem a' Kéntelenség, és szoros Határ fogja azt velünk el-hitetni, hogy ba Pusztájink nem lesznek, nem tsak hogy Marha-bús dolgában szükségét nem látunk, de két annyit-is ki-fogunk a' Szomszédok számára az Orzágból, jó pénzért hajtani”. Nagyváthy (1791): i. m. 380. p.
337 Nagyváthy (1791): i. m. II. 392-393. p.
338 Nagyváthy (1791): i. m. II. 392-393. p.
339 Nagyváthy (1791): i. m. II. 418. p.
340 Nagyváthy (1791): i. m. 443. p.
341 Nagyváthy (1791): i. m. II. 393-394. p.
342 Nagyváthy (1791): i. m. II. 418. p.
343 Nagyváthy (1791): i. m. II. 400. p.
344 Nagyváthy (1791): i. m. 397. p.
345 Nagyváthy (1791): i. m. 443. p.
346 Nagyváthy (1791): i. m. 271. p.
347 Nagyváthy (1791): i. m. 270. p.
348 Nagyváthy (1791): i. m. 446. p.
349 Nagyváthy (1791): i. m. II. 395. p.
350 Nagyváthy (1791): i. m. II. 396. p.
351 Nagyváthy (1791): i. m. 492-495. p. „Második haszna a' Jub-tartásnak mi nálunk a' Fejés”. „Harmadik haszna a' Jub-tartásnak a' Bárány”. „Negyedik leg-nevezetesebb a' Jóféle Gyapjú”.
352 Nagyváthy (1791): i. m. II. 459. p.
353 Nagyváthy (1791): i. m. II. 459. p.
354 Nagyváthy (1791): i. m. II. 459. p.
355 Nagyváthy (1791): i. m. II. 459-460. P.
356 Nagyváthy (1791): i. m. 451. p.
357 Nagyváthy (1791): i. m. 467. p.
358 Nagyváthy (1791): i. m. 467. p.
359 Nagyváthy (1791): i. m. II.261-262. p.
360 Nagyváthy: Circulare
361 Nagyváthy: Circulare.
362 Nagyváthy: Circulare.
363 Nagyváthy: Circulare.
364 Nagyváthy (1791): i. m. 450. p.
365 Nagyváthy (1791): i. m. 450. p.
366 Nagyváthy (1791): i. m. 451. p.
367 Nagyváthy (1791): i. m. 462. p.
368 Nagyváthy (1791): i. m. 491. p.
369 Nagyváthy (1795): i. m. 377. p.
370 Nagyváthy: Circulare.
371 Nagyváthy (1791): i. m. 471. p.
372 Nagyváthy (1791): i. m. 491. p.
373 Nagyváthy (1791): i. m. II. 515. p.
374 Nagyváthy (1791): i. m. 529. p.
375 Nagyváthy (1791): i. m. 172-173. p.
376 Nagyváthy (1791): i. m. 516. p.
377 Nagyváthy (1791): i. m. 524-525. p.
378 Nagyváthy (1791): i. m. 522. p.
379 Nagyváthy (1795): i. m. 381. p.
380 Nagyváthy (1795): i. m. 382. p.
381 Nagyváthy (1795): i. m. 382. p.
382 Nagyváthy (1795): i. m. 376. p.
383 Nagyváthy (1791): i. m. 373. p.
384 Nagyváthy (1795): i. m. 376. p.
385 Nagyváthy (1791): i. m. 523. p.

-
- 386 Nagyváthy (1795): i. m. 379. p.
387 Nagyváthy (1795): i. m. 145. p.
388 Nagyváthy (1791): i. m. I. 6. p.
389 Nagyváthy (1791): i. m. I. 7. p.
390 Nagyváthy (1795): i. m. 143. p.
391 Nagyváthy (1795): i. m. 143-144. p.
392 Nagyváthy (1795): i. m. 143. p.
393 Nagyváthy (1795): i. m. 351. p.
394 Nagyváthy (1795): i. m. 352. p.
395 Nagyváthy (1795): i. m. 142. p.
396 Nagyváthy (1795): i. m. 352. p.
397 Nagyváthy (1795): i. m. 352. p.
398 Nagyváthy (1795): i. m. 352. p.
399 Nagyváthy (1791): i. m. I. 240. p.
400 Nagyváthy (1791): i. m. I. 266-267. p.
401 Nagyváthy (1795): i. m. 145. p.
402 Nagyváthy (1795): i. m. 141. p.
403 Nagyváthy (1795): i. m. 141. p.
404 Nagyváthy (1791): i. m. I. 97. p.
405 Nagyváthy (1791): i. m. I. 97-98. p.
406 Nagyváthy (1791): i. m. I. 97-98. p.
407 Nagyváthy (1791): i. m. I. 99-100. p.
408 Nagyváthy (1791): i. m. I. 98. p.
409 Nagyváthy (1791): i. m. I. 98-99. p.
410 Nagyváthy (1791): i. m. I. 6. p.
411 Nagyváthy (1791): i. m. 394. p.
412 Nagyváthy (1791): i. m. II. 393-394. p.
413 Nagyváthy (1791): i. m. I. 95. p.
414 Nagyváthy (1795): i. m. 142. p.
415 Nagyváthy (1791): i. m. 394. p.
416 Nagyváthy (1791): i. m. I. 67. p.
417 Nagyváthy (1795): i. m. 141. p.
418 Nagyváthy (1795): i. m. 141. p.
419 Nagyváthy (1795): i. m. 141. p.
420 Nagyváthy (1795): i. m. 39. p.
421 Nagyváthy (1791): i. m. 264-265. p.
422 Nagyváthy (1791): i. m. 379. p.
423 Nagyváthy (1791): i. m. II. 393-394. p.
424 Nagyváthy (1791): i. m. 394. P.
425 Nagyváthy (1791): i. m. I. 360. p.
426 Nagyváthy (1791): i. m. II. 385. p.
427 Nagyváthy (1791): i. m. I. 360. p.
428 Nagyváthy (1795): i. m. 145. p.
429 Nagyváthy (1791): i. m. 278. p.
430 Nagyváthy (1795): i. m. 135. p.
431 Nagyváthy (1795): i. m. 135. p.
432 Nagyváthy (1795): i. m. 136. p.
433 Nagyváthy (1795): i. m. 141. p.
434 Nagyváthy (1795): i. m. 135. p.
435 Nagyváthy (1791): i. m. I. 370. p.
436 Nagyváthy (1795): i. m. 144. p.
437 Nagyváthy (1791): i. m. I. 488. p.
438 Nagyváthy (1791): i. m. I. 99-100. p.
439 Nagyváthy (1795): i. m. 144. p.
440 Nagyváthy (1791): i. m. I. 487-488. p.
441 Nagyváthy (1791): i. m. I. 488. p.
442 Nagyváthy (1791): i. m. I. 371. p.
443 Nagyváthy (1791): i. m. I. 372. p.
444 Nagyváthy (1791): i. m. I. 372-373. p.
445 Nagyváthy (1795): i. m. 218. p.
446 Nagyváthy (1791): i. m. 153. p.
447 Nagyváthy (1791): i. m. II. 153. p.
448 Nagyváthy (1791): i. m. II. 154. p.
449 Nagyváthy (1795): i. m. 141. p.
450 Nagyváthy (1791): i. m. II. 154. p.
451 Nagyváthy (1795): i. m. 166. p.
452 Nagyváthy (1791): i. m. II. 159. p.

-
- 453 Nagyváthy (1791): i. m. II 159. p.
454 Nagyváthy (1791): i. m. II. 159. p.
455 Nagyváthy (1791): i. m. II 159. p.
456 Nagyváthy (1791): i. m. II. 160. p.
457 Nagyváthy (1795): i. m. 217. p.
458 Nagyváthy (1795): i. m. 236. p.
459 Nagyváthy (1795): i. m. 236-237. p.
460 Nagyváthy (1795): i. m. 184. p.
461 Nagyváthy (1795): i. m. 231. p.
462 Nagyváthy (1795): i. m. 245. p.
463 Nagyváthy (1795): i. m. 239-255. p.
464 Nagyváthy (1795): i. m. 239. p.
465 Nagyváthy (1795): i. m. 348. p.
466 Nagyváthy (1795): i. m. 350. p.
467 Nagyváthy (1791): i. m. I. 117. p.
468 Nagyváthy (1795): i. m. 348. p.
469 Nagyváthy (1795): i. m. 348. p.
470 Nagyváthy (1795): i. m. 348. p.
471 Nagyváthy (1795): i. m. 349. p.
472 Nagyváthy (1795): i. m. 363. p.
473 Nagyváthy (1795): i. m. 364. p.
474 Nagyváthy (1795): i. m. 365. p.
475 Nagyváthy (1791): i. m. I. 8-9. p.
476 Nagyváthy (1795): i. m. 132. p.
477 Nagyváthy (1795): i. m. 148. p.
478 Nagyváthy (1795): i. m. 338. p.
479 Nagyváthy (1795): i. m. 148. p.
480 Nagyváthy (1795): i. m. 361. p.
481 Nagyváthy (1795): i. m. 362. p.
482 Nagyváthy (1795): i. m. 376. p.
483 Nagyváthy (1795): i. m. 359. p.
484 Nagyváthy (1795): i. m. 359. p.
485 Nagyváthy (1795): i. m. 360. p.
486 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár 279/252.k. 13. p.
487 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár 279/252.k. 13. p.
488 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár 279/252.k. 13. p.
489 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár 279/252.k. 14. p.
490 Nagyváthy (1795): i. m. 133. p.
491 Nagyváthy (1795): i. m. 151. p.
492 Nagyváthy (1795): i. m. 152. p.
493 Nagyváthy (1795): i. m. 151-152. p.
494 Nagyváthy (1795): i. m. 132. p.
495 Nagyváthy (1795): i. m. 133. p.
496 Nagyváthy (1795): i. m. 134. p.
497 Nagyváthy (1795): i. m. 134. p.
498 Nagyváthy (1795): i. m. 134. p.
499 Nagyváthy (1795): i. m. 437-438. p.
500 Nagyváthy (1795): i. m. 147. p.
501 Nagyváthy (1795): i. m. 170. p.
502 Nagyváthy (1795): i. m. 148. p.
503 Nagyváthy (1795): i. m. 133. p.
504 Nagyváthy (1795): i. m. 150. p.
505 Nagyváthy (1795): i. m. 151. p.
506 Nagyváthy (1795): i. m. 149. p.
507 Nagyváthy (1795): i. m. 152. p.
508 Nagyváthy (1795): i. m. 153. p.
509 Nagyváthy (1795): i. m. 153. p.
510 Nagyváthy (1795): i. m. 153-154. p.
511 Nagyváthy (1795): i. m. 339. p.
512 Nagyváthy (1795): i. m. 317. p.
513 Nagyváthy (1795): i. m. 318. p.
514 Nagyváthy (1795): i. m. 318. p.
515 Nagyváthy (1795): i. m. 360. p.
516 Nagyváthy (1795): i. m. 360. p.
517 Nagyváthy (1795): i. m. 318. p.
518 Nagyváthy (1795): i. m. 319. p.
519 Nagyváthy (1795): i. m. 318. p.

-
- 520 Nagyváthy (1795): i. m. 320. p.
521 Nagyváthy (1795): i. m. 320. p.
522 Nagyváthy (1795): i. m. 321. p.
523 Nagyváthy (1795): i. m. 337. p.
524 Nagyváthy (1795): i. m. 337. p.
525 Nagyváthy (1795): i. m. 321. p.
526 Nagyváthy (1795): i. m. 323. p.
527 Nagyváthy (1795): i. m. 323. p.
528 Nagyváthy (1795): i. m. 325. p.
529 Nagyváthy (1795): i. m. 324. p.
530 Nagyváthy (1795): i. m. 325. p.
531 Nagyváthy (1795): i. m. 325. p.
532 Nagyváthy (1795): i. m. 325. p.
533 Nagyváthy (1795): i. m. 325. p.
534 Nagyváthy (1795): i. m. 326. p.
535 Nagyváthy (1795): i. m. 327. p.
536 Nagyváthy (1795): i. m. 328. p.
537 Nagyváthy (1795): i. m. 329. p.
538 Nagyváthy (1795): i. m. 331. p.
539 Nagyváthy (1795): i. m. 332. p.
540 Nagyváthy (1795): i. m. 333. p.
541 Nagyváthy (1795): i. m. 332. p.
542 Nagyváthy (1795): i. m. 334. p.
543 Nagyváthy (1795): i. m. 335-336. p.
544 Nagyváthy (1795): i. m. 336. p.
545 Nagyváthy (1795): i. m. 373. p.
546 Nagyváthy (1795): i. m. 336. p.
547 Nagyváthy (1795): i. m. 336. p.
548 Nagyváthy (1795): i. m. 333. p.
549 Nagyváthy (1795): i. m. 338. p.
550 Nagyváthy (1795): i. m. 164. p.
551 Nagyváthy (1795): i. m. 165. p.
552 Nagyváthy (1795): i. m. 165. p.
553 Nagyváthy (1795): i. m. 332-333. p.
554 Nagyváthy (1795): i. m. 165. p.
555 Nagyváthy (1795): i. m. 168. p.
556 Nagyváthy (1795): i. m. 169. p.
557 Nagyváthy (1795): i. m. 150. p.
558 Nagyváthy (1795): i. m. 332-333. p.
559 Nagyváthy (1795): i. m. 373. p.
560 Nagyváthy (1795): i. m. 374. p.
561 Nagyváthy (1795): i. m. 375. p.
562 Nagyváthy (1795): i. m. 376. p.
563 Nagyváthy (1795): i. m. 303. p.
564 Nagyváthy (1795): i. m. 167-168. p.
565 Nagyváthy (1795): i. m. 167. p.
566 Nagyváthy (1795): i. m. 168. p.
567 Nagyváthy (1795): i. m. 167. p.
568 Nagyváthy (1795): i. m. 168. p.
569 Nagyváthy (1795): i. m. 150. p.
570 Nagyváthy (1795): i. m. 419. p.
571 Nagyváthy, J. (1795): i. m. 336. p.
572 Nagyváthy, J. (1795): i. m. 336. p.
573 Iványi (1946): A Festetics uradalom régi geometriái In: Térképtudományi Tanulmányok 186. p.
574 Vörös (1961): i. m. 375. p.
575 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 279/252. k. 1-100. p.
576 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 279/252. k. 1-100. p.
577 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 9. p.
578 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 9. p.
579 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 9-10. p.
580 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 10. p.
581 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 11. p.
582 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 12. p.
583 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 12-13. p.
584 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 13. p.
585 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 13. p.
586 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 13. p.

-
- 587 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 14. p.
588 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 14. p.
589 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 14-15. p.
590 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 15. p.
591 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 18. p.
592 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 16. p.
593 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 19. p.
594 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 37. p.
595 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 29. p.
596 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 31. p.
597 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 33. p.
598 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 38. p.
599 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 40. p.
600 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 42. p.
601 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 44. p.
602 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 45. p.
603 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 45. p.
604 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 46. p.
605 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 50. p.
606 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 49. p.
607 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 50. p.
608 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 48. p.
609 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 51. p.
610 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 52. p.
611 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 53. p.
612 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 52-53. p.
613 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 54. p.
614 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 56. p.
615 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 56. p.
616 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 55-57. p.
617 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 56. p.
618 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 56-57. p.
619 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 59. p.
620 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 61. p.
621 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 62-63. p.
622 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 62. p.
623 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 62. p.
624 Nagyváthy (1791): i. m. I. 13. p.
625 Nagyváthy (1791): i. m. 470-471. pp.
626 Nagyváthy (1795): i. m. 169-170. p.
627 Nagyváthy (1795): i. m. 175. p.
628 Nagyváthy (1795): i. m. 11-12. p.
629 „A' Robotolásban a' Tiszt arra vigyázzon, hogy a=mint Ö a' Robotos erőt fel=osztotta (...) az Ispányok is e-képpen applicálják [alkalmazák]”. Nagyváthy (1795): i. m. 176. p.
630 Nagyváthy (1795): i. m. 57. p.
631 Nagyváthy (1795): i. m. 175. p.
632 Nagyváthy (1795): i. m. 175. p.
633 Nagyváthy (1795): i. m. 140-141. p.
634 Nagyváthy (1795): i. m. 174.-175. p.
635 Nagyváthy (1795): i. m. 176. p.
636 Nagyváthy (1795): i. m. 176. p.
637 Nagyváthy (1795): i. m. 383-384. p.
638 Nagyváthy (1795): i. m. 189. p.
639 Nagyváthy (1795): i. m. 189-190. p.
640 Nagyváthy (1795): i. m. 190-191. p.
641 Nagyváthy (1795): i. m. 191. p.
642 Nagyváthy (1795): i. m. 178. p.
643 Nagyváthy (1795): i. m. 179. p.
644 Nagyváthy (1795): i. m. 183. p.
645 Nagyváthy (1795): i. m. 183. p.
646 Nagyváthy (1795): i. m. 180. p.
647 Nagyváthy (1795): i. m. 191. p.
648 Nagyváthy (1795): i. m. 191. p.
649 Nagyváthy (1795): i. m. 183. p.
650 Nagyváthy (1795): i. m. 181. p.
651 Nagyváthy (1795): i. m. 171. p.
652 Nagyváthy (1795): i. m. 170. p.

-
- 653 Nagyváthy (1795): i. m. 173. p. X.
654 Nagyváthy (1795): i. m. 173-174. p.
655 Nagyváthy (1795): i. m. 174. p.
656 Nagyváthy (1795): i. m. 174. p.
657 Nagyváthy (1795): i. m. 174. p.
658 Nagyváthy (1795): i. m. 176-177. p.
659 Nagyváthy (1795): i. m. 177. p.
660 Nagyváthy (1795): i. m. 177-178. p.
661 Nagyváthy (1795): i. m. 180. p.
662 Nagyváthy (1795): i. m. 178. p.
663 Nagyváthy (1795): i. m. 180. p.
664 Nagyváthy (1795): i. m. 184. p.
665 Nagyváthy (1795): i. m. 185. p.
666 Nagyváthy (1795): i. m. 192. p.
667 Nagyváthy (1795): i. m. 180. p.
668 Nagyváthy (1795): i. m. 180-181. p.
669 Nagyváthy (1795): i. m. 184. p.
670 Nagyváthy (1795): i. m. 185. p.
671 Nagyváthy (1795): i. m. 185. p.
672 Nagyváthy (1795): i. m. 192. p.
673 Nagyváthy (1795): i. m. 185. p.
674 Nagyváthy (1795): i. m. 171. p.
675 Nagyváthy (1795): i. m. 193. p.
676 Nagyváthy (1791): i. m. I. 24. p.
677 Nagyváthy (1795): i. m. 193. p.
678 Nagyváthy (1795): i. m. 193. p.
679 Nagyváthy (1795): i. m. 193. p.
680 Nagyváthy (1795): i. m. 194. p.
681 Nagyváthy (1795): i. m. 424. p.
682 Nagyváthy (1795): i. m. 194-195. p.
683 Nagyváthy (1795): i. m. 194. p.
684 Nagyváthy (1795): i. m. 194. p.
685 Nagyváthy (1795): i. m. 194-195. p.
686 *A Tselédék fizetését, vagy azok számát száporítani nem szabad, ki=vévén olyan Tselédet, a' melly csak bizonyos idő, vagy hónap számára fogadtatik.* Nagyváthy, J. (1795): i. m. 195. p.
687 Nagyváthy (1795): i. m. 196-196. p.
688 Nagyváthy (1795): i. m. 198. p.
689 Nagyváthy (1795): i. m. 198. p.
690 Nagyváthy (1795): i. m. 198-199. p.
691 Nagyváthy (1795): i. m. 214-215. p.
692 Nagyváthy (1795): i. m. 214-215. p.
693 Nagyváthy (1795): i. m. 215-216. p.
694 Nagyváthy (1795): i. m. 187. p.
695 Nagyváthy (1795): i. m. 188. p.
696 Nagyváthy (1795): i. m. 189. p.
697 Nagyváthy (1795): i. m. 216. p.
698 Nagyváthy (1795): i. m. 217. p.
699 Nagyváthy (1795): i. m. 423. p.
700 Nagyváthy (1795): i. m. 367. p.
701 Nagyváthy (1795): i. m. 368. p.
702 Nagyváthy (1795): i. m. 369. p.
703 Nagyváthy (1795): i. m. 369. p.
704 Nagyváthy (1795): i. m. 369. p.
705 Nagyváthy (1795): i. m. 370. p.
706 Nagyváthy (1795): i. m. 371. p.
707 Nagyváthy (1795): i. m. 368. p.
708 Nagyváthy (1795): i. m. 371. p.
709 Nagyváthy (1795): i. m. 372. p.
710 Nagyváthy (1795): i. m. 338. p.
711 Nagyváthy (1795): i. m. 371. p.
712 Nagyváthy (1795): i. m. 368. p.
713 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P. 274. 9. k. 461. p.
714 Nagyváthy (1795): i. m. 424. p.
715 Nagyváthy (1795): i. m. 424. p.
716 Nagyváthy (1795): i. m. 425. p.
717 Nagyváthy (1795): i. m. 426. p.
718 Nagyváthy (1795): i. m. 426. p.

-
- 719 Nagyváthy (1795): i. m. 384. p.
720 Nagyváthy (1795): i. m. 384. p.
721 Nagyváthy (1795): i. m. 430. p.
722 Nagyváthy (1795): i. m. 428. p.
723 Nagyváthy (1795): i. m. 428. p.
724 Nagyváthy (1795): i. m. 429. p.
725 Nagyváthy (1795): i. m. 431. p.
726 Nagyváthy (1795): i. m. 432. p.
727 Nagyváthy (é. n.): Circulare.
728 Nagyváthy (1795): i. m. 432. p.
729 Nagyváthy (1795): i. m. 432. p.
730 Nagyváthy (1795): i. m. 432. p.
731 Nagyváthy (1795): i. m. 433. p.
732 Nagyváthy (1795): i. m. 433. p.
733 Nagyváthy (1795): i. m. 433. p.
734 Nagyváthy (1795): i. m. 435. p.
735 Nagyváthy (1795): i. m. 327. p.
736 Nagyváthy (1795): i. m. 327. p.
737 Nagyváthy (1795): i. m. 154. p.
738 Nagyváthy (1795): i. m. 164. p.
739 Nagyváthy (1795): i. m. 185. p.
740 Nagyváthy (1795): i. m. 185. p.
741 Nagyváthy (1795): i. m. 186. p.
742 Nagyváthy (1795): i. m. 186. p.
743 Nagyváthy (1795): i. m. 186-187. p.
744 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 32. p.
745 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 37. p.
746 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 47. p.
747 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 49. p.
748 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 50. p.
749 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 58. p.
750 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 58. p.
751 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 58. p.
752 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 59. p.
753 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 60. p.
754 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 59-60. p.
755 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 60. p.
756 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 60. p.
757 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 60. p.
758 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 274 / 9. k. 64-65. p.
759 Vörös (1961): i. m. 374. p.
760 Nagyváthy (1795): i. m. 299. p.
761 Nagyváthy (1795): i. m. 299. p.
762 Nagyváthy (1795): i. m. 304. p.
763 Nagyváthy (1791): i. m. I. 2-3. p.
764 Nagyváthy (1795): i. m. 301. p.
765 Nagyváthy (1795): i. m. 300. p.
766 Nagyváthy (1795): i. m. 300. p.
767 Nagyváthy (1795): i. m. 301. p.
768 Nagyváthy (1795): i. m. 301. p.
769 Nagyváthy (1795): i. m. 300. p.
770 Nagyváthy (1795): i. m. 322. p.
771 Nagyváthy (1795): i. m. 303. p.
772 Nagyváthy (1795): i. m. 322. p.
773 Nagyváthy (1795): i. m. 303. p.
774 Nagyváthy (1795): i. m. 303. p.
775 Nagyváthy (1795): i. m. 302. p.
776 Nagyváthy (1795): i. m. 307. p.
777 Nagyváthy (1795): i. m. 307. p.
778 Nagyváthy (1795): i. m. 302. p.
779 Nagyváthy (1795): i. m. 301. p.
780 Nagyváthy (1795): i. m. 303. p.
781 Nagyváthy (1795): i. m. 309. p.
782 Nagyváthy (1795): i. m. 149. p.
783 Nagyváthy (1795): i. m. 310. p.
784 Nagyváthy (1795): i. m. 181-182. p.
785 Nagyváthy (1795): i. m. 181-182. p.

- 786 Nagyváthy (1795): i. m. 182-183. p.
- 787 Nagyváthy (1795): i. m. 150. p.
- 788 Nagyváthy (1795): i. m. 303. p.
- 789 Nagyváthy (1795): i. m. 305. p.
- 790 Nagyváthy (1795): i. m. 307. p.
- 791 Nagyváthy (1795): i. m. 307. p.
- 792 Nagyváthy (1795): i. m. 308. p.
- 793 Nagyváthy (1795): i. m. 304. p.
- 794 Nagyváthy (1795): i. m. 112. p.
- 795 Nagyváthy (1795): i. m. 112. p.
- 796 Nagyváthy (1795): i. m. 304-305. p.
- 797 Nagyváthy (1795): i. m. 8. p.
- 798 Nagyváthy (1795): i. m. 309. p.
- 799 Nagyváthy (1795): i. m. 305. p.
- 800 Nagyváthy (1795): i. m. 306. p.
- 801 Nagyváthy (1795): i. m. 300. p.
- 802 Nagyváthy (1795): i. m. 310. p.
- 803 Nagyváthy (1795): i. m. 316. p.
- 804 Nagyváthy (1795): i. m. 310. p.
- 805 Nagyváthy (1795): i. m. 307. p.
- 806 Nagyváthy (1795): i. m. 307. p.
- 807 Buzás Gyula- Nemessályi Zsolt – Székely Csaba (szerk., 2000): Mezőgazdasági üzemtan I. 15. p.
- 808 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 235/147. I-XIX. füzet
- 809 Czettler (é. n.): Az emberi gazdálkodás története. 176. p.
- 810 Kaposi (2000): i. m. 18-19. p.
- 811 „*Széchenyi korszakának nagybirtoka (...) már csak egyszerű gazdasági üzem, mely gabonát, állatot, bőrt, gyapjút, bort termel és ad el*”. Szekfű, Gy. (1928): A magyar nagybirtok történeti szerepéről. In: Magyar Szemle.
- 812 Nagyváthy (1791): i. m. 7. p.
- 813 Nagyváthy (1791): i. m. I. 8. p.
- 814 Nagyváthy (1791): i. m. 470-471. pp.
- 815 Nagyváthy (1791): i. m. I. 8-9. p.
- 816 Nagyváthy Kálmán (1891): Nagyváthy János élete. 22. p.
- 817 Lázár (1955): i. m. 253-254. p.
- 818 Lázár (1955): i. m. 253-254. p.
- 819 Süle Sándor (1967): A Keszthelyi Georgikon 1797-1848. 24. p.
- 820 Kuthy, F. (1943): 9. p.
- 821 Vörös (1961): i. m. 394. p.
- 822 Für (1985): Nagyváthy János. In.: Agrártörténeti életrajzok. 458. p.
- 823 XXII. darab 169-171. pp. XXIII. darab 181-184. pp. XXIV. darab 187-190. p.
- 824 A lap XXXVI. számától „*Vísgáldó Magyar Gazda*” címmel jelent meg, és nem sokkal később (előfizetők híján) megszűnt.
- 825 Nagyváthy Kálmán (1891): i. m. 21. p.
- 826 Fehér György – Kurucz György – Zsidi Vilmos (1996): Georgikon 200. Emlékkönyv a Georgikon alapításának 200. évfordulójára. 75. p.
- 827 Fehér György – Kurucz György – Zsidi Vilmos (1996): i. m. 75. p.
- 828 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 279 / 12. cs. 534. p. 1797. X. 13.
- 829 Nagyváthy Kálmán (1891): i. m. 16. p.
- 830 Nagyváthy (1791): i. m. I. 360-361. p.
- 831 Vörös (1961): i. m. 401. p.
- 832 Vörös (1961): i. m. 402. p.
- 833 Für Lajos (1985): i. m. 441. p.
- 834 Nagyváthy (1821): Magyar Practicus Termesztő. Előbeszéd. VII. p.
- 835 Galgóczy (1879): i. m. 62. p.
- 836 Nagyváthy (1821a): i. m. Előbeszéd IX. p.
- 837 Vörös (1961): i. m. 374. p.
- 838 Váczy (1905): Kazinczy Ferenc levelezése. I-XXII. kötet. Kiadja: Váczy János és Harsányi István. Bp. MTS, 1890-1927. XV. kötet/152. p.
- 839 Borotvás-Nagy (1942): i. m. 43. p.
- 840 Borotvás-Nagy (1942): i. m. 43. p.
- 841 Borotvás-Nagy (1942): i. m. 71. p.
- 842 Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár. P 274/9-10. kötet. Oldalszámok az egyes instrukciók mellett.
- 843 Nagyváthy (1795): i. m. 430-433. p.
- 844 Nagyváthy (1795): i. m. 155-158. p.
- 845 Nagyváthy (1795): i. m. 159-163. p.